

**Көрнекті қоғам қайраткері,
академик-жазушы, ұстаз-ғалым
Зейнолла Қабдоловтың 90 жылдығына арналған
«ҚАБДОЛОВ ОҚУЛАРЫ» атты
X халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

**Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы,
профессор Өмірхан Әбдиманұлы**

Ғылыми редакторлар:

Бисенғали З.- Ф.Қ., Темірболат А. Б., Солтанаева Е. М.

Көрнекті қоғам қайраткері, академик-жазушы, ұстаз-ғалым Зейнолла Қабдоловтың 90 жылдығына арналған «Қабдолов оқулары» атты X халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 221 б.

ISBN 978-601-04-3392-2

Жинаққа көрнекті қоғам қайраткері, академик-жазушы, ұстаз-ғалым Зейнолла Қабдоловтың 90 жылдығына арналған «Қабдолов оқулары» атты X халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары енгізілген. Конференцияда жасалған баяндамалар негізінен З. Қабдолов шығармашылығының сыр-сипатын және қазіргі әдебиеттанудың өзекті мәселелерін қамтиды.

Ғылыми жиын материалдары студенттер мен магистранттарға, ізденушілер мен жас қаламгерлерге, қалың көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-04-3392-2

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-СЕКЦИЯ.
3.ҚАБДОЛОВ – ҰСТАЗ, ҒАЛЫМ, ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология және әлем тілдері
факультетінің деканы,
филология ғылымдарының
докторы, профессор
Өмірхан Әбдиманұлы**

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫ ҰЛЫҚТАҒАН ҰСТАЗ

Өзінің саналы ғұмырын ұстаздық атты ұлылыққа аранаған академик Зейнолла Қабдоловтың ұлағатты ұстаздығының басты ерекшелігі аңызға айналған дәріскерлік білімір шешендігі еді. Зекең дәрістерінің кереметтігі Абай айтқан «Кісіге қарап сөз алма, Сөзіне қарап кісіні ал» өсиетіне сай келер ділмарлық болмыс пен дерек-дәлелдерді сипаттау, ұсынған пікірге сендіру, ұстанымға ұйыту, ең қажетті түсініктерді әрлі де нәрлі сөзбен анық та айқын жеткізу сынды шешендік өнердің жүректі тебіреніп отырып, ұлттық санаға ой салар әдіс-тәсілдерін жетік меңгергендігінде деп білемін.

Зекеңнің жалпы шешендік өнері ұстаз болмысындағы білімге тереңдік, ойға кемелдік, сөзге ұтқырлық сынды үш қасиет бірлігімен айқындалады. Білімге тереңдік таным кендігін, ойға кемелдік қажетті түсінік-тұжырымдардың сын тезіне шыдас берер беріктігін, сөзге ұтқырлық көркем ойды асыл сөздің алтын буына суарып, жарқырата жеткізу шеберлігін танытады. Ұстаз дәрісі – құрғақ ақпарға құрылған тақылдаған тақпақ сөздер жиынтығы емес, мың сан бояу ажарын ашқан суретті сөз арқылы берілер білімнің санада тасқа басқан маржандай сақталып қалар бейнелі бедері. Кезінде Ахмет Байтұрсынұлы ғалымдық шешендікті «білімір шешен» деп атап, білімір шешеннің сырын былайша ашқан екен: «Осы айтылған мақсаттарға қарай шешен сөздің тілі уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді тіл болады».

Міне, Зекең сынды ұлы ұстаздың да шешендік тілінің Ахаң айтқандай «сөздің жанға, қанға әсер етер» қуаты зор, «адамның ойын да, бойында балқытып, билеп алу» құдіреті ерекше-тін. Зекеңнің және бір қасиеті – алдында отырған тыңдарманға сай сөйлеу мәнерін әбден жетілдіргендігі. Ол аудиторияның нені талап ететінін керемет сезетін-ді. Сондықтан да айтар ойын тыңдарман аурасына орай сабақтайтын.

Ұстаздың көп қайталайтын «Осыны Мен жазсам басқаша емес, Қабдоловша жазар едім» деген тәлімді ұлағаты бар. Сол айтпақшы, Зекең басқаларша емес, Қабдоловша ғана сөйлейді, оны еш қайталау мүмкін емес. Зекеңнің дәрісіндегі тұщымды ойлар «айтпауға болмайтын болған соң айтылған», арлы да нәрлі сөздер ажарлаған тұнық тағылымдар тізбегінен тұратын.

Ұстаз дәрістері тартымдылығының бір сыры, ол кісінің жадында сақтау қабілетінің аса күштілігінен деп білем. Қолында түйір қағаз болмайтын. Теориялық тұжырымдарына керекті мысалдарды мейлі ол қарасөз, мейлі өлең болсын жатқа айтатын. Ақын кісі ғой өлеңді жатқа оқығанды қатты ұнататын. Өзі керемет әдемі оқитын еді. Өзі қатты бағалайтын ақындардың үлкен-үлкен поэмаларын жатқа айта беретін-ді

Лекциясын мінберге шығып бастағанмен, шабыты келген сәтте аудиторияны айнала жүріп оқитын. Сол сәтте аудиторияда тек шыбынның ызыңы естілердей тыныштық орнап, жүзінде нұр ойнаған ағайымыздың күмбірлеген қоңыр даусы жан-жүйемізді баурап алатын. Жанарымыз да, назарымыз да сол кісіде болып, әрбір айтқан сөзі құс қанатындай сусылдап келіп санаға құйылып жататын-ды.

Шын мәнінде Зекең дәрісіндегі талғам мен таным сөз сиқыры арқылы айқұшақ табысып, өзіне үйіре тартып баурап алып, бірте-бірте жаттандылықтан санасы сартап болған талапты шәкіртті парасат кеңістігіне қарай алып ұшып кете баратын. Асылы, Зекең шешендігінің құны осы сөз сиқырына табынтып қояр шеберлікте жатыр деп білем. Сондықтан да Зекеңнің «білімір шешендігі» тілге тамсандырып, ойға өріс ашады, тілге еліттіріп, тұжырымға тұщынтады, тілге сүйінтіп, танымға табындырады. Жарқылы өткір сөз құдіреттің санаға түсірер сәулесі мол болмағына еш күмән жоқ. Зекең шешендігінің өзіне дейінгілерден асқан асу биіктігінің де, жаңашыл сипатының да бір белгісі осында жатқаны шындық.

Ол кісінің шешендігі, сөзге ұтқырлығы тек дәрістерде ғана емес, сан түрлі мәжілістес ортада да көрініс табатын. Қанша ресми, бейресми отырыстарда, жиын-тойларда бірге болдық, айналасына нұр шашып, үлкенді-кішілі отырыстардың көркін ашып, мерекенің берекесін кіргізіп отырушы еді-ау. Табан астында тауып айтар қанатты сөздері алтынға балайтындай нәрлі де әрлі болып келетін. Айтқан сайын айта түссе, сөйлеген сайын сөйлей түссе деп күтіп отыратынбыз. Естен кетпестей жатталып қалған: «Қайғыға жаны ашып келетін көп, біреу жылап келеді, біреу сынап келеді. Ал адамның қуанышына қуанбау ол – қасіреттің зоры. Біреудің қуанышына қуанбаған адам – адамның қоры» деген даналық сөздерінде түсіне білгенге айтар ақылдың асыл мәйегі жатқан жоқ па?! Ауыздан шыққан сәтінде-ақ әр адамға ой салатын толғам бұл.

Мақтанып айтсам, мен – Зейнолла ұстазбен көп сұбхаттасқан шәкірттерінің бірімін.

Бірде қазақ руханиятының ғалым, жазушы, ұстаз сынды үш саласының тізгінін қатар ұстаған Зекеңе: «Аға, осы үшеудің біреуін ғана негіздеп алып кеткенде қалай болар еді. Қазір қайсысына басымдық бересіз?» деген «мәнсіздеу» сұрақ қойғаным бар. Сәл ойланып қалған Зекең маған Абай өлеңімен жауап берді: «Қарағым, Абайдың «Сегіз аяғында» бар ғой «Екі кеме құйрығын, Ұста, жетсе бұйрығың» деген. «Ғылымды іздеп, Дүниені көздеп» екі жаққа үңілуді, тіпті шамаң келсе үш жаққа үңілуді Абай бізге мақсұт етіп кеткен жоқ па?! Мен де сол қағиданы ұстанған шығармын. Ал үшеудің ешқайсысын да алға шығармаймын. Өйткені ол үшеуі тым алшақ емес, бір-бірімен тығыз байланысты. Ақындық-жазушылық – ғылымның асыл арнасы, ғалымдығым ұстаздығымның жол ашары, ал ұстаздық – адамдық, азаматтық ар-ұжданымның айқын таңбасы. Ұлы Мұханды сондай еді. Бірақ ол кісінің бізден артылықшылығы бойындағы туа бітті үш қасиет бірінен-бір асып түсетін-ді. Ол сол үшеудің де асқар шыңына көтерілді».

Иә, «ұлық болсаң, кішік бол» деген осы да!

Өзгелерді мақтауға келгенде бейнелі сөздің небір көркемін тауып айтып, алдына жан салмайтын Зекеңде өзін мақтағанды ұната қоймайтын мінез бар еді. Ол тек өз ұстаздары, олардың асыл қасиеттері, тағылымы мен тәлімі туралы сөйлеуге ғана

жаралған жан болатын. Олар туралы әр айтқан сөзі сол сәтінде қанатты сөз болып қалықтай жөнелетін. Ұстаздың кейінгілер аузынан тастамайтын, реті келсін-келмесін қолдануға құштар болып тұратын «Мүсіреповті мақтаудың қажеті жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек» деген бірауыз сөзінің құдіреті қандай десеңізші. Ұлылықты қастерлесен, осылай қастерле!

Студент кезімде ұстаздың жақсы көретін шәкірттерінің болған мен 1983 жылы ҚазМУ-дің журналистика факультеніне оқытушы болып келген күннен бастап, Зейнолла ағаймен жиі араласа бастадым. Кем дегенде екі аптада бір рет барып сәлемдесіп тұратынмын. Ұстаз туралы жазған екі-үш естелік мақалаларымда, «Менің ұстаздарым» атты кітабымда ол кездесулердің тәрбиелік мәнінің бүге-шігесін қалдырмай жазғанмын. Қазіргі айтпағым, Зейнолла ағайдың талапты шәкірттерін іздеп жүріп тауып, сынынан өткендерді ғылым жолына салатын ұстаздық асыл қасиеті. Соның өзіме қатысты бір мысалын келтіре кетейін.

Мен сәлемдесе барып жүрген кездердің бірінде әңгімеміз ғылымға қарай ойысқан бір тұста Зекең менің ғылымым не боп жатқанын сұрады. Мен осыған дейін бірнеше тақырыптың басын шалғанымды, қазір Марат Барманқұловтың үгіттеуімен телеөнерден тақырып алғанымды айттым. «Қарағым, менің ұғымымда сен әдебиетке жақындаусың. Әдебиет туралы да, телеөнер туралы да бірді-екілі мақаланды көзім шалып қалғаны бар. Студент кезінде шығарған мақаланды да көріп едім. Әдебиеттен тақырып алғың келсе, ойда жүрген тақырыптарыңды ойланып келші. Ақылдасып көрейік», – деді Зекең ойлы жанарын тіктей қарап. Бір апта уақыт берді. Айтқан уақытында екі тақырыпқа 7 беттен 14 төрт беттік план-проспекті (ол кезде тәртіп солай болатын) жасап алып бардым. Біреуі Шыңғыс Айтматов шығармашылығы туралы болатын. Ол кісі менің қырғыз ағайындармен «айылдас» екенімді, екі тілде бірдей оқи беретінімді білетін, бірден Шыңғыс Айтматовқа тоқталып, «Шыңғыс Айтматов шығармашылығындағы қазақ тематикасы» деген тақырыпты бекіткізді. Сөйтіп академик ағаның жетегімен аңсап жүрген әдебиеттану әлеміне қарай бет бұрдық.

Бір жылдай ізденіспен жүріп, «не істеп, не қойып» жүргеніміз туралы ағаға есеп беріп тұрдық. Осындай есеп берудің бір сәтінде ұстаз: «Осы сенің айлығың қанша?», – деп сұрап қалды. Бұл кезде

жоғары оқу орындарында өзгерістер болып оқытушылар бұрынғы 125 сомның орнына 170 сом алып жүрген кез еді. Зекең маған таңдағандай көз тастап. «Өй, біздің аспирантар 150 сом алатын болды ғой. Жұмысыңның барысы жақсы, сен неге аспирантураға түспейсің? Аржағындағы 20 сомды гонорармен-ақ таппайсың ба?», – дегені. Құдай аузына салып тұрған соң, мен қалай үндемей қалайын: «Егер қабылдасаңыз неге түспейін», – дедім. «Не қабылдайтыны бар. Сөзді қой да биыл құжаттарыңды тапсыр. Басқасын көріп аламыз», – болды, айналайын асыл ұстаз жауабы. Сол жылы ұстаздың арқасында ҚазМУ-дің аспиранты атандық. Жұмысты алансыз бітіру үшін оқытушыдан «ашпиратқа» (ол кезде аспиранттар туралы осындай әзіл атау бар болатын) айналдық.

Аспирантураға түсуін түскенмен бәрі 100 пайызға өзгеріп кетті. Аспиранттардың тақырыбын бекіту сәтінде мені аспирантураға түскенімді көрген ардақты ұстазым Тұрсынбек Кәкішұлы: «Бұл жігітті маған бер, «Шыңғысты зерттейтін қырғыз-орыс көп, бір қазақ тақырып алмай қалғаннан оның ештеңесі кеміп кетпес, Өмірханды білем, мұны алаш әдебиетіне салу керек», – деп отырып алғаны. Тұрсекеңдей әріптес досының «Мұндай жігіттерді Алаш әдебиетіне салайық» деген бір ауыз сөзіне жығылып, әрі дос көңілін қимай, Зекең бізге Тұрсекеңді жетекші етіп бекітті. Сөйтіп бір қиырдан бір қиырға ұрындық.

Қандай бір жағдай болмасын ол кісі ғылымға деген адалдық жағына қарай жығылушы еді. Өзі орын сұрап аспирантураға түсірген адамды басқа біреуге кім береді. Тұрсекеңе мені Зекең «Алаш» деген сөзді аузына алғаны, өзінің алашқа деген адалдығы үшін ғана қиды десе болады. Әйтпесе, бір жыл бойы жұмыс істеп, біраз шаруаның басын қайырып тастаған жетекші мен шәкірттің басқа бағытқа бұрыла қоюы қиынның-қиыны. Ал жаңағы жағдай Зекеңнің ғылым деген ұлы құдіретке тақ тұратының жарқын көрінісі. Шынында да сол тұста Айтматовтан Алаш тақырыбы өзекті еді. М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жас ғалымдары сол бағыттағы тақырыптарды зерттеудің алғы шарттарын қалыптастырып та қалған болатын. Қазақ әдебиеті кафедрасы одан қалай тыс қалуы керек? Зейнолла Қабдоловтың тың шешім қабылдауына түрткі болған ғылым мен кафедараның мүддесі.

Мұның бәрін маған Зекең кейін түсіндірді. Кафедра отырысы біткен соң қабылдауына ренжи кіргенімде: «Қарағым, бәріміздің ортақ ісіміз ғылымды көтеру. Тұрсынбек дұрыс айтып отыр, Алаш тақырыбы қазір ұлтымызға өте қажетті шаруа болып отыр. Тарихшылар қазір оны құлшына бастап кетті. Академиядағы жас жігіттер бұл тақырыпты бөліп алыпты деп естіп отырмын. Бізде оған баратын адам жоқ болып тұр еді. Тұрсынбек сені ұсынды. Саған сеніп отыр, қалай қимайын. Айналып келгенде кафедраның ортақ ісі ғой. Бұрынғы жұмысым қалып қалды деп өкінбе, жазған-сызғаныңды кейін бір керегіңе жаратарсың. Мынаған бел шеше кіріс. Жалпы алаштық әдебиетке ортақ мәселені алма, сол алаштықтардың біреуінің жеке творчествосын ал. Менің ойымша Ахмет Байтұрсыновты алғаның дұрыс. Ол әдебиетіміздің бас кітабын жазған кісі ғой, жұмысыңа менің де көмегім болады. Әңгіме кімнің жетекші болғанында емес, сенің нәтижелі еңбек еткенінде. Меніңше Ахаң саған абырой әпереді. Тың тақырып – қашанда адамға өмірлік ғылыми азық. Осыны ұққын. Менен кетіп қалдым деп қамықпа, бірге жұмыс істейміз. Қашанда көмекке әзірмін, қарағым», –деп шығарып салды. Ертесіне өздерінің ақыл-кеңесінен кейінгі менің ұсынысыммен екі ұстазым бірлесіп тақырыпты «Ахмет Байтұрсыновтың әдеби-публицистикалық мұрасы» деп бекітіп берді.

Бұл естелік Зекеңнің ұстаздығының жаңа бір қырын танытпай ма?! Ұстаз ретінде ол кісі жақсы шәкірт іздеуден әсте жалықпайтын. Ертеде бітіріп кеткен, жазып көзге түскен жігіттерді өзі іздеп тауып, шақырып алып келетін. Олардың жеріне, еліне қарамайтын еді. Жылт еткен ұшқынын таныса, бірдеңе шығатынына сенсе, шәкірт үшін «жүрек майын шам қылуға» даяр болатын. Жерлесін іздемей, жерге қаратпайтындарға иек артатын-ды. Ілгеріректегі Жанғара Дәдебаев, кейініректегі Әуез Бейсебаев, Аслан Жақсылықов т.б. жерлес емес жігіттерді ол кісі осылай тапқан болатын. Әрине, ол кісіге жерлестері жоламаушы еді десек, Құдай алдында құнаһар боларымыз шындық. Олардың бірен-сараны болмаса, өзіне кіл таланттылары мен дарындыларды үйірсек етуші еді. Бүгінгі Ермек Аманшаев, Бауыржан Омаров, Мақсат Тәжмұрат, Амантай Шәріп сынды жігіттер осының айғағындай.

Зейнолла Қабдолов – жәй ғана ұстаз емес, академик-ұстаз! Ол – қазақ әдебиеттану ғылымындағы әдебиет теориясының негізін қалаған ғұлама ғалым. Зекеңнің әдебиет теориясы жайлы еңбегінің даңқы қазаққа «Сөз өнері» деген атпен жайылғаны белгілі. Бұл кітаптың алғашқы нұсқасы іспетті «Әдебиет теориясының негіздері» атты жоғары мектепке арналған оқу құралы біз мектеп бітірер 1970 жылы қолымызға түскен-ді. Әдебиет пен әдебиеттануды бүге-шігесіне дейін түсіндіретін еңбек іздегенге сұраған дегендей өзіне бірден баурап алды. Бірте-бірте басқа кітап бір төбе, бұл кітап бір төбе екенін іштей сезіне бастадық. Бұрындары әдебиет теориясына қатысты Қажым Жұмалиевтің мектепке арналған кітабын қарағанымыз бар еді, мынаның жөні бөлек екен, теориялық еңбек болғанымен, бейне бір өзіңмен сырласып отырғандай тарта жөнелетін қасиеті бар, әр нәрсені көрікті де көркем тілмен майдалап отырып жеткізетін, әрбір сөзі мағыналы да маңызды болғанына қарамай, көкейге қона кететін жеңілдігімен қызықтыратын кітап болып шықты. Әрине, бәрін бірден түсіне қалдық десек, өтірік болары хақ. Кейін университетке түскен соң да көп нәрсенің ішкі мәніне бойлай алмай, ұстаздың ұғындыруымен әупірімдеп жүріп ұққанымызды қалай жасырайық. Бірақ ғылыми еңбектің көркем әдебиеттей өзіне ерекше қызықтырғаны шындық. ҚазМУ атты қасиетті қарашаңырақтың ғалым-ұстаздың кітабы арқылы өзіне бұрынғыдан да тарта түскені жасыра алмас шындық болатын.

«Сөз өнері» монографиясының бұрынғы кітаптан басты өзіндік ерекшелігін 1976 жылғы алғашқы басылымында өзі тасқа басқан маржандай етіп жазып кеткен: «Кітаптың атын да затына лайық «Сөз өнері» деп үйреншікті үлгіден гөрі біраз өзгертіп алуды жөн көрдік. Дәл осылай атау осы кітаптың мазмұнына сай келеді. Өйткені бұл кітапта әдеттегідей теориялық қағидалар қалыптастырудан гөрі сөз өнерінің әрі қиын, әрі қызық құпиялары хақында жалпы жұртпен кеңесу, еркін сырласу жағы басым».

Бұл үзіндіні мен 1976 жылғы «Сөз өнерінен» алып отырған жоқпын, жадымда жатталып қалғаны бойынша жазып отырмын. Ұмытпасам, онда нақ осылай жазылған болуы керек. Өйткені біз – сол «Сөз өнерін» жаттап өскен ұрпақпыз.

Ұстаздық, ғалымдық, жазушылық үш күдіреттің таразы басын теңгеріп ұстаған академик-жазушы (Зекең осы тіркес қатты ұнаушы еді) Зейнолла Қабдоловтың «Сөз өнері» – «асыл сөздің» қағидаттарын «ар ісінің» ғылымына айналдыра білген ұстаз-ғұламаның ғалымдық көрсеткіші іспетті бас кітабы.

Қазақ әдебиеттану ғылымының көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлы болса, оның әдебиет теориясы саласын шырқау биікке көтерген ғалым академик Зейнолла Қабдолов екендігін ешкім жокқа шығара алмасы анық. Өз сөзімен айтсақ, Зекең әдебиет теориясын: «...жазушылық шеберлік мәселесімен, ...қаламгерлік өнердің қиын иірімдерімен ұштастыра, көркем творчествоның психологиясымен байланыстыра жүйелеу...» арқылы дамытты да байытты. Өйткені З. Қабдолов әдебиет теориясын жазуға нені жазу керектігін де, нені тану керектігін де әбден айқындап алып барып үлкен дайындықпен келген. Оны ғұламаның мына сөздерінен байқауға болады: «Әдебиеттану – сөз өнерін зерттейтін ғылым. Ал, әдебиет туралы ғылым, негізінен, мынадай үш түрлі ғылыми салаға бөлінеді: әдебиет теориясы, әдебиет тарихы және әдебиет сыны. Әдебиет теориясы көркем әдебиеттің болмысы мен бітімін, әдеби шығарманың сыры мен сипатын, әдеби дамудың мағынасы мен мәнін байыптайды. Әдебиеттің өзіне тән ерекшелігін, оның қоғамдық қызметін, көркем шығарманы талдаудың принциптері мен методологиясын, әдеби жанрлар мен оның түрлерін, өлең жүйелерін, тіл мен стиль, әдеби ағым мен көркемдік ағым мәселелерін түп-түгел тек әдебиет теориясынан ғана танып-білуге болады».

«Сөз өнері» Академик Зейнолла Қабдолов біздерге дәріс оқып жүрген кезде жарық көрді. Кітап сондай әдемі болып шықты. Қоңыр түсті кітаптың сыртындағы алтынмен зерлеп жазылған Зекең қолтаңбасын танытатын «Сөз өнері» атты астарлы атауы білімнің алтынды қазынасына шақырып тұрғандай бедерлі де бернелі екен. Бәріміз кітаптың бір-біреуін сатып алып, ұстазымыздан қолтаңба алдық. Қолымыздан тастамаймыз. Бір күні сабақта отырып, Зекең оқып жатқан тақырыпты кітаппен салыстыра қалмасым бар ма?! Мұндай таңқалмаспын! Зекең кітаптың үтір, нүктесіне дейін жаттап алған секілді. Сонда ғана барып Зейнолла Қабдоловтай дана ұстаздың «Сөз өнерін» үлкен жауапкершілікпен, «жүз ойланып, мың толғанып», әдебиет

теориясының өзекті мәселелерін жан жүрегінің сығындысы етіп жазып шыққанына көз жетті. Сондықтан да ол ұстаз жадынан өшпестей орын алып, кез келген сәтте көз алдына келе қалар сананың сәулелі суреті болып сақталып қалған.

Иә, Зекең ғұламалығының өзіндік ерекшелігі сөз құдіреті арқылы берілетін ілімдік білім мәнінде жатыр. Өйткені ондағы көрікті көркем сөз, бейнелі образ танымды санаға сыналай енгізудің қуатты құралына айнала алған.

Ахаң бастаған дәстүрді дамыта отырып, қазақ әдебиеттану ғылымындағы әдебиет теориясы ілімінің замана талабына сай жаңа арнасын ашқан академик Зейнолла Қабдолов еңбектері тұңғышына сүңгіп, тұнығынан қанып ішіп, тұнбасынан нәр ала алсақ, оның ұлттық ой-танымнан тірек тапқан әдіснамалық арналары қазақ әдебиеттануының ғылыми негізіне айналары сөзсіз.

Бүгінде бізде әл-қадырымызша ұстаз үлгісін ұстануға тырысып келеміз. Сондықтан да, ғылымдағы алғашқы ізденісіме ақ жол тілеп, жеңіске жеткізген, жетелеп әкеп аспирантураға түсіріп, ғылымның даңғылына алып шыққан дана ұстаздың үмітін ақтадым деп білемін

Меніңше Зейнолла Қабдоловтай асыл ұстаздың білігі мен ілімі, тағылымы мен тәлімі әр шәкірттің жүрегінде мәңгілік сақталады. Ұлт бар да, ұрпақ бар да ұлы ұстаз ұлағаты ғасырдан ғасырға жаңғырып жетіп отырады хәх.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология ғылымдарының докторы,
профессор Зұфар Сейітжанұлы**

ТҰНЫҚ ОЙДЫҢ ТҰНБАСЫ

Академик З.Қабдоловтың ертеректе жазылған әдеби толғаныстары мен талдаулары «Жебе» деген атпен 1977 жылы жарық көріпті. Ғалымның бұл кітабына ғылыми зертеулері мен әдеби сын пікірлері топтартырылған. Дәлірек айтқанда шындық пен шығарма, ой мен образ, тіл мен стиль, жанр табиғаты, сатира мен аударма мәселелері сөз етіледі. Сонымен бірге жекелеген әдебиет, өнер қайраткерлері жайында шағын шығармашылық

портреттерден тұрады. Оқымыстының қай зерттеу талдаулары мен толғаныстарын оқысақ, өзіне тән мәнер-машық мен мұндалап тұрады. Өзгеше бір кірпияз талғам мен ой ұшқырлығы баурап отырады.

Осы кітапқа кірген көлемі шағын зерттеудің бірі «Сылдырлап өңкей келісім» деп аталады. Зерттеу өткен ғасырда –нақтырақ айтқанда 1950 жылы жазылған. Жазылғанына біршама уақыт өтсе де жаңа жазылған тұнық ойдың тұнбасындай әсер қалдырады. Бұл ғылыми мақала Абайдың лирикаларына арналған. Ұлы Абайдың мұрасы мен ақындығы жайында ХХ ғасырдың басында алаш қайраткерлері қалам тербесе, содан бері күні бүгінге дейін әдебиетші, ғалымдар тоқтаусыз, толассыз жазып келе жатқаны белгілі. Мақсат – қазақ әдебиетін биік белеске көтерген ақын туындыларының сан қырын ашу. Осындай мақсатта жазылған З.Қабдолов ой-толғамдары да дәлелді де дәйекті.

Ғалым Абай шығармаларын тұтас қамтуды мақсат етпей, тек лирикаларын саралауды жөн көрген. Өйткені Абай поэзиясының дені лирика. Және «Ұлттық мәдениеттің ғасырлық мерейі, асқар шыңы болған» ақын бірыңғай қайғы-мұңды не қызық қуанышты жырлаған емес, осының бәрі оның шығармаларынан табылатынын ескерген. Сондықтан оның лирикаларын сөз етпей тұрып, алдымен лирикалық өлеңнің ерекшелігіне назар аударады. «Лирикалық шығармаға көбінесе ақынның ішкі дүниесінің сезім күшімен тебірене толқуы, оның өз басының көңіл күйі, күйініш-сүйініші тән» (З. Қабдолов. Жебе. – Алматы, 1977-295 б.) деп анықтайды.

Ақынның мұндай көңіл толқыны ол өмір сүрген қоғамдық-әлеуметтік ортамен тығыз байланысты болатынын да ескертіп өтеді. Сондықтан ақын мейлі шабыттана шалқи жырласа да, не жабырқай толғанса да өз кезінің шындығы көрініс табады. Әрі оқушы бұдан ақын өмір сүрген кездің тынысын, жай-жапсарын біліп отырады. Сонымен бірге лириканы сөз өнерінің өзге түрлерімен (эпос, драма) салыстыра ой өрбіте ерекшеліктерін көрсетеді. Лирикалық туындыларда күрделі композициялық құрылыс бола бермейтінін де атап өтеді. Лириканы идеялық-тақырыптық негізіне, мазмұнына қарай бірнешеге бөледі. Сонымен, лирика – ақынның бір сәтте жалт еткен ішкі сыр-сезімі, нұрлы ойы деп біледі. Сол себепті лирикадан әлеуметтік ортаның саяси ахуалын,

адамдардың түрлі мінез-машығын, арман-аңсарын, тіпті ақынның мінезін аңғаруға, байқауға болады. Ақынның күйініш-сүйінішін, оқушы өз басынан өткеріп жатқандай әсерде отырады. Суреткер белгілі бір қоғамдық ортада өмір сүргендіктен, белгілі бір өмір құбылыстарына өз көзқарасын, қарым-қатынасын көрсетпей отыра алмайды. Заман сырын тамыршындай дөп басып не даттайды, не жақтайды.

Лирикаға тән сипаттарды осылай тарата айтып алып, бұдан соң Абайдың лирикалық өлеңдеріне талдау береді. «Абай өз дәуіріне қатал сыншы болған адам». Ол суатты қонысы тарылып, шуақты күннің бұлыңғырлануы Абай сынды ақынды ойлантпай қоймады. Тіпті елді басқару да, адамдардан мінез-құлқы да өзгерді. Аталы сөзге тоқтамайтын, өзім деп өзеурейтін көбейіп, екі-жүзді сұрқиялықтар белең алуы өз қатарынан оза туған Абайға оңай тимегені анық. Қоғамдық сипат алған кереғар тірлік ақынның саяси-әлеуметтік лирикаларының жазылуына түрткі болған. Осылардың дәлелі ретінде «Болыс болдым мінеки» деп басталатын өлеңін талдайды. Демек, Абай болыс пен ұлықты сынаса, онысы барлық кесел-кесепатты туғызып отырған патша әкімшілігін сынағаны болып шықпақ деп пайымдайды. Әрі ел билеушінің екі жүзді кейпі, енді бірде адам жиренердей іс-әрекетін суреттей отырып, сатиралық өлеңдері арқылы олардың ұмыт болмайтындай образын жасағанын түйеді.

Береке бірлігі аз, «алты бақан ала ауыз» халқына күйінген ақын соларды түзету үшін, тура жолды сілтеу мақсатында «Сегіз аяқ» өлеңін түсіндіре келіп, бір талғам-таңдауы-өнер, ғылым мен еңбекті ұсынады деп зерделейді. Ғалым Абайдың әлеуметтік тақырыптағы өлеңдерінің көп екенін ескертеді және соның бәрінде айтылар ортақ ой – еңбек, білім, өнер, адалдық-адамгершілік екенін анықтайды. Бос мақтаннан, дұрдараз болудан сақтандырады. Бірақ ұлы ақын осы жолда қолдау тапты ма? «Моласындай бақсының жалғыз қалдым тап шыным!» деп неге жазған, ащы-шындық. Сөз жоқ, бұл сөзінде терең мағына барын айтады. Ақынның әсершіл жаны неге мұңданады? Сондай-ақ «Қараша желтоқсанмен сол бір екі ай» өлеңін Абайдың саяси лирикасының түйінді тұсы екенін таниды. Өлең мазмұны қоғамдық қатынастарды, кедей үйінің жабырқау тірлігін көз-алдыға келті-

реді. Бай үйінің тамағы тоқ, қайғысы жоқ, бір қалпынан да көргендей боламыз. Қарама-қарсы екі түрлі тұрмыс-тіршілік арқылы теңсіздік сырын ашады. Қырсық-соры, жарлы-жақыбай басындағы шындықты тануы, «өмірді өнерге көшіріп, өзгеге танытуда оқушының аянышты сезімін тудырады». Абайдың көрегендігі де кемеңгерлігі де осында деп бағаланады.

Абай өз заманындағы әлеумет өмірін, тұрмысын, қоғамның күрделі, түйінді мәселелерін көре білді. Ой таразысына салып, өз өлеңдерімен бұқараның «көзін қойып, көңілін ашуды» мақсат еткен деп тұжырымдайды. Бұдан соң махаббат тақырыбы да Абай лирикасынан ерекше орын алатынына тоқталады. Бұл саладағы өлеңдерінен Абайдың өсу жолы, екіншіден, орыс классиктерінен үлгі алу арқылы шығармашылық эволюциясы аңғарылады және ақынның махаббат пен достыққа эстетикалық көзқарасы көрінетінін сөз етеді. Абайдың «Айттым сәлем Қаламқас», «Қиыстырып мақтайсыз», «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» т.б. кейбір туындыларында халық әдебиетінің әсері байқалады деп біледі. Мәселен «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңінде мінсіз сұлу толық қанды адам образына айнала қоймайды. Өйткені «Үнсіз, тілсіз... Сұлу бір жалт етіп көрінді де, көлеңкедей қатып тұрып қалды» – дейді. Алайда адамның ішкі-сыр сезімі терең ашылмаса да жоғары бағалайды. Өлеңнің поэзиялық қуатына нұқсан келмегенін еске салады. Ал «Қызарып, сұрланып» өзгеше өлең. Себебі адамның сырт құбылысынан ішкі сезім толқындары бірден аңғарылады. Бұл арада сыртқы портрет емес, жанды адам, кимыл, әрекет бар. Көңіл сезімнің сан құбыла шарпысқан жүрек лүпілі, көңіл ынтығы бірден байқалады. Бұл Абайдың сұңғыла суреткерлігін айқындай түседі деген тоқтамға келеді.

3.Қабдоловтың Абайдың ұлылығын, асқан талантын танытқан шығармасы – Пушкиннен аударған «Евгений Онегиннің» үзінділері. Абай аталған романды тұтас аудармаған. Өзінің мақсатына орай қажет тұстарын таңдап-талғап аударғанын айтады. Осы аудармасында дәлдікті әдейі сақтамай, Пушкиннің шеңбер арнасынан кейде шығып, «тақырыпты Пушкинмен қатарласа, жарыса баяндаған». Сөйтіп, оқушы қауымға түсінікті, лайықты етіп аударған. Татъянаның хатындағы жан-сыр толқыны түпнұсқадағы әсерлігінен кемімей, терең тебіреністен туған сырдай етіп шығарған. Абай осы аудармасы арқылы қатарынан

кара үзеді, оқшау шығып биікке көтеріледі. Өзіне дейінгі өлең сөздерден өзгерек бір мәнер-ырғақ тауып кірпияз талғам танытқан. Өзіне тән «майда қоңыр саз тапқан» – деп аударманы айрықша бағалайды. Данышпан ақынның аударма-лирикасы оқушыны бейжай қалдырмай, ғажайып әсерге бөлейді деп түйіндейді.

Ұлы Абайдың табиғат лирикасы да оның биік мәдениетін, шеберлігін танытып қана қоймай, шығармашылық түлеу, өсу жолын да байқатады. Абайдан бұрын табиғатты мұнша шеберлікпен жырлаған ақын болмағанын нақтылай түседі. Жылдың төрт мезгілі жайында жазған өлеңдерінен көшпелі халық тұрмысының қиындығы мен қызығы, адамдардың хам-харакеті, жыл маусымдарына байланысты өзгерістер қанық бояумен бейнелі көрініс тауып отыратынын жан-жақты қарастырған. Ақын жалаң табиғаттың көрінісін қызықтап кетпей, адам өмірінен бөліп алмай, даладағы өзгеше өмірді тұтас қамтып, бүтін бір әдемі әлемге айналдырып жібергенін зерделейд. Тіршілік-молшылық басы – көктеммен жадыраған жазда көшіп-қонып жатқан ауыл өмірімен үйлесім тапқан адамдардың жадыраңқы көңіл-күйі – бәрі ажар айшығы мен көз алдыға келеді, ерекше көркемдік сипат алып, айқын көрініс тапқанын ұтымды саралайды.

Қытымыр қысты мінезі қатал, ешкімге аяушылығы жоқ тентек шал кейпінде суреттеу «қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын атымен болмаған емес». Бұл – жаңалық. Ақын төрт мезгіл көрінісін өзіне тән әртүрлі бояулармен бейнелеп алады да, артынан сол көрініске бөленген қазақ ауылының тұрмыс- тіршілігіне көшеді. Ақын қазақы таным тұрғысынан әр маусымды өзгешелігімен көз алдыға әкеледі. Бұл топтағы өлеңдерден асқан ақындық шеберлікті, сұлу сырды, жанды суретті көруге болатынын дәлелді ұғындырады. Бұдан кейін Абай сол ортадағы қоғамдық қарым-қатынастан хабардар етіп, биік сатыға көтереді, саяси сипат дарытады. Сан түрлі әлеуметтік мәселелерді қозғау барысында ақынның қоғамдық өмірге азаматтық қозқарасы да айқындала түседі деген байламға келеді.

Абайдың табиғат тақырыбындағы лирикасына кіретін өлеңдердің біразы -аудармалар. Аударма өзгешелігі сол – кейбір аударма өлеңдері орысшасымен қабыса бермейді. Автордың айтар ойының негізгі желісін сақтап, өзінше толғап, өзінше жазады.

Кейбір аудармаларында еркін айтуды қолданбай, өлең мазмұнын дәл жеткізуді мақсат етеді. Әсіресе Лермонтовтан аударғанда осы тәсілді қолданғанын аңдатады.

Профессор З.Қабдолов ақын лирикаларының ішінде көңіл-күйін байқататын туындыларының бар екенін назар аударған. Өйткені Абайдың көңіл-күйінен туған өлеңдерінде кез-келген адамның басында болатын күйініш-сүйініш, сан құбылған жан толқыны өте тартымды, дәл суреттеліп отыратынын нақты мысалдарға сүйене таратып береді. Осы ретте Абайдың «Көк ала бұлт сөгіліп», «Күлімсіреп аспан тұр», «Көлеңке басын ұзартып», «Адамның кейбір кездері», «Жүрегім менің қырық жамау» т.б. өлеңдеріне талдау беріледі. Абай басындағы қамкөңіл жабырқаулық, көңіл құлазытқан торығу-жалғыздық ақын өмір сүрген кездің қоғамдық кереғарлығынан, мешеулігінен туындаған. Мұны әрбір ойлы адамға тән шарасыздық деп ұғу қажет. Әлеуметтік өмірдегі келеңсіздік, санасында саңлауы жоқ надандық пен әділетсіздік ақын шығармашылығына көлеңке түсірмей қоймаған. Сондықтан Абайдың кейбір мұнды сыры өлең өріміне айналған. Тіпті «Мыңмен жалғыз алысқан» ақынның қолдан келер дәрменіде жоқ-ты.

Ақынның айтқанын ұғатын, оған ой көзімен қарайтын талғампаз орта жоқ. Сол себепті оның көңілін көлегейлеген мұң мұнары кейбір лирикаларында көрініс тауып отырған. Абай өзінің сұлу да сыршыл лирикасында өз тұсындағы керенау-бейғам тіршілік етіп жүрген қарапайым адамдардың санасын оятуды, көкірегіне үміт отын жағуды мақсат етті, халқын жарқын болашаққа қарай бейімдеді. Өлеңді көпке үлгі өнеге беретін өнер деп ұқты. Бірде қатты айтты, бірде тәтті айтты. Кейде «моласындай бақсының, жалғыз қалдым тап шыным» деп түңіле тебіренуі орынды деген түйінге келеді.

З.Қабдолов бұл зерттеуін жазғанда 23 жаста екен. Соған қарамастан зерттеу мақаланың төгіліп отыратыны айшықты тілі Абай лирикасы жайындағы құнды да құнарлы ой оралымдар мен бағалы байламдар айтылған. «Қазақ поэзиясына соны ағын алып келген», кенеуі кетпейтін ақын поэзиясының қасиет-қырын, сапасалмағын жан-жақты саралап, бастау қайнарын ашқан. Аса мәнді түйін-тұжырым жасаған, жүрек жарды сөзін айтқан.

**Академик З.Қабдолов шәкірті,
Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті
филология ғылымдарының докторы, профессор
Бағдат Кәрібозұлы**

**«ҚАЗАҚТЫҢ ҚАБДОЛОВЫНЫҢ»
ТУҒАНЫНА 90 ЖЫЛ**

Пендешілік біткеннің бәрінен ада, сұлу жаратылыс иесі, тәні де жаны сұлу Зекеңнің сұлулық үшін, сұлулықты жырлау үшін туғандай көрінетіні күні кешегі көз алдымыздағы шындық болатын. Ұстаз ұлағаты бойынша «адамдардың бойынан жамандық іздеме, жылт еткен жақсылықты байқасаң, оны дамыт, оят, сонда өзің де, ол да үнемі жандарыңнан жақсылық жаратып жүруге тырысасындар» делінетін қанатты ойларды қағидаға айналдырып алып, Зекеңше жүріп-тұруға тырысу – ұлы ұстаздың шәкірттерінің бәрінің бойына өсиет болып еніп, қасиет болып қонған. Бір көргенде паң, тәкаппар кісі көрінетін қайран Зекеңнің ұлы гуманист, адамдарды мейлінше терең сүйетін үлкен жүректі адам болғанын шәкірттері, біздер зор мақтаныш тұтамыз.

Жаратылысында нұрлы адамдар сирек те болса болады. Зекең нұрға малынып жүрсе, оның шәкірттері Зекеңнен шашылған шуаққа шомылып жүретін. Сыр елінің даңқты шайыры Тұрмағамбет «адамдық иісінді жұрт аңсап тұрсын» деп жырлаған. Осы айтқандай, адамдық исін жұртқа аңсатып жүретін қазақтың Қабдоловы, менің ұлы ұстазым Зекеңнің өмірі мәңгілік екеніне әлдеқашан көзіміз жеткен.

Төменде біз Академик З. Қабдоловтың шәкірттерінің бірі, филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Кәрібозұлының ұлы ұстазы туралы екі мақаласын жариялаймыз.

Бірінші мақала
СҰЛУ ӨМІР МЕН ӨНЕР ИЕСІ ЕДІ

Қарапайым өмірді бар болмысымен тек сұлулық арқылы ғана қабылдап, тек сұлулық арқылы ғана танып, танытып, өмірден өт-

кен қайран Зекеңнің – жаны да, тәні де сұлу ұлы ұстаздың әдебиетті тануы мен танытуы да сұлулыққа негізделетін. Зекең жәй сөйлей алмайтын, ол әркез тебіреніп, теңселіп сұлу сөздерден самаладай жап-жарық сәнді сарайларды көз алдында, лезде-ақ салып қоя беретін. Зекеңнің сөйлегендері мен жазғандары мәр-мәр тастардан әсем қаланған сұлу сөздердің өркен жайған, өрімі мен өрісі болатын, көрікті ойдан шыққан көркем сөздер әсем қиюласқанда жырға, поэзияға айналып кететін. Ұлы ұстазымыз шалқар шабыттың жетегінде тұрғанда жүзі нұрланып, көзі от шашып ғажап бір күйге түсетін. Осындай тұстарда акын боп жаратылған ақ Зекеңнің аппақ жанынан, сырлы жүрегінен туған не бір асыл сөздерді естіп, тындап, рухтанып, рахат бір күй кешіп, әсемдік әлеміне санаңмен, сезіміңмен сайран салуға құштарланып, ынтығып тұрар едің-ау, шіркін!

Адамдарды өзіне магниттей тартып алып, оларды өзінің тау суындай мөлдір, таңғы шықтай таза сезіміне бөлеген күйінде тербетіп отыру – академик Зейнолла Қабдолов жаратылысындағы айрықша қасиет болатын. Ол адамдарды сүйетін, алаламай бәрін жақсы көретін. Жек көру сезімін Зекеңнің бойынан қасында қанша жүргенде бір байқамаппын. Ол нұрлы адам еді. Зекеңді қоршап, қаумалап жүрген адамдар одан шашылған шуаққа шомылып, одан таралған нұрға малынып жүретіндей көрінетін. Ешкімге ешқашан болмайды, жоқ деп айтып көрмеген, айтпайтын ол адамдардың бәріне бірдей жақсылық жасауды өзінің міндеті санайтын. Сату-саудалаусыз, міндетсімей, айналып-толғанып отырып, меселінді қайтармай, шаруанды бітіріп жіберу – Зекең үшін қалыпты жағдай еді. Зекең өмірі өзіне қалай ұқсаса, бір ғажабы жазғандары да өзінен аумайды. Зекеңнің жазған «Әдебиет теориясының негіздері» оқулығын оқыған қарақалпақ профессоры «Өлеңдей оқылады екен» деп таң қалыпты.

Шынында солай, өйткені Зекеңнің өзі, өмірі, өнері бәрі де өлең. Зекеңнің кез-келген ғылыми-шығармашылық еңбегі әдеби-эстетикалық талдау мен танудың ең жоғары үлгісі, үздігі болып табылады. Мәселен бір ғана «Монологты» алып қарайықшы. Бір мақала арқылы қазақтың аса талантты ақыны Сырбай Мәуленовтің шығармашылығын қолмен қойғандай етіп талдап-таразылайды, өлеңнің ішіне кіріп кетіп, өнер үлгісі тұрғысындағы оның қадір-қасиетіне сырбаз, сергек үңіледі, көркем

шығарманың сындарлы сипатын тамыршыдай тап басып танып, дәл айтады. «Монологтағы» әдеби-эстетикалық талдау:

«Соғыс жыртып соқадай,

Талай түсіп тартысқа.

Таяп қаппын о тоба-ай,

Ақ қыраулы алпысқа» делінетін шумақтан басталады.

Бұл шумақ, әрине, бір үзік сыр, ақынның ішкі сыры, өзі туралы айтқаны. Біз болсақ осы тұста әдебиет теориясы туралы білетініміздің бәрін сарқып, ақындық «мен», лирикалық «мен» – дер төңірегінде теория соғып, оның автобиографиялық, автопсихологиялық сипатты болып келетінін айтып, лирикалық кейіпкер ұғымы туралы бір көш әңгімелеп, қазіргі лирикалық поэзиядағы ақындық «меннің» туындыларын профессор Г.А.Поспеловтің «медидативтік» лирика деп қарастырып жүргенін айтып бір-ақ тоқтар едік. Ал Зекең болса, өлеңнің өзіндей өріммен С.Мәуленов шығармашылығын тұтас қалпында қалай тану мен танытудың «Монолог» арқылы үлгісін көрсетті. Ақынның әдебиетке келу, өсу, қалыптасу, даму арналарын, шеберлікке жету жолдарын бірер сөйлемге сыйдырып жіберіп, келістіріп айтып, көркемдік таным биігінен көрінді. Зекең: «Жә, сонымен Сыр-аға, Жыр-ағасына қалай тез өскен? Бірден бірегей күйге қалай тез көшкен? Бұл сұраққа жауап таппай, Сырбай жырының сырын, яки талант табиғатын тану қиын» – деп алады да, «Шынайылық атаулының бәрі шынығуда, шыңдалуда жатады, құрыштың қоздаған шақта балқитыны секілді, асылы, өлең де маздаған отта шалқиды. Сырбай ақындығы Ұлы Отан соғысының от-жалынында шынығып, шыңдалған. Мәуленовке біткен өнердің шынайылығы да сонда деп білген жөн», – дейді. Қалай түсінбеуге болады. Құрғақ теория соғудан әлдеқайда мәнді, жанды, терең түсінікке жетелейтін өрелі ой-толғамдар осылар емес пе? Әдебиет есігін кешігіңкіреп келіп ашқан С.Мәуленов шығармашылығының музасы Ұлы Отан соғысы болғаны айна-қатесіз шындық. «Мың қолдар сау болсын деп, мен бір қолымды бердім» деп ақынның өзі айтқандай, Ұлы Отан соғысы уақыты С.Мәуленов өмірінің өрелі кезеңі ғана емес, өнерінің де мәуелі өзегі болып табылады.

Ғылыми таным бойынша бүтін бөлшек арқылы танылса, Зекең «Монолог» арқылы С.Мәуленов шығармашылығының бүтін сырын анық аңдатқан, тұтастай танытқан. Ал, бұл ерекшелік кез

келген әдебиетшінің қолынан келе бермесе керек. «Мәуленовтің қырық жыл ішінде жазған қыруар өлең-жырын арналы композициясымен қоса арнайы шолып, оған бірыңғай көзқарас белгілесек, Сырбай поэзиясы – ақынның өзі ғұмыр кешіп, тіршілік етіп келе жатқан мезгіл мен мекен жайлы, яки уақыт пен кеңістік хаһындағы мың салалы біртұтас мықты да мығым монолог дер едік. Сөз өнеріне тән сыр мен шындықты, ой мен сезімді, парасат пен философияны түп түгел осы монологтың мазмұнынан табар едік. Сөз зергеріне тән хас тіл мен стилді, мәнер мен машықты, орам мен өрнекті, түп-түгел осы монологтің пішінінен табар едік», – деп көсіледі Зекең. Бұл -өлеңтанудағы сұңғылалылық, талғампаздық қана емес, өлеңді сүйудің, өлең арқылы өнерді сүюдің керемет үлгісі болатын әсем әфсана, жұмыр жолдардан тұратын сындарлы сын, сипатты толғаныс, мөлдіреп, төгіліп тұрған сыр.

Бұндай төрт аяғы тең жорғадай төгіліп толғану, сөгіліп сырласу тек Зекеңнің қаламына ғана тән стиль екенін әдебиет аулына жақын жүргендердің бәрі біледі. Лирикалық поэзияның кез келген үлгісінің ішкі мазмұнында жүріп жататын жанару – жаңғырулар, тақырыптық, мазмұндық түрленулер мен түлеулер, мазмұндық мотивтердің сан алуан құбылыстары мен өзгерістері – бұның бәрі әдебиет теориясында өлеңдегі ақын тұлғасымен, ақындық «меннің» өнерлік тұлға тұрғысындағы сыр-сипатымен бірге ұғынылатын болса, Зекең «Монологта» осы айтқандардың бәрін қамти отырып, әдебиет теориясының білгірі екенін терең толғаныстарымен бір мақаланың көлемінде-ақ дәлелдеген.

«Осынау ұланғайыр бай, байтақ монологтың бас кейіпкері – ақынның өзі, предметі – бас кейіпкердің өмірі, қысқасы, бір адамның, ақынның тағдыры мен тіршілігі. Ал осының өзі – халық тағдыры, халық тіршілігі». Бұдан асырып қалай айтуға болады. Зекең бұдан әрі «Монологта» орыстың ұлы сыншысы В.Белинскиймен ой салғастырып, теңестіріп тебірене түседі. В.Белинскийдің лирикалық поэзия, өлең өміріндегі ақын тұлғасы жайлы айтқандарын С.Мәуленов поэзиясының негізінде «Монологта» нақты дәлелдейді.

Лирикалық поэзияның таза субъективті поэзия екені туралы айтылатын классикалық анықтаманың шындығы, «Лирикалық поэзияның поэзияның поэзиясы» екені, оның әдебиеттің басқа

тектерінен айырмашылық- ерекшеліктері мен өзіне ғана тән спецификалық сыр-сипаттары «Монологты» оқу барысында санаңда жаңғырады, ойыңда орнығады.

Зекең өлең талдау мен тануға нәзік жүрек дірілімен, ақынның өзіндей сырлы сезіммен барады.

«Сен мені ойладың ба!
Түсімде көрдім.
Тобылдың қойнауында,
Тобылғы ішінде көрдім.
«Жүрмеймін көтермесең»
Деп маған еркелейсің.
Өтірік кетем десем,
«Кетпеші ерте» дейсің.

Тәттілігі балдан артық осы шумақтан төгілетін сыр әркімнің басында болған, болатын махаббат машақатын еске түсіріп, жаныңды бір жадыратады, жүрегінді қозғап-қозғап кетеді. Жас дәуреннің жалыны шарпыған сәттерді еске алудың өзі бір ғанибет – өмір сүруге құлшына түсесің. Осының бәрі өлеңнің, С.Мәуленов ақындығының арқасы.

Ақын таланты бір мөлтек сырға бүкіл өмірді сыйдырып жібергендей. Бұл өлең – жай сөздердің реттелген топтамасы не жинағы емес, бұл – өлең үнемі – қозғалыста, өзгерісте болатын өмірдің өзін бейнелеп тұрған жанды жыр жолдары. Жасандылықтан ада, шынайы сезім сыры. «Монолог» мазмұны тек бір ақын шығармашылығының не бір өлеңнің тегі мен табиғаты туралы емес, бүтін өнер, бүкіл өмір жайлы салиқалы ойларға жетелейді, жан сарайыңды кеңейтіп, көкірек көзіңді аша түседі. Зекеңше айтқанда «мұндай таң тазалығына суарылған дірілді жыр тек мәңгі жас жүректен және үлкен жүректен туады. Мұншалық күн шұғыласына шомылған шынайы да сыйқырлы сыр тек қана аса ірі шеберліктен шығады. Демек жоғарыда айтқанымыздай, Сырбай поэзиясын бүтін бір әсемдік әлеміне тұтастырып тұрған мықты монологтың мазмұны – жаңағы үлкен жүректің ырғағы болса, пішіні – әлгібір ірі шеберліктің ізі деп білген дұрыс». Өлеңтанудағы әрі түйіп, әрі сүйіп айтудың жарқын үлгісі осындай-ақ болар.

Тағы да ұлы сыншы В.Белинский «Сыншы таланты – сирек талант» деп еді-ау. Осыған негіздеп айтар болсақ нағыз әдебиеттанушы сирек талантты сыншы болуының үстіне, әдеби үдерісті әр уақыт өз жүрегінің лүпілімен сезініп, оны бар жан-тәнімен, ынты-шынтысымен қабылдап, қорытып отыратын, сол әдеби үдерістің тамырын ұстағандай оның тарихын, бүгінін және ертеңін бағамдап, болжамдар жасайтын әдебиеттің әулиесі іспеттес десек артық болмас. Академик Зейнолла Қабдолов тұлғасы бізді осындай ойларға жетелейді. Ұлы ұстаз ұлағатын біз осылай сезінеміз. Зекең сөйлегенде Бесік жырларынан бастап қазақ поэзиясының барлық кезеңдері мен дәуірлеріндегі ақын-жыраулар шығармашылығынан мысалдар келтіріп және оны орынды жерге ғана сыйыстырып айтып, сөзін тұздықтап, әрлеп, әсемдеп отыратын. Ұлы ұстаз әсіресе, ұлы Абай өлеңдерін түгел жатқа білетін, Абай өлеңдерін еске алып, оқып отырғанда құдды ұлы ақынның өзімен тілдесіп отырғандай күдіреттеніп кетуші еді. Қазақ Кеңес дәуіріндегі әдебиет өкілдерінің барлығының да өлеңдері мен поэмаларынан мысалдар келтіріп, лекцияны құлпыртып оқығанда Зекеңді тыңдау өз алдына, оған елтімеу, таңданбау тіпті де мүмкін емес болатын.

Қазақтың талантты ақыны Қ.Мырза-Әлі 50 жасқа толғанда академик Зейнолла Қабдолов «Қадырдың қадірі» деген мақала жазды. Осы мақалада Қ.Мырза-Әлінің бір шумақ өлеңі Зекеңнің редакциясымен сәл өзгерген қалпында, яки бір сөзі ауыстырылып берілді.

«Ақын деп біздер айтамыз,
Адамды от боп маздаған.
Ақынға керек ақыл көп
Асаулық (жындылық) керек аздаған».

Қ.Мырза-Әлі нұсқасындағы «жындылық» сөзі асаулық сөзімен ауыстырылып беріліп отыр. Өлең контексіне осы екі сөзді қатар қойып ойланар болсақ, әрине, екеуінің арасы аспан мен жердей. Біріншіден жындылық сөзі құлаққа дөрекілеу естіледі, ақындарды «жындылар» деп қабылдай алмаймыз ғой. Ал, асаулық сөзі жеке тұрып та ойнап, өзіне тартып тұрған бейнелі сөз. Жылқы мінездес халықпыз, әдетте асау, асаулық деген сөздер жылқыға байланысты айтылатынын ескерсек, бұл жерде

өлеңнің ұлттық сипаттылығы тайға таңба басқандай анық танылады. Өнер біткеннің, бар өлеңнің негізгі сыры да, сипаты да осы ұлттықта жататыны белгілі. Екіншіден асаулық сөзі өлең контексіндегі басқа ақын, адам, айтамыз деген сөздермен үндестікке түсіп жақсы қиюласып, жымдасып, бірге жамырасып кетті. Үндестік қазақ поэзиясының has қасиеттерінің бірі екенін мойындасақ, асаулық сөзі арқылы өлең көп нәрседен ұтты, ұтылған жоқ.

«Әттең, сөз таныр кісі болса» деп ұлы Абайдың күңіренетіндей бар ғой, сөз өз орнында тұрмаса, орынды қаланбаса көзге шыққан сүйелдей көрінеді. Әрине, Қ.Мырза-Әлі сөзді дұрыс таңдай алмады, орынсыз қолданған деуден аулақпыз, дегенмен асаулық сөзі өлеңге әр беріп, жан бітіріп жіберген жоқ па? Зекеңнің «жындылықты» асаулықпен ауыстырғанынан өлеңнің бақыты жанғаны көрініп-ақ тұр.

Кез-келген көркем шығарманы әдеби-эстетикалық тұрғыдан талдау үшін, біздіңше, негізгі нысанды өте жақсы білу керек. Мәселен С.Мәуленовтың бір өлеңіне әдеби-эстетикалық талдауда оның бүкіл шығармашылығы және ол шығармасы қызмет атқарған әдебиет дәуірі мен кезеңі, ондағы өсу, дамулардың сыры мен сипаты бүтіндей негізге алынбаса, таным биігінде болу өте қиын. Әдеби шығарма, ол дүниеге келген уақыттағы әдебиет дәуірі мен кезеңі, тіпті бүкіл әдебиет тарихы туралы толық түсінік, мағлұмат болмаған жағдайда әдебиетшінің шынайы танымға толық жетуі мүмкін емес. Яғни әдебиетші ғалым әдебиетті терең білетін әдебиеттің өз адамы болмаса бәрі бекер.

Екіншіден әдеби эстетикалық талдауды дйттіген жерден шығарып, көздеген мақсатқа жету үшін әдебиетші ғалымның әдебиет теориясын, көркем шығармашылықтың психологиясын терең меңгеруі аса қажет. Керісінше жағдайда әдеби талдау өз мақсатына жете алмасы анық. Әдебиетші философ болмаса, эстетикалық категориялар жөнінде оның өнермен, сөз өнерімен байланыс-бірлігі нақында мағлұматтары мол болмаса, көркем шығарма мазмұнына ендеп кіріп, оны талдап-таныту мүмкін болмай қалады. Академик Зейнолла Қабдолов тұлғасында осы қадір-қасиеттердің бәрі бар болатын. Ол бүкіл болмысымен, бүтін бітімімен нағыз әдебиетші ғалым еді. Оның әдебиетші-ғалымдығына, жазушылық, ақындық, драматургтік, яки суреткерлік сипаты қосылғасын, ол нағыз әдебиетші, суреткер ғалым болып

әдебиетке қызмет етті. Өмірден озғанша қолынан қаламы түспей тек әдебиет туралы жазды, тек әдебиет туралы ойланды, толғанды. Республика жоғары оқу орындарындағы филологтар даярлауда 50-60 жылдан бергі уақытта оқытып келе жатқан «Әдебиет теориясының негіздері» оқулығын академик Зейнолла Қабдоловтың жазуы кездейсоқтық емес болатын. Ардақты ұстаз, айнымас асыл аға, академик Зейнолла Қабдолов өзінің бүкіл өмірімен, бүтін өнерімен әдебиеттің өз адамы екенін дәлелдеп кетті.

Профессор Т.Кәкішев Зекеңнің сөз зергерлігі туралы: «ол сөзді аузында кәмпитше сорып-сорып алып барып, сосын ғана қағазға түсіреді», – дейді. Не жазса да ойында әбден пісіріп алып, әсіресе, сөздерді таңдап, талғап қаластырып, өз жазатынына өзі қызыққан, риза болған кезде ғана жазу, мөлдіретіп, құйылтып, құлпыртып жазу тек Зекеңе ғана тән стиль, қолтаңба деген ойдамыз. Ол әр кезде сұлу ойлап, сұлу жүретін. Сондықтан оның іс-әрекеті, жазған-сызғандары бәрі де сұлу болатын.

Бекзат болмысты, бүтін бітімді, сұлу жаратылыс иесі академик Зейнолла Қабдолов тұлғасы ешкімге ұқсамайтын даралығымен шәкірттерінің есінде мәңгі қалды, үлгі-өнеге, тәлім мен тағлым тұрғысынан бізбен бірге жасай бермек.

Екінші мақала

АКАДЕМИК З.ҚАБДОЛОВ ҚАЗАҚ ЛИРИКАЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ ТУРАЛЫ

Асылы әдебиетті жақсы білу үшін, нақтырақ айтсақ, әдебиет теориясы туралы толғаулы һәм тұрлаулы пікір айта алу үшін ақын не жазушы болып яғни суреткер болмыспен дүниеге келу керек сияқты көрінеді. Ұлы Зекең, академик З.Қабдолов дәл осындай жан, суреткер ғалым болатын. Зекеңнің ғылыми еңбектерінің өзі өлеңдей өріліп, оқыған сайын тереңіне тартып, төгіліп тұратын. Әдебиет пен өнер теориясы, шығармашылық психологиясы, суреткер тұлғасы мен бітім болмысы т.б. туралы Зекең айтқан ой-пікірлер өзінің сыршыл да шыншылдығымен, тамыршыдай тап басып, тауып айтқан дәлдігімен, өлеңдей оқылатын нәзік дірілімен адамды терең баурайтын.

Қайран Зекең әдебиет теориясының толғақты тұстарын тілге тиек етер алдында әулие Аристотельден бастап, оның еңбектеріне жасаған Әл-Фарабидің түсіндірмелерін бір көш әңгімелегеннен кейін, Әл-Фарабидің әдебиет теориясына арналған еңбектеріне кеңірек тоқталатын. Зекең бұл тұстарда Шығыс халықтары әдебиетінің түп-тамырын, тарихи дәстүрлерін терең білетіндігімен таң қалдыратын. Ол тіпті Әл-Фарабимен ой таластыра отырып, Шығыс халықтары әдебиетінен қазақ әдебиетінің тарихи, теориялық мәселелерінің бәрібір бөлек, ерекше екенін айтып, қазақ әдебиетінің түп негізінің түрік тұқымдас халықтар әдебиетімен тамырлас екеніне ерекше мән беретін, осы бағытта теориялық тұрғыдан бұл тамырластық, туыстықтың сирсипатына қатысты орамды ойларын көсіліп айтатын.

Аристотель мен Фарабиден кейін ұлы ұстаз Гегель философиясына, оның әдебиетке қатысты еңбектеріне талдау жасайтын. Әсіресе, «Эстетикасына» тереңірек тоқталып, оны әдебиет теориясының тарихындағы ұлы еңбек деп ерекше бағалайтын. Академик З.Қабдолов орыстың ұлы сыншысы В.Г.Белинский еңбектеріне тоқталғанда, құдды құрдасымен әңгімелесіп отырғандай, «осы орысың көп нәрсе біледі, әй» деп қойып, әдебиеттің тегі мен түрі туралы толғақты ойларын ағыза жөнелетін. Әдебиет теориясы мен эстетиканың тарихындағы ұлы аруақтарды осылай түгендеп алған ұлы ұстаз лекция тақырыбына байланысты өз толғамдарын айтуға ауысқан тұста ауыздығымен алысқан арғымақтай ой ағындарын бірінен соң бірін төгіп-төгіп жіберіп, кең көсілетін. Тыңдаушыларды байлап-матап тастайтын бұндай терең ойлар әдебиет туралы ұғым-түсініктерімізді байытып, тереңдетіп жіберетін. Өзінің байсалды, әсем қоңыр даусымен, анда-санда бір жөткірініп алып оқитын Зекеңнің лекцияларын тыңдап отырып Тәттімбеттің шертпе күйлерін тыңдап отырғандай тәп-тәтті күй кешетін едік.

Біздіңше, Зекең айтқан әдебиет пен өнер һақындағы ой-пікірлер теориялық тұрғыдағы толғаулылығымен қатар практикалық жағынан өте тұрлаулы болды, өзі айтқандай нақты әрі затты еді. Зекең қазақ әдебиетін, оның проза, поэзия, драма секілді жанрларын жан-жақты меңгерген нағыз әдебиетші ғалым болғандықтан, айтқан ой-пікірлерінде өзінің оқумен, ізденумен келген білімін көп жылғы тәжірибемен шебер ұштастырып, өзі

жатқа білетін поэзияның жарқын үлгілерімен, прозалық, драмалық шығармалардағы нақты мысалдармен әдемі әдіптеп отыратын. Айтылған теориялық ойлардың практикалық тұрғыдан нық, нақты әрі затты түрде бекітіліп отыруы Зекеңді әдебиет теориясынан оқулық, ғылыми еңбектер жазған басқа ғалымдардан ерекшелеп тұратыны шындық. Әдебиет теориясының кез-келген мәселесі туралы Зекең ереже айтудан гөрі, көбінесе ізденушінің, оқырманның өз пайымына, тұжырымдауына мүмкіншілік тудыратын, жүк артатын.

Орыстың ұлы сыншысы В.Г.Белинский лирикалық поэзияның классикалық анықтамасын жасады, оның таза субъективтілік сипатына баса назар аударды. Оның анықтауынша қысқа көлемді лирикалық туындыда сюжет болмайды. Әрине, негізінен дұрыс айтылған бұл анықтамаға уақыттың озуымен, әдебиеттің дамуымен байланысты қосымша ойлар мен тұжырымдардың қосылып, айтылып отыруы заңдылық. Мәселен қазақ әдебиеттануында оқиғалы өлең термині ХХ ғасырдың бас кезінен бастап қолданыла бастаса, орыс әдебиетіндегі «сюжетті» өлеңдердің жазылу тарихы бұдан да ертерек. Сондықтан болар академик З.Қабдолов лирикалық поэзияда сюжет жоқ демеяді, «лириканың сюжетке көп бара бермейтінін» ғана айтады.

«Қазақ Кеңес дәуіріндегі лирикалық поэзияның жанрлық спецификасы» деп аталатын кандидаттық диссертациямызды (Алматы, 1988) академик З.Қабдоловтың ғылыми жетекшілігімен қорғағанда, міне, біз осы оқиғалы өлеңдердің қазіргі қазақ әдебиетіндегі жағдайына, жанрлық сипатына, оның тарихи жолы мен теориялық ерекшеліктеріне әдеби-эстетикалық, ғылыми тұрғыдан біршама талдаулар жасадық, зерттеу жүргіздік. «Оқиғалы» өлеңдердің тарихын жазба кәсіби әдебиет тұрғысынан алып қарастырсақ, ол өзінің бастауын ұлы Абайдың екі өлеңінен алады. Олар: «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» мен «Асқа, тойға баратұғын» өлеңдері. «Оқиғалы» өлеңдердің бұдан кейінгі тарихы ХХ ғ. бас кезіндегі әдебиет, Кеңес дәуіріндегі әдебиет, қазіргі әдебиет болып жалғаса береді.

Оқиғалы өлеңдерге тән жанрлық сипат жөнінде айтар болсақ, біріншіден бұндай өлеңдердегі оқиға – оқиғаның өзі емес, ізі, сілемі, ойға от тастау үшін алынғандай оқиғаның элементі. Мысалға қазіргі қазақ поэзиясынан М.Шахановтың «Ғайша»,

«Күз басындағы оқиғасы» сияқты өлеңдерін алуға болады және бұндай шығармалар әдебиетімізде аз емес. Бұларда оқиғаның ізі, сілемі болатындықтан оған араласатын объективті, ақыннан тыс, өмірде бар не болған кейіпкерлер болады. Бұндай кейіпкерлердің бітім-болмысында субъективтілік сипатпен бірге объективтілік сипаттың да болатыны түсінікті. «Оқиғалы» өлеңдердің айталық, шағын көлемді поэмалардан ерекшелігі бұндай өлеңдердің жанрлық сипатын өлең ішіндегі оқиға не оның нәтижесі емес, оқиға элементтерінен туындайтын сезім, лирикалық түйсік белгілейді. Қазіргі поэзиямызда саны жағынан өте көп, сапасы, идеялық мазмұны, көркемдігі жағынан да қамшы салдырмайтындай үлгілері бар бұндай өлеңдер арқылы лирикалық поэзияда сюжет болмайды деген ұғымның уақыттың ілгерілеуімен бірге өзіне жаңа, қосымша, үстеме ойлар қажетсінетіні біздің диссертациямызда біршама дәлелденген еді.

Жоғарыдағы айтылған тақырыппен диссертация жазуды бастағанымызда академик З.Қабдолов Г.Н.Поспеловтің «Лирикасын» басшылыққа алып отыр деген болатын. Өткен ғасырдың 70-жылдарының аяғына таман әдебиеттану мен өнертануда нәтижелі қолданыла бастаған салыстырмалы – тарихи типологиялық әдістің негізінде, бүкіл әлемдік әдебиеттанудың озық тәжірибелеріне сүйене отырып, профессор Г.Н.Поспелов өзінің «Лирикасында» қазіргі орыс лирикалық поэзиясын бес түрге бөліп қарастырады.

- Олар: 1) описательная
2) описательно-изобразительная
3) медитативная
4) персонажная
5) повествовательная

Көріп отырғанымыздай, Г.Н.Поспелов те повествовательная деп, қазіргі поэзиядағы оқиғалы өлеңдерді атап отыр.

Біздің де осы ізбен қазақ лирикалық поэзиясын арнау, толғау, баяндау деп үш топқа бөліп қарастырған талабымызға ұлы ұстаз аз-кем өз пікірлерін айтып қосқанымен, негізінен қарсы болмаған еді, қазақ өлеңінің жанрлық сипатын салыстырмалы-тарихи типологиялық әдістің негізінде профессор Г.Н.Поспеловтің ізімен қорғамақ ниетімізге оң қабақ танытқан. Жалпы Зекең ғылыми зерттеушілік, жетекшілік жұмыста да өзінің даладай дархан

табиғатынан алыстамай, тәптіштемейтін, шұқыламайтын, ұсақтамайтын, керісінше ізденушіні қанаттандырып, дәл осы тақырыпты өзіңнен артық кім біледі дейсің, қамшыны баса бер дегендей, көңіліңді көтеріп тастайтын, зерттеуге ынталандыра түсетін, шабыттандыратын.

Бұдан шығатын қорытынды әдебиеттің ең бір нәзік тұсын, құпиясын Зекеңдей білетін адамның сирек екені және оның емеурінмен, елеусіз ғана айтқан әдебиет туралы аз сөзінің астарында үлкен ғылыми зерттеу еңбектер жазатындай сыр мен сипаттың болатыны. Бұған дәлел – менің зерттеулерім. Ұлы ұстазбен реті келіп тақырып төңірегінде әңгімелесе қалғанда ойланып-толғанып жүрген тұсыңды дөп басып, сол бір мәселені былай бағыттаған дұрыс болар деп, сенің қай шамада жүргеніңді білгісі келгендей жүзіңе ойлана қарап қалатын. Сұңғыла психолог ұстаз сенің жүзіңнің құбылыстарынан не айтқан сөзіңнен көп нәрсені аңғарар еді.

Бірде Зекең Қ.Аманжоловтың «Өлеңім өзіме тартқан» деген сөзінен тудырып, лирикалық поэзияның теориясындағы лирикалық кейіпкер ұғымының жай-жапсары жөнінде ұзағырақ әңгімелеп кетті. Лирикалық кейіпкер, лирикалық қаһарман, лирикалық бейне ұғымдарын ақын тұлғасымен байланыстырып, «ақынның өзі деуге» бола қояр ма екен деп ойланып жүргенімізде Зекеңнің осы айтқандарынан өзімізге керекті көп жайттарды біліп, санамызға сіңіріп алғанымызды қалай ұмытайық. Көп ұзатпай оқыған грузин зерттеушісі Беселияның «Кто ты, лирический герой» (Сухуми, 1979) деген еңбегінде лирикалық кейіпкердің табиғатына бойлау үшін оның автобиографиялық және автопсихологиялық сипаттарын білу, меңгеру қажеттілігі айтылған екен. Кеңестік дәуірдегі одақтас республикалардың әдебиетін тұтастай алып, лирикалық кейіпкер ұғымын арнайы зерттеген Беселияның ойлары, пікірлері академик З.Қабдоловтың айтқандарымен тұп-тура дәл келіп, қабыса қалғанына қайран қалғаным күні кешегідей есімде. Бұл деректің өзі ұлы ұстаздың әдебиет теориясын терең білетінінің тағы бір дәлелі емес пе?

Әрине, ақын өмірбаяны лирикалық кейіпкер ұғымын айқындауда ерекше маңызға ие, бірақ өлеңде жазылған нәрсенің бәрін ақынның өмірбаянынан іздей алмайтынымыз да ақиқат қой. Өлеңде ақын өз өмірбаянын типтендіріп, өнерлік тұлғаға

айналдырып жіберетіндіктен ендігі жерде лирикалық кейіпкер туралы әңгіме айтқанда өмірдің емес, өнердің заңдылықтарына сүйенуге тиіспіз.

Қазіргі әдебиет шындығы лирикалық кейіпкер ақынның өзі ғана болады дегенді кесіп-пішіп айтуға ойлануға тиістілігімізді ескертетіндей. Мәселен Г.Н.Поспелов персонажная лирика тобында жеке адамдарға арналған өлеңдерді береді және бұндай өлеңдер орыс әдебиетінде ғана емес, барлық ұлттар әдебиетінде бар. Осы «персонаждар» яки өлеңдегі ақыннан тыс, өмірде бар, болған басқа адамдардың негізінде жасалған кейіпкерлер, бейнелер қалай ақынның өзі болады, бұндай кейіпкерлердің бойында таза субъективтілік сипаттан гөрі, объективтілік сипат басымдау емес пе?! Мәселен Ғ.Орманов «Бауыржанға» деген өлеңінде Б.Момышұлына мінездеме, сипаттама жасайды. Лирикалық поэзияның мүмкіншілігі аясында «бірде қатты, бірде жұмсақ» деген сияқты жолдармен батырдың бейнесін жасауға талпынады. Осы өлеңде Ғ.Орманов өзі туралы ештеңе айтпаса, сипаттама, мінездеме бәрі де тек Б.Момышұлы жайында болса және Б.Момышұлы өмірде бар, болған адам болса, оны қалай ақынның өзі деп қабылдаймыз. Сондай-ақ символдық бейнелер қатарында саналатын Қ.Мырзалиевтің шығармашылығындағы дала, М.Мақатаев поэзиясындағы тау, Т.Айбергенов шығармаларындағы теңізді қайда қоямыз. Лирикалық поэзияда ақыннан басқа да кейіпкерлердің, бейнелердің болатынын зерттеп-зерделеп дәлелдегенімізде Зекең берген бағыт-бағдармен жүрдік, өте бір нәзік сұңғылалықпен, байыпты білгірлікпен айтқан оның ақыл-кеңестері әрдайым алдымыздан шығып отырғанын қалай айтпайық.

Адамдық, ғалымдық тұлғасына таң қалумен ғана жүрген біз ұлы ұстаздың бітім-болмысында басқа пенделерде жоқ не сирек ұшырасатын қасиеттердің молдығына талай көзіміз жеткен. «Шәкіртім деп иелену үшін, алдымен олар сені ұстазым деп құрметтесін», - дейтін Зекең. Зекеңді бір көрген, одан жасы кіші жандардың барлығы оны ұстаз санап үлгеретіні қандай керемет. Ол шын мәнісінде көзінің тірісінде-ақ ұлт ұстазына айналып кеткен еді.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология ғылымдарының докторы,
профессор Жұмат Тілепов

ҚАРЫМДЫ ҚАЛАМГЕР З. ҚАБДОЛОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕМІ

Өмір бойы «Әдебиет – ардың ісі» деп, сол әдебиетке елдің арындай, тек жалқының ғана емес, жалпақ жұрттың – қалың қауым халықтың ары мен намысындай қарап, сол үшін қайрат етіп өткен халық перзенті, қазақтың Қабдоловы атанған қайраткер қайсар жан – Зекеңнің шығармашылық болмысы ерекше екені баршаға мәлім.

Зейнолла аға сан қырлы талант болатын. Ол - ақын, ол – драматург, ол – романист, ол – публицист, ол – аудармашы, ол – әдебиет сыншысы, ол – әдебиеттану ғылымының санаулы сардары, көш бастаған көсемі, ел ұйып тыңдайтын шешені. Оның 1949 жылы күллі қазақ ақындары қатысқан аламан бәйгеде топ жарып келуі қапысыз ақындығының көрсеткіші болса, 1967 жылдан бастап ұзақ уақыт бойы М. Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театры сахнасында қойылып, Серке Қожамқұлов, Нұрмұхан Жантөрин, Ыдырыс Ноғайбаев, Мүлік Сүртібаев, Шахан Мусин, Қамал Қармысов, Зәмзәгүл Шәріпова, Есболған Жайсаңбаевтар сынды қазақ өнерінің ылғи бір жайсандары ойнаған «Сөнбейтін от» драмасы оның үлкен драматург екеніне кепілдік береді. Сондай-ақ, сол театрда өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында көрермендерін көзайым еткен Назым Хикметтің «Елеусіз қалған есіл ер» пьесасының тәржімасы мен ертерек кезде

А. Пушкин, Н. Гоголь секілді қуатты сөз шеберлерін ана тілімізде жазылған шығармадай сөйлетуі оның ерекше аса зор қуатқа ие аудармашылығына дәлел. Ал, проза жанрының шебері екендігіне оның ширек ғасыр өмірін арнаған «Ұшқын» (әуелгі повесть түріндегі атауы «Өмір ұшқыны»), «Жалын» атты романдары, яки «Біз жанбасақ» деген атпен басылып келе жатқан диалогиясы куәлік етеді. Бұл туындылардың әр кездегі

жарияланымдарына кезінде Ғ. Мүсірепов, І. Омаров, М. Қаратаев, С. Қирабаев секілді әдебиеттің тамыршысы іспетті белгілі қаламгерлер әділ бағаларын берген. Шығарма қазақ, орыс тілдерінде тек Алматыда ғана емес, Мәскеуде де бірнеше рет басылып, жұмысшы тақырыбына арналған Одақтық бәйгеде жүлде алды. «Жалын» романы вьетнам тіліне аударылды.

Жұмысшы тақырыбы дегеннен шығады, бұл шығармалар кешегі қанды майдан – Ұлы Отан соғысы кезінде Кеңестік алып елдің жердегі, көктегі барлық техникасына жан беріп, Ұлы Жеңістің мүмкіндігінше Отанымызға барынша ертерек жетуіне қайрат еткен Ембі мұнайшыларының, оның «Үлкен Ембіні» өмірге келтірген жасампаз еңбеккерлерінің, яғни, З. Қабдоловтың кейіпкері Қабен тілімен айтқанда, үш ұрпақтың, яки, Сардар, Азаматтар бастаған «самородоктар» мен екінші ұрпақ – Мәскеу мен Бакуде институт бітіріп белгілі дайындықпен келген Ізбектер, үшінші ұрпақ – Қабендер, Тайман, Жанар тұрғыластардың (З. Қабдолов. Біз жанбасақ. Дилогия. Алматы: Жазушы, 1974. 424-425-беттер) еңбек жолына арналған.

Шығарма – қазақ авторы жазған қазақ ұлтының мұнайшыларына арналған тұңғыш туынды болғандығымен қатар, оған тек қазақ әдебиетінде ғана емес, жалпы кеңестік әдебиеттегі жұмысшы табы туралы жазылған үлкен бітімді прозалық еңбектер қатарында ерекше аталып, бәйге берілуінің өзі қаламгердің қандай деңгейдегі көркем сөз шебері екендігіне берілген зор баға болатын-ды. Ал, автордың кейіпкерлері басы Лениндік сыйлықтың лауреаты Халел Өзбекқалиевтен (Ізбек Қалиев) бастап, кейін филология ғылымының докторы, профессорлық дәрежеге жеткен Тауман Амандосовқа дейінгі өмірде бар күрескер жандар-ды.

Зекеннің шығармаларының прототиптеріне байланысты айтар болсақ, тек «Біз жанбасақ» дилогиясындағы кейіпкерлер ғана емес, «Менің Әуезовым» роман-эссесіндегі образдар галереясында да М. Әуезов араласқан, негізінен қызметтес, сондай-ақ, автордың өзі көрген-білген жандардың талайы қарсы алдыңыздан шығып, «Иә, мен сол адаммын» дегендей болып қасқайып қарсы тұра қалатын сияқты. Бірақ, солардың денін, яки Мұханның өзімен Сәбең (Сәбит Мұқанов), Мәлік Ғабдуллиннен

өзгесінің, қоғам қайраткері, белгілі ғалым Мұхтар Құл-Мұхаммед тап басып, анық көрсеткеніндей, «Қашанда сыпайы Зекең кейбірін әдеп сақтау үшін, енді бірін даралау, типтеу үшін, бір сөзбен айтқанда, көркем проза критерийіне жақындау үшін» (Құл-Мұхаммед М. Шебер // Бүтін бітім. Астана: Фолиант, 2012, 14-15-беттер) аты-жөндерін өзгерткен.

Кемеңгер жазушының Абай атындағы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығын алған «Менің Әуезовым» роман-эссесі – қырық жылға жуық өмірін арнаған шығармасы. Автор бұл туындысын Мемлекеттік сыйлық алғаннан кейін де жалғастыру үстінде болатын... Амал нешік, жүйрік ой, терең білім, көркем сөз иесі бұл еңбегін өзі ойлаған меже - деңгейге жеткізе түсу жолында жүріп өмірден өтті. Сондай-ақ, ол «кескекті ердің» сойы, алдаспан жырдың иесі Махамбет туралы туындысын да аяқтай алмай бақи дүниеге сапар шекті...

Сонымен, қалам қайраткері Зейнолла аға Қабдоловтың керемет көркем сөз шебері – жазушылығына қоса әдебиеттану ғылымы саласында өз мектебін қалыптастырған ғұлама ғалым, қоғам қайраткері екенін елдің бәрі біледі. Білгеннен кейін сан қырлы таланттың осыншалық өнерімен өзгелерден оқ бойы озықтығын әркім өзінің шама-шарқына қарай пайымдайды. Ал, Зекеңнің – Зейнолла Қабдолұлының осы саладағы қалам тартқан мәселелері – сан тарау. Соның бір саласы – қазақ әдебиеті мен ғылымының көркейіп, көріктенуіне әр тұстарда жанын сала қызмет еткендердің еңбегіне әділ бағасын беруге барлық білімі мен күш қайратын жұмсап, таным таразысына тартқан зерделі зерттеулері, толымды толғаныстары.

Әдетте, ғылымның бір саласын, соның ішінде еңбегі зор оқымыстыларды, немесе көрнекті көркем сөз шеберлерінің жарияланбаған, жарияланған еңбектерін індете іздестіріп, талмай еңбектеніп, талайлы зерттеулер берген адамдарды шығыстанушы, фарабитанушы, лермонтовтанушы, абайтанушы деген секілді зерттеген, зерделеген саласының атауларымен тізбектете атап жатады. Бұл тұрғыдан келгенде Зейнолла Қабдолұлын әлгіндей тұғырлы есімдердің танушысы ретінде ресми тұрғыдан аталып жатқанын әзірге кездестірген емеспіз. Тіпті жарты ғасырға таяу уақыт өмірін арнап, елін сүйсіндірген, елеулі

танымдық еңбектер жазған, «Менің Әуезовым» атты романымен Республикамыздың мемлекеттік сыйлығын алған оны көпшілік қауым Әуезовтанушы деп те атамайды. Олай болса, ол кісінің Бейімбеттанушы деп те, Махамбеттанушы деп те дабыралатылып аталмайтыны өзінен-өзі түсінікті. Бірақ соған қарамастан замандас әріптесі академик Серік Қирабаев айтқандай, оның аудиториясы өз қатарластарынан әлдеқайда ауқымды болатын. Әдебиетіміздің ілгергі-кейінгі дәуірінен хабардар әдебиетшілер қауымы мен оқырмандар әулеті де Зейнолла Қабдоловты осынау ұлт әдебиетінің іргесін қалағандар мен кейінгі ересен дарын иелерінің қай-қайсысының да шығармашылық әлемін танытудағы барша еңбегіне тәнті болатын. Ал, мұның сыры неде десеңіз, ол бір ғана шығармашылық тұлғаның емес, елге ересен қызмет еткен, қазақ деген қауымның халық болып қалыптасуына, ұлт болып ұюына басын қауіп пен қатерге байлап өмір кешкендердің еңбектерін таным таразысына тарта отырып, қалың қауымға ұғындыруға аянбай тер төккен пейілді қызметіне байланысты еді. Оның әрідегі Абай, Махамбет, Ахмет Байтұрсынов, Бейімбет Майлин, берідегі Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Қасым Аманжолов, Әбу Сәрсенбаев, Қажым Жұмалиев, Хамит Ерғалиев, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Садықбек Адамбеков, Салық Зиманов, Темірбек Қожакеев, Жабайхан Әбділдин, Әбіш Кекілбаев, т.т. туралы толғаныстарын қазақ оқырманының әр буынының үлкен сүйсініспен қабылдауларының ар жағында нені айтса да, жеріне жеткізе айтатын кемел ойлы, көркем сөздің хас шебері болғандығында еді. Бірақ хас шеберге де сын көп, хас жүйрікке де сын көп.

1990 жылы шілдеде Қазақстан жазушылар Одағы Ахмет Байтұрсынов шығармашылығына арнап ғылыми конференция өткізді. Сонда «қазақ халқының рухани көсемі» (М. Әуезов) Ахаңның «Әдебиет танытқышы» туралы Зекең баяндама жасаған. Сол еңбегіне ғалым 1995 жылы қайырыла соғып, 1996 жылғы «Көзқарас» атты жинағына кіргізді (Қабдолов З. Көзқарас. Алматы: Рауан, 1996, 67-88 беттер). Мұнда автор Ахаңның 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқышын» біздің жыл санауымыздан 326 жыл бұрын өмірге келген Элладалық Аристотельдің «Поэтикасымен» салыстырады. Бірін

грек әдебиеттануының, екіншісін қазақ әдебиеттануының өз тұсындағы мінсіз «әліп-билері» ретінде бағалайды. Қазақ топырағына Ахаң әкелген әдебиеттің тегі мен түрі туралы терминдерді біраз бажайлап, ««Әдебиет танытқыштың» ең басты бағалылығы – әдеби терминдерді қазақша қалыптастырғандығы» (Қабдолов З, Көзқарас, 72-б), қазіргі әдеби жанр мәселесінде қалыптасқан, әбден орныққан ғылыми тұжырымдардың табиғатына бойлай отырып ғалым «Қазіргі қазақ өлеңінің теориясы Ахаңсыз аттап баса алмайды», - (Қабдолов З. Көзқарас, 86-бет) деп ой түйеді. «Мәселен, - дейді ғалым, - Айшықтаудың (фигураның) Арнау деген бір түрі бар. Бүкіл дүниежүзілік әдебиет теориясында Арнау деген бір-ақ түр; шауып шықса, бұған Шешендік сұрау қосылып қана аздап ажарлануы мүмкін. Ал, қазақ поэзиясында Ахаң осының үстіне үш түр (сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау) қосып, құбылтып, тотының түгіндей құлпыртып әкетеді». (Қабдолов З, Көзқарас. 70-71 беттер).

Міне, осы үш түрлі болып жіктелетін арнауларды студенттер Зекеңнің «Әдебиет теориясының негіздері» («Сөз өнері») оқулығынан оқитын. Ахаң кітабын бұрыннан білетін бірлі-жарым Москва, Ленинградтың кітапханасынан А. Байтұрсынов еңбегімен таныс әдебиетші ғалымдар ара-тұра осы жайды оқатекте ауызға алып қалатын-ды. Ол әңгімелердің кейбірін Зекеңнің өзі де естігені даусыз. Бірақ, сол терминді пайдалануда тұрған қандай кемшілік бар еді? Сол мін болып саналуы тиіс пе еді? Бірақ әсіре қызыл саясаттың тұсында, әсіреңкі жандардың көзімен қарағанда бұл да үлкен кемшілік болып саналатын. Соны Зекең төмендегіше келтіреді: «Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай осы үш түрлі арнауды әрқайсымыз өзімізше пайымдап, қисындап, кейде тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, Қабдолов та) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ, амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ешкім айта алмай, Қажекеңе сілтеме жасауға мәжбүр болдық» (Қабдолов З. Көзқарас. 71-72 беттер). Мұнан артық ағынан жарылу мүмкін бе?

Әйтсе де, ғалым «Ахаңның әдеби қисындары» атанатын тап осы зерттеуінде А. Байтұрсынов сынды ұлттың рухани ұстазының әдебиеттану ғылымы саласындағы ұлы еңбегін жан-

жақты талдау барысында ол ашқан жаңалық атаулының бәріне сүйсіне отырып, кей тұстарда таңданып, тамсанудан кілт кідіріп, басқаша толғанады. «Ал, енді бар ма, Аристотель мен Ахаңның өз мезгілі мен мекенінде «мінсіз» көрінген осы қисындары мен қағидалары әдебиет туралы ғылымның бүгінгі деңгейінен қарағанда, шынын айтсақ сын көтермейді, - деп алады да ғалым, - онда қалайша мінсіз?»- деп өз сөзіне, өз пікіріне қарсы сұрақ қояды. Және «Гәп осы арада» деп келіп, соны қазақ әдебиеттануының үш саласында жасалған еңбектерді алға тарта отырып, өз пікірін ғылыми тұжырыммен шегелей отырып дәлелдейді. «Біздің бұл пікіріміз, - дейді ол, - Ахаңды сынау үшін айтылып отырған жоқ. Ахаң өзінің әдеби қисындарын туғызып, тыңға түрен салған тұста қазақ қоғамындағы әдебиет туралы ұғым-түсініктің, жалпы эстетикалық ой-сананың дәрежесі қандай екенін аңғарту үшін айтылып отыр. Демек, Аристотельдің «Поэтикасын» қаншама әлемдік әдебиет теориясының басы дей тұрсақ та, біздің дәуіріміздегі әдеби қисындар Аристотель тұсындағы дәрежеден әлдеқайда ілгері кеткені секілді, Ахаңның әдеби қисындарын қаншама қазақ топырағындағы әдебиет теориясының басы дей тұрсақ та, біздің бүгінгі әдеби-теориялық таным-толғамдарымыз Ахаң тұсындағы деңгейден әлдеқайда биіктеп кеткенін мойындамасқа болмайды. Әйтпесе, біз қазіргі қазақ қоғамындағы көркемдік дамудың байыбына бара алмас едік». (Қабдолов З. Көзқарас. 82-бет). Бұған не айтасыз? Келісесіз. Келісіп қана қоймайсыз, бар ниетіңізбен дұрыс айтылған пікір-тұжырым екеніне риясыз көңілмен риза боласыз.

1990 жылы ұлы қаламгер Сәбит Мұқановтың өмірге келгеніне 90 жыл толды. Бұл заманында «Советтік сөзге қаламы – көрмеген есте мұқалып» деп өзі туралы ағынан ақтарылатын қазақ көркем сөзінің ақ дариясының елеулілігі ерекше елдік мерекесі болуға лайықты мерей тойы болуға тиіс еді. Бірақ сол тұстағы қазақ оқырманы баяғы отызыншы-елуінші жылдардың адамдарының идеал тұтқан мемлекеттік идеяға тосырқай қарап, ұлы туындыгердің көзқарасынан, сол арқылы оның өз кезіндегі шырайлы туындыларының өн бойынан ойдай олқылықтар тапқандай болып жүрген кездері еді. Оны тек бір Зейнолла Қабдолов қана емес, үлкенді-кішілі әдебиет ұстаханасының

маңында жүргендердің барлығы да көріп, барлығы да сезіп жүрді. Сондықтан бұл мәселе қалай болғанда да әркімдердің ара-тұра сөз етіп жүретін пыш-пыш әңгімесінің тақырыбы емес, ұлттық әдебиеттің, керек болса елдік келбетіміздің жүзіне шіркеу түсетіндей жай болмас үшін, сол әдебиеттің басалқы пікірін айтуға лайықты көрнекті адамдардың араласуын қажет ететін хәлге жеткен тұсы еді.

Міне, осы кезде адамзаттың жан дүниесінің барометрі сынды көркем әдебиет турасында «Әдебиет – ардың ісі» деп тебіренетін Зекең қолына қалам алды.

Еңбек «Сәбит Мұқанов – өз дәуірінің айнасы» деп аталады. Академик З. Қабдолов «Қаламгер Сәбит Мұқанов кім еді?» деген оқырман көңіліндегі сұраққа «Көзінің тірісінде Сәбиттей халқымен біте қайнасқан, халық алақанында Сәбиттей ардақталған, Сәбиттей көзі тірісінде аңызға айналған ақын-жазушы қазақта болған емес» (Қабдолов З. Көзқарас. Алматы: Рауан, 1996. 135-бет) деп жауап береді де, сол сөзін нақтылы тұжырымдармен дәлелдеуге кіріседі.

Ең алдымен қазіргідей жүздеген адам өлең өлкесінде ат жаратып, бәйге алып жүрген кезде елдің біраз жағдайда жана түр, жаңа пішін әкелген кімдер бар деп толғанысатын мәселесіне жауап бере кетейік дегендей болып, «Керек десеңіз, өмірде революционер Сәбит Мұқанов – өнерде, өленде реформатор болған ақын», - дейді де, соның дәлеліне жүретін классик қаламгердің «Мәдени бәсеке» деген өлеңін толығымен келтіре отырып, «Бұл жырында Сәбең дәстүрлі өлең ұйқасын бунақ пен шумақтың аяғынан басына шығара төңкеріп түсіріп, силлабиканы силлаботоникаға, тіпті тоникаға айналдыра жаздайды» (сонда, 128-бет), - деген пікір түйеді. Бұдан кейін өлең өлкесіндегі Сәбеңнің пішіндік өрнек тұрғысындағы жаңашылдығы осындай болса, ал мазмұн, идея турасындағы жаңалығы қандай екен деп, онсыз да көңілінде біраз сұрақ бүршік атып жүрген кеңестік дәуірдің жариялылық кезеңінде өмір сүріп жатқан «батыл пікірлі» оқырманның дегбірсізденіп отырған мәселелеріне жауап беруге кіріседі.

Қазан төңкерісі өмірге келген жылы он жеті жасқа шыққан С. Мұқановтың бірінші өлеңінен бастап, соңғы туындысына

дейінгі барша шығармашылығы сол төңкерісті өмірге әкелген коммунистердің идеясына қызмет етті. Өзі коммунист болды. Және қатардағы көптің бірі – жай коммунист болған жоқ. Қаламгер коммунистердің көшбасшысы болды. Нені айтса да, жеріне жеткізіп айтты. Талант қуаты сол өз қатарларынан озық болған соң тап жыршысы ретіндегі оның таптық үні кім кімнен де асқақ естілді. Ол: «Бесіктен-ақ маған тап белгі таққан, тапты шапқан – бесікте мені шаққан. Есті біліп, етекті жапқан кезде, табыма оғын атқандар – маған да атқан. Сақылдаған өмірдің аязында, тапқа мұз боп қатқан кек маған қатқан Мені дағы, мен сенген тапты-дағы – Кісендеуден Октябрь таңы ағытқан. Сен жыласаң – көзімнен қан тамызам. Сен қуансаң – тілімнен бал тамызам. Сенің егер өзегің талып кетсе, басқадан бұрын саған нәр тамызам», - деп миллиондаған өз табының өкілдеріне өзінің кім екенін жеріне жеткізе жырлады. Бұны, әрине, жиырмасыншы ғасырдың соңғы ширегіндегі кінәмшіл оқырмандар құп алмаса да, тап пәлендей оскырынып қарсы алмайды. Олардың жиырыла қабылдайтыны Сәбеңнің басқа сөзі. Ол сөздер ақын мен оның таптастарының, яки езілгендер партиясының көшбасшыларына арналғандығы болатын.

Және ондай туындылар Сәбеңде біраз болған («Көп жасасын Сталин», «Біздің күш – ұлы Сталин», «Сталиндік татулық», «Мен кіммін деп мақтанам?»). Ал осыларға әлгіндей кінәмшіл қауым қатты тыжырынады. Тыжырынып қана қоймайды, ұлы қаламгер С. Мұқанов шығармашылығына осының бәрін кінә етіп артқысы келеді.

Міне, осылардың барлығын Зекең қамырдан қыл суырғандай қалыппен айта отырып, ара –тұра ұлы Абайдың адамды заман билейтіндігін аңғартатын сөзін, сонау өткен ғасырдың алғашқы жиырма-отыз жылы ішіндегі М. Жұмабаев, А. Байтұрсынов секілді қазақ көркем ойының кемеңгерлерінің ел ерекше құрметтеген туындыларынан үзінділер келтіреді. Оны Сәбеңнің қалай қабылдағанын да айтады. Қорытындысында қаламгер: «Қазіргі жағдай басқа. Бүгінде біздің Сталин туралы ұғымымыз Мұқановтың тұжырымына қарама-қарсы! Енді қайттік? Қайтетін түгі де жоқ. Бәрі түсінікті. Егер дәл бүгінгі күні Сәбеңнің көзі тірі болса, ол да дәл бүгінгі біздің ұғымымызда болар еді. Ал кеше біз де дәл

Сәбеңнің тұжырымында емес пе едік? Сәбит Мұқанов бұл ретте де – өз дәуірінің айнасы. Ал айнадағы – Сәбиттің заманы һәм замандасы» (Қабдолов З. Көзқарас. Алматы: Рауан, 1996, 132 - бет), - деп ой түйеді.

Ал осының барлығы, қысқадан қайырсақ, «ешкімнің бетіне жел боп тимеген» (Ә. Кекілбаев), «жүрегі адамды сүю үшін, жақсыны тану үшін жаралғандай жанның» (С. Қирабаев), «ел сөзін сөйлей алар кемелділігіне» (З. Ахметов) кепілдік береді. Ал, мұның өзі бүгінгі таңда өмірге келгеніне 90жыл толып отырған Зейнолла аға Қабдолов сынды қазақ ұлтының ұлы перзентінің мерей тойы, елдік қуанышымыз екендігіне көзімізді жеткізе түседі. Демек, ел еңселілігі үшін бүкіл өмірін арнаған елдік тұлға-біртуар алып талант әр кезде де, бар кезде де халқымен бірге маңдайы жарқырап, алдағы жүз жылдықтардың төріне қарай оза бермек.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының докторы
Күләш Ахметова**

ҰСТАЗЫН ПІР ТҮТҚАН ШӘКІРТ

«Өртеңге шыққан ұрпақпыз», - бұл Тұрсынбек Кәкішевтің өз замандастарына берген бағасы. Яғни, Зейнолла Қабдолов та осы ұрпақтың өкілі. Бұл ұрпақтың алдыңғы буын ағаларын, яғни, XX ғасыр басындағы қазақ ұлтының ақылы, білімі, санасы болып есептелетін интеллигенциясын дүркін-дүркін жүргізілген репрессия қоғадай жапырып кетті. Екінші дүниежүзілік соғыста да талай боздақ оққа ұшты. Осындай ауыр да азапты жылдарда жоқшылық пен таршылықты бастан кеше жүріп, ғылым жасауға қабілетті ұрпақ қалыптасты. Көбі оқи жүріп, жауапты қызмет атқарды. Оқулықтарды жанартты. Мерзімді басылымдарда істеді. Яғни, жастық желікті салмақты ойға айырбастады. Соның нәтижесінде қазақ әдебиеттану ғылымының тіні үзілмеді. Сол «өртеңге шыққан ұрпақтың» жарқын өкілдерінің бірі, жазушы-ғалым Зейнолла Қабдолов өз қолтаңбасын ғылымда да, көркем шығармада да қалдырып кетті. Қазақтың қара сөзін ойнатудың

хас шебері Зекең ұстазы Мұхтар Әуезов жөнінде де толымды пікірін айтқан шәкірт. Жәй шәкірт емес, нағыз шәкірт!

Қиялшылдық шығармашылық адамына жат қылық емес. Ал, Зекең, қиялшылдығынан ұтпаса ұтылмаған жазушы. Сондықтан да Зекеңді тәтті қиял қазақ әдебиеті теориясын індете зерттеуден гөрі, көркем шығарманың арнасына тартады да отырады. Оған Зекең жазған шығармаларды сауасақпен санамалап, зерделей бастағанда-ақ көзіңіз жетеді.

«Менің Әуезовім» – Зекеңнің атағы мен даңқы тең тұста жазған еңбегі. Мен «Менің Әуезовім» роман-эссесінің жазылу барысынан хабардар болғандықтан, өзге шығармаларына карағанда ыстық.

Зекең «Менің Әуезовімді» Алатаудың бөктеріндегі «Алматы» санаториінде айлап, айлап емес-ау жылдап, жатып жазды деуге болады. Айлап-жылдап деген қазақтың жәй қызыл сөзі емес, шын мәнінде жаз жайлап, қыс қыстап жата-жастана, демала, емделе жүріп жазған болатын. Оған жомарттық жасаған қазақтың Атымтайы сол кездегі «Атамұра» корпорациясын басқарып отырған Мұхтар Құл-Мұхаммед. Мұхтардың ол жақсылығын ауызанан тастамай айтататын Зекең «Атымтай жомартын» алғыстан кенде қалдырмады. Яғни «Менің Әуезовімнің» оқырманға тигізер пайдасы болса, онда мәрттік танытқан бүгінгі депутат, кешегі меценат Мұхтар Құл-Мұхаммедтің де шапағаты бар деп есептеу ләзім.

«Менің Әуезовім» – ұстаз бен шәкірт арасындағы әдемі, сырлы сыйластықты суреттеген шығарма. Осы шығармадағы шәкірттің ұстазға деген шынайы сезімінен туған құрметін ғана сөз еткім келеді.

Шәкірттің ұстазтанудағы этикасы. Бұл күнделікті тірлікте жиі айтылғанмен, соңғы кезде «күнтәртібінен» жылыстап шығып бара жатқан әдет. Бұны қазақтың жалпақ тілінен гөрі көркем тіліне жақындата түскендегі түсінік – «сөзде бар да, істе жоқ» деген түсінікті береді. Шығармадағы шәкірт ондай анайы, әдепсіз әдеттен аулақ.

Шығарманы оқып отырғанда автордың ұстазына шәкірті арқылы жақындай түсесіз. Ұстаз бен шәкірт арасындағы аңыздай «ақиқатты» көз алдыңызға елестетесіз. Ұстазының мейіріміне

алаңсыз шомылған шәкіртке қызыға, ал ұстазының аялы алақанының жып-жылы табын оқушы өзіңіз де сезгендіктен ұлы ұстазға антарыла қарайсыз. Қызығасыз.

Бұл сөз құдіретінің мықтылығы. Сөзбен салынған суреттің жандылығында. Жанды суретті де, жанды шығарманы да тек кеудесінде жаны ғана емес жүрегінде қаны бар, жанарында оты бар тума талант ғана тудыра алады. Осы тұрғыдан алғанда автор талантты, жәй талантты емес, өте талантты шәкірт. Автор оқырманды сендіреді, елітеді, еліктіреді. Тек оқырман, автордың реалист емес романтикпін, - дегенін ескермесе өмірде өзін ұстазсыз жолы болмаған шәкірттер қатарында сезініп өтуі де мүмкін еді.

Бұл жерде ұстаздың ғұламалығын құрметтеу, бағалау қазақы тәрбиедей көрінгенмен, бүкіл халық танып отырған шығармадағы ұлы ұстазды шәкірті қоярға жер таппай өбектейді. Барлық даналықты ұстазының іс-әрекетіне үйіп-төгеді. Кей сәтте оқырманға бұл қылық ерсі көрінгендей болғанмен, шәкіртке де, ұстазға да сыйымды. Сыйымдылығы сондай, тіпті бір сәт көркем шығарма екенін де естен шығарып аласыз. Оның үстіне ұстаз да, шәкірт те өздерінің шынайы аттарымен берілгендіктен тарихи шындықтың ішінде жүргендей кейіпке енесіз.

Бұл шығармада ұстаздың ұлы қасиетін шынайы көру мен шығармада көрсету жазушының эстетикалық талғамына байланысты. Бүгінгі күні социалистік реализмге кемсіте қарағанымызбен еліміз егемендік алғаннан кейін дүниеге келген шығарма болса да, ұлттың әрбір ұл-қызы ұстазын қалай пір тұтудың үлгісін көрсететін туынды - «Менің Әуезовім».

Қазақтың XIX ғасырдағы ағартушы-демократтарының ізін XX ғасырда жалғастырған Ахмет Байтұрсыновтай қазақ әдебиетінің ұлы теоретигінің әдебиеттану ғылымындағы ізін жалғастырған Зейнолла Қабдоловтың кейінгі ұрпаққа қалдырған мұрасының ішінде «Менің Әуезовімнің» жұлдызы жарық!

**Ұлттар университеті,
Бейжін, ҚХР
филология ғылымдарының докторы,
профессор Мұқтар Әбілхак,
Қарағанды Мемлекеттік Университеті,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Жандос Смағұлов**

**АКАДЕМИК З. ҚАБДОЛОВ ҰЛТТЫҚ
ӘДЕБИЕТТАНУЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕПТЕР
ХАҚЫНДА**

Қазақ әдебиеттану ғылымы ұлт әдебиетінің тарихы, теориясы, сынының тарихы жолын зерттеуде айтарлықтай табысқа қол жеткізді. Қазірде даму, өсіп-өркендеу дәуіріне қадам басып отырған ол өзінің жеке ғылым саласы ретінде қалыптасу тарихындағы ізденістері мен іркілістеріне, жетістіктері мен кемшіліктеріне заман талабына сай жаңаша көзқараста баға беруге ұмтылуда. Әдебиеттану ғылымының жеке саласы болып саналатын осы үш пәннің өзіндік ерекшелігіне сай халқымыздың әдеби-тарихи, әдеби теориялық және сыншылдық-эстетикалық бағыттағы ой-көзқарастарының туу, қалыптасу жолдары ғылыми тұрғыда біршама сараланды. Ал бұл үшеуі келіп тұтастай алғандағы ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің тұтастығын құрайтын ғылыми мектептердің қалыптасу жолдарын саралау мәселесіне тіреледі.

Бізге ғылыми мектептер ұғымын түсінуде саналы түрде демексе те шатастырушылық көзқарас орын алып отыр. Атақты дейтін ғалымның жетекшілігімен қорғап ғылыми атақ алғандардың барлығы бірдей сол адамның ғылыми мектебінің шәкірттері деп танушылық бар. Шынына келгенде, бұл – қате тұжырым. Ол әлемдік әдебиеттану ғылымындағы ғылыми мектептердің қалыптасу үрдісі мен үдерісіне қайшы келеді. Себебі тек белгілі бір ғана бағыттағы ғылыми мектеп қалыптастыру үшін көкейкесті және кешенді мақсатта ғана зерттелетін проблемалардың қамтылуы керек. Яғни, сол ұлттық әдебиеттану үшін ортақ мақсат-мүддедегі бір ғана бағыттағы зерттеулердің кеңдігі, биік-

тігі, тереңдігі танылатын болса ғана ғылыми мектептің дәрежесіне жете алады. Бұл – ғылыми мектептердің туып-қалыптасуы үшін басты шарт.

Ұлттық әдебиеттану ғылымы тарихында ғасырлар бойы қалыптасқан ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің өсу жолына көз салатын болсақ, қазақ әдебиетінің теориялық, жанрлық тұрғыда зерттелуі мәселесінде Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор З.Қабдоловтың алар орны ерекше. Тарихи тұрғыдан таразылағанда, бізде әдебиет теориясын тұтастай ала отырып ғылыми саралаған ғалым-әдебиетшілер онша көп те емес. А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш», Қ.Жұмалиевтың «Әдебиет теориясы», Е.Ысмайловтың «Әдебиет теориясының негіздерінен» кейін осы әдебиет теориясы мәселелерін ғылыми зерделеуде оның бүкіл болмыс-бітімін жүйелеген, түбегейлі қопара қарастырған бірден бір ғалым З.Қабдолов ғана десек, артық айтқандық болмас.

Қазақ әдебиеттану ғылымында атақты да дарынды әдебиетшілер аз емес. Жалпы алғанда олар ұлттық әдебиетіміздің тарихы, теориясы, сыны, библиографиясы, текстологиясының күрделі мәселелері туралы монументальды зерттеулер жазу арқылы ХХІ ғасыр басында кең құлаш жая дамудың нық жолына аяқ басқан қазақ әдебиеттану ғылымын қалыптастырды. Әсіресе тәуелсіздік алғаннан бергі жылдарда кеңестік идеология мен тоталитаризм мүмкіндік бермеген әдебиет тарихы, теориясы мен сынындағы «ақтандақтардың» беті ашылып, тарихи шындыққа сай әділ бағалануына жемісті еңбек сіңірді. Дүниежүзілік кез келген өркениетті саналатын елдің әдебиетімен иық теңестіре алатын ұлттық әдебиеті ғана бар емес, сол әдебиетті әлемге таныта алатын әдебиеттану ғылымы да туып-қалыптасып, жан-жақты даму дәуіріне қадам басты.

Солай бола тұрған күнде де академик З.Қабдоловтың «Әуезов» аталатын еңбегіндегі пікіріне сүйенсек, ұлттық әдебиеттану ғылымында үш ғана ғылыми мектеп бар екен. Ұлттық әдебиеттануымызда осы проблема туралы алғаш пікір білдірген академик З.Қабдолов әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дағы қазақ әдебиеті кафедрасының ғылыми мектептер қалыптастырудағы үрдісін айта келе, бұл турасында: «Қазіргі қазақ әдебиеті мен әде-

биет тарихы саласында өзі ашып тұрақтандырған үш түрлі ғылыми мектебін айрықша атап айтқан жөн» деп көрсетеді [1, 314 б.]. «Олардың бірі – қазақ әдебиеті тарихының көне және орта ғасырдағы тарихы (негізін қалаған профессор Б.Кенжебаев). Екінші мектеп (жетекшісі З. Қабдолов) бойынша әдебиет теориясының түбегейлі мәселелері кең зерттеліп, ғалымдар мен жазушылар, жалпы әдебиет сүйгіш қалың жұрт сусындап келеді. Үшінші сала – әдеби сын. Бұл проблеманы басында профессор Т.Кәкішев бір өзі жеке дара алып зерттеп, қазақ әдеби сынының оқулығын жазып шықты. Қазақ әдебиеті кафедрасында туып-қалыптасқан әдебиеттанудың үш (тарих, теория, сын) саласындағы үш түрлі ғылыми мектептің сыр-сипаты осындай» деп жазды.

Ал нақтылауға келгенде «Олардың бірі – қазақ әдебиеті тарихының көне және орта ғасырлардағы тарихы (негізін қалаған профессор Б.Кенжебаев). Бұл мектеп бойынша басы Х.Сүйіншіәлиев болып, Қ.Сыдықов, М.Мағауин, М.Жолдасбеков, А.Қыраубаева секілді ғалымдар алпысыншы жылдарға дейін Бұқар жыраудан басталып келген қазақ әдебиетінің тарихын мың жылға әрі жылжытып, ҮІІІ ғасырдан бастау алғызды» деп жазады. Б.Кенжебаевтың өз тұсында керітартпа көзқарастағы кейбір тұтастарымен айтыса – тартыса жүріп қалыптастырған осы ғылыми мектебі шын мәнінде де ұлттық әдебиеттануда іргелі салаға айналып отыр. Ол егемендік алғаннан кейінде тағы басқа зерттеулерімен толықты. Ұлттық әдебиеттің арғы бастауларын анықтауда және сол кезеңдегі әдеби-мәдени байланыстар мәселесінде жанашыл толымды бастамалар жасады. Енді оның жекелеген және ішкі проблемаларын ғылыми зерделеу мәселелері қолға алынып жатыр.

Ұлттық әдебиеттану ғылымындағы «екінші мектеп (жетекшісі З.Қабдолов) бойынша әдебиет теориясының түбегейлі мәселелері кең зерттеліп, терең талданып, жоғарғы мектепке арналған оқулық жазылды» деп нақтылай келе З.Қабдолов: «Қазақ әдебиеттануының бұл саласы сонау А.Байтұрсынов еңбегінен (Әдебиет танытқыш) бастап, Қ.Жұмалиев (Әдебиет теориясы), Е.Ысмайылов (Әдебиет теориясының мәселелері) еңбектеріне жалғасатын. Соңғы кітапта (Сөз өнері) осылардың тәжірибесі пайдалана тұра, әдебиет теориясы бұрынғыдай тек терминдер

маңында ғана қисын-қағида қалыптастырумен тынбайды, әдебиеттің ең бір өзекті теориялық мәселелері жазушының шеберлігі және әдеби шығармашылықтың психологиясымен тығыз байланыста байыпталып, түбегейлі тексеріледі және талданады» деген пікір түйеді. Ғалым бұл арқылы ұлттық ғылыми-зеттеушілік ой-пікірдің қалыптасу жолындағы орасан зор еңбектерді жоққа шығарып отырған жоқ. Зейін салсақ, осы үш ғылыми мектеп ұлттық әдебиеттану ғылымының негізгі үш саласы, яғни әдебиеттің тарихы, теориясы, сынына байланысты болып шығады. Ал Аристотельден бері айтылып келе жатқан әдебиеттің үш тегі – эпос, лирика, драмадан ұлттық әдебиеттану ғылымында жеке ғалымдар ыждахаттылығымен ғылыми мектеп дәрежесіне жауап бере алатын сан-салалы зерттеулер жүргізілген екен. З.Қабдолов оған мысал ретінде Р.Нұрғалиев, Ж.Дәдебаев, Б.Майтанов, Б.Кәрбозов секілді әдебиетшілерді атайды. Негізінен автор тек өз кафедрасындағы ғалымдарды ғана атап отыр. Бұл тізім кейінде З.Ахметов бастаған теоретиктермен және А.Исмақова, Г.Пірәлиева, Е.Тілешов, К.Ахметов және басқа да есімдермен толықты. Әсіресе ақыл – парасат азаттық алғаннан беріде Алаш арыстарының ғылыми және әдеби мұраларын зерттеуге мүмкіндік туғаннан соң, бұл ғылыми мектеп барынша қанат жая өркендеу үстінде. Бірақта А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегі мен 1920-30 жылдардағы әдеби теориялық бағыттағы зерттеу мақалаларды ескере қарайтын болсақ, бұл екінші мектептің негізін қалаған А.Байтұрсынов екендігіне дау болмаса керек. Оны жоғарыдағы пікірінде «осылардың тәжірибесі пайдалана тұра» деп З.Қабдоловтың өзі де жоққа шығармайды. Сондықтан ұлттық әдебиеттануда теория саласы бойынша ғылыми мектепті қалыптастырушы А.Байтұрсынов болды десек, ақиқаттың ауылынан алыс кетпес едік. Оған мысал ретінде кеңестік тоталитарлық жүйе ғылыми айналымнан шығарып тастағанмен «Әдебиет танытқыштың» Түркия мемлекетінде әдебиет теориясынан бірден бір құрал ретінде пайдаланылып келгенін атасақ та жеткілікті.

Ғалымның әдебиет теориясының барлық ғылыми проблемаларын зерттеушілік тұрғыда салмақты түрде сараланғаны бүгінде айтуға ғана жеңіл. Маркстік-лениндік әдіснаманың әдебиеттің таптығы, халықтығы, партиялығы аталатын қатаң

қағидаларының тар шеңберлі талабының құрсауында ұланғайыр еңбек жазу оңай бола қойған жоқ. «Ұлттық мүддеге тамыр тартатын кез келген жаңаша ұмтылыстағы ой-пікірдің жолы кесіліп, қолдан жасалып мадақталған социалистік реализм әдісін дәріптейтін, маркстік-лениндік әдіснама ықпалында ғана жазылған зерттеулер талап етілгені белгілі. Осындай кезеңде оған еуроцентристік теріс көзқарас пен ұлы державалық шовинистік менсінбеушілік қосылып, «дәстүрлі өнері мен мәдениеті жоқ көшпелі елдің» әлемдік әдеби-теориялық көзқарастар аулынан алыс жатпағанын дәлелдеу оңай шаруа болмағаны анық» [2, 394 б]. Бұл жерде «жалғыз шапқан ат жүйрік» дегіміз келіп отырған жоқ. Сан қырлы талант иесі ғылым жолына арнаған ғұмырында әдебиет теориясы бүкіл проблемаларын кешенді түрде саралауды басты мақсат етіп қойғандықтан да Ахаң негізін қалаған ғылыми мектептің үрдісін жалғастырып әкетті. «Шәкіртсіз ұстаз тұл» демекші ғалымның ғылыми мектебінің ізбасар шәкірттері қазірі таңдағы теориялық келелі мәселелері мен күрделі жақтарын жан-жақты қарастыру жолында. Бұл жерде оларды санамалап жату артық. Әрине, олардың бұл жолда алға ұстар ұстанымы – ғалымның ғылыми концепциясы.

Егерде А. Байтұрсынов өз еңбегін жазғанға дейін ұлттық әдеби-теориялық ой-пікір бұл салада мүлдем ізденіс жасаған жоқ десек, тарихи шындыққа қиянат жасаған болар едік. Ол, яғни, әдеби теориялық ой-пікір ізденістері, әр түрлі сипаттағы сыни және ғылыми ғұмырнамалық мақалаларда белгілі бір дәрежеде жүріп жатты. Мәселе А.Байтұрсынов өз еңбегін жазғанға дейінгі уақытта бүкіл түркі әлемінде табан тірей басшылыққа алатын бірде бір ғылыми зерттеудің болмауында жатыр. Қалай дегенмен де А.Байтұрсынов Еуропа және Ресей әдебиеттануындағы теориялық қисындарға арналған зерттеулерді толық меңгергеніне дау жоқ. Ең маңыздысы сөз өнері туралы Аристотельден бері келе жатқан теориялық қисындар мен ұғым түсініктерге тек ұлт әдебиеті өкілі ретінде қарауында жатыр. Ал А.Байтұрсынов өз еңбегінің «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» аталатын екінші бөлімінде жақшаның ішінде «нұсқалықтың 1 номерін қара» деген ескертпелер келтіріп отырады. Бұл – ахметтанушылар назарынан тыс қалып жүрген мәселе. Ұлт ұстазы осы «нұсқалықты қара» дей отырып, оның санын 1 ден 197-ге дейін көрсетеді. Сонда бұл

нұсқалық деп отырғаны не нәрсе? Біздің ойымызша, «Әдебиет танытқыштың» «Нұсқалық» аталатын хрестоматиялық қосымшасы болған. Тарата айтсақ, Ахаң сөз етіп отырған теориялық қисын бойынша мысал дәрежесінде алынған көркем шығарма мәтінін белгілі бір жүйеде топтастырып беріп отырған деп ұғу керек. Алаш арыстары алғаш ұсталғанда жоғалды ма, әлде қолды болды ма, ол жағы бізге беймәлім. Қалай дегенмен де осы «Нұсқалық» төңірегінде зерттеу жұмыстарын жалғастыру керек секілді. [3, 14 б.].

Академик З. Қабдолов ұлттық әдебиеттанудағы ендігі ғылыми мектеп профессор Т.Кәкішевтің мектебі деп көрсетеді. Оны: «Үшінші сала – әдеби сын. Бұл проблеманы басында профессор Т.Кәкішев бір өзі жеке дара алып зерттеп, талай архивтердің қоныржай қоймаларын ақтарып-төңкеріп, одан тапқан құжаттар мен жазбаларды жан-жақты пайдалана келе, қазақ әдебиеті сынының оқулығын (Сын сапары) жазып шықты», – деп нақтылайды. Қазіргі ұлттық әдебиеттануда қарышты қадамдар жасап отырған бұл ғылыми мектептің негізі профессор Т.Кәкішевтің «Сын сапары» (1972), «Оңаша отау» (1982) атты монографияларынан бастау алды. 1970 жылдарға дейін жоғарғы мектепте тек арнаулы курс ретінде оқытылып келген әдеби сын тарихы дербес жеке пән дәрежесін алды. «Ғалым оны «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» (1994), (2003) оқулықтары, «Сандалтқан «Садақ» (2002), «Жанр жайлауы» (2007) және тағы басқа да зерттеулерімен толықтыра түсті. Жалпы алғанда проф.Т.Кәкішевтің кез келген зерттеу еңбегі ұлттық әдеби сын тарихының келелі мәселелеріне соқпайтыны жоқ десе де болады» [4, 401 б.].

Академик З. Қабдолов үшінші ғылыми арнаны Т.Кәкішевтің ғылыми мектебі дей тұрғанмен, оның өкілдері ретінде ешкімді атай қоймаған. Сондықтан оны толықтыруға тура келеді. Бұл ғылыми мектептің шәкірттері ретінде Н. Жұбанышбеков, Қ. Егөбек, Д.Ысқақұлы, Ө. Әбдиманов, К.Ахмет, А.Жүсіпова және жеке сыншылар шығармашылығынан қорғаған тағы басқалар бар. Оны толықтыра түскен Ж.Смағұлов, С.Жұмағұлов, С.Такиров, Қ.Қалыбекова, Ж.Жұмагелдин, Б.Рақымбаева, А.Мирас, Қ.Бажкеев, Ә.Жақулаевтер ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамасы мәселесін осы мектептегі жеке ілім саласы ретінде қалыптастыру жолында еңбек жасап жатыр. Бұған

қоса Т.Кәкішевтің ғылыми мектебі қазіргі таңда ұлттық әдебиеттанудағы сәкентану және мұқановтану ілімдеріне байланысты өнімді қадамдар жасап жатқанын атап айту қажет.

Ұлттық әдебиеттану ғылымындағы осы үш ғылыми мектеп туралы ойын қорытындылай келе З. Қабдолов: «Қазақ әдебиеті кафедрасында туып-қалыптасқан әдебиеттанудың үш (тарих, теория, сын) саласындағы үш түрлі ғылыми мектебінің сыр-сипаты осындай», – деген ой қорытады. Бұған алып-қосарымыз жоққа тән. Негізінен алғанда, осы ғылыми мектептердің қалыптасу тарихын зерттеп-зерделеудің уақыты жетті ғой деген ойдамыз. Әлемдік әдебиеттанудағы осы ғылыми мектептері мен ғылыми зерттеу жұмыстарындағы негізгі теориялары белгілі бір дәрежеде кез келген ұлттық әдебиеттануда орын алуын ғылыми заңдылық деп тану қажет. Бұл ғылыми мектептердің өзіндік ерекшеліктері, жаңашылдық сипаты мен кемшіліктері және олардың қазақтың әдебиеттану ғылымының туып, қалыптасу жолындағы, ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің әдеби мұраны игеру саласындағы ізденістеріндегі көрініс табуы да сондықтан. Әдеби мұраларымызды ғылыми игеру жұмыстары мен зерттеуде ғылыми мектептер мен теориялардың әдіснамалық тұрғыдағы бағыттарының қайсысы сирек, қайсысын жиі қолданғанымыз туралы ой толғайтын уақыт шын мәнінде жеткен секілді. Жалпы алғанда ұлттық әдебиеттанудың әдіснамалық мәселелері мүлде жабық жатыр демесек те, нақты қолға алынған жағдаяттары аздық етіп отыр. Егер де шын мәнінде жоғарыда аталған ғылыми мектептердің пайда болуы мен қалыптасу тарихына үңіле тарата баяндап, олардың ұлттық әдебиеттануға ықпалын зерделеу қажет-ақ.

Әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Әуезов. Алматы: Санат, 1992. -350 б.
2. Байтұрсынов А. Ақжол. Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
3. Кәкішев Т., Смағұлов Ж. Әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері. Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 30 б.
4. Смағұлов Ж. XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы. Астана: Фолиант, 2017.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының докторы, доцент
Болатова Гүлжан Жамбылқызы
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Болатова Гүлжауһар Жамбылқызы**

ӘУЕЗОВТАНУ ЖӘНЕ З. ҚАБДОЛОВ

Әуезовтану ғылымның дербес тармағы ретінде айтарлықтай тарихқа ие. 20-30 жылдары жазушының алғашқы шығармаларын зерттеуден бастап, ұлы жазушының шығармашылық өмірін де қамтитын, күні бүгінге дейін жалғасын тауып отырған әуезовтану ғылымы әлем әдеби процесінен ойып тұрып орын алады. Сонымен қатар әуезовтану қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының ірі ғылыми бағыттарының бірі болып табылады.

Әуезовтанудың ілкі нышандары өткен ғасырдың 20-жылдары бастау алғанын жоғарыда айттық. 30-жылдарға қарай қаламгер драматургиясы туралы алпыстан астам мақала және сыни зерттеулер жарияланып үлгерді. Оның негізін қалап, қабырғасын катаятқандар С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, М. Қаратев, Ә. Тәжібаев, Б. Кенжебаев сынды қазақтың белді жазушылары болды. Олардың еңбектерінде М.О. Әуезовтің әдеби-қоғамдық қызметі қазақ халқының рухани өмірін жаңғыртып, мәдениетін дамытуға қарқын берген қайраткер ретінде лайықты бағасын алды.

Оларды шартты түрде әуезовтанудың алғашқы зерттеушілері деп аламыз. Алғашқы зерттеушілердің еңбектері әуезовтанудың қалыптасуына заңды түрде берік іргетас болып қаланды. Сол жылдардағы ғылыми-сын мақалалары, тарихи зерттеулер таптық-идеологиялық жүйенің шырмауынан шыға алмағанмен, таза ғылыми тұжырымдама, теориялық талдау тұрғысынан әуезовтанудың алтын қорын қалыптастыра алды.

Олардың кейінгі жылдары З. Кедрин, Қ. Нұрмаханов, А. Нұрқатов, З. Ахметов, Л. Әуезова, З. Қабдолов секілді зерттеушілер жалғастырды. Есімдері аталған зерттеушілердің көзқарастары жазушы шығармаларының историзм принципіне, әсіресе суреткер прозасының поэтикасына арқа сүйеп отырды. Әрине, сол зерттеулердің бел ортасында 500-ден астам ғылыми еңбек

арналған «Абай жолы» эпопеясы тұрғаны да кездейсоқ құбылыс емес.

Оларда алғаш рет жазушы прозасының ұлттық келбетіне, төл ерекшеліктеріне, М.О. Әуезов шығармаларының тарихи тамырларына, төл авторлық ой және оның роман құрылысында көрініс табу тәсілдеріне, тарихи және көркемдік шындықтың арақатынасына қатысты мәселелер қарастырылды. Авторлар эпопеяның поэтикасы мен историзмі проблемаларын оның төл сипатының маңызды ұлттық ерекшелігі ретінде зерттейді.

М.О. Әуезов өмірі мен шығармашылығын, роман-эпопеяның ұлттық ерекшелігін алғаш зерттеушілердің арасында Л. Әуезованың еңбектері сол кезең үшін айтулы жаңалық болды. Ғалым М.О. Әуезов көркем прозасындағы историзм принциптерін тұңғыш рет ашып көрсеткен болатын. Ал эпопеяның ұлттық-мәдени маңызы туралы С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, М. Қаратаев, З. Ахметовтер жазды. Олар Мұхтар Әуезов эпопеясының поэтикасы мәселелерін романды өмірге әкелген шығармашылық тарихымен өзара байланыста тексеріп, шығарманың маңызды идеялық-көркемдік ерекшеліктері, идеялық проблематикасы, кейіпкер бейнелерінің көркем сомдалуы, сюжеттік-композициялық құрылысы сияқты тұстарына тереңдей бойлады.

60-жылдардан бастап, 80-жылдардың екінші жартысына қарай жазушының әдеби-көркем мұрасының жаңа қырларын қарастыру тенденциясы айқын байқалды. Бұл құбылыс қазақ әдебиетінің біртуар классигінің тұлғасы және шығармашылығына қатысты әдеби-сын еңбектерін, тарихи-биографиялық материалдарды ғылыми жүйелеу барысында да қатар жүріп жатты.

М.О. Әуезовтің 80 жылдығын (1977) тойлау әуезовтанудың дамуын жаңа белеске шығарғаны белгілі. Сол айтулы оқиғаға дейін 600-ден астам ғылыми еңбек жазылып, қазақ тілінде жазушы шығармаларының 16 томдық, артынша 20 томдық толық академиялық жинағы, орыс тілінде 5 томдық шығармалар жинағы баспаға әзірленді.

Қайта құру жылдары мен Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі 90-жылдардың соңына қарай ұлттық сана-сезімнің күрт өсуіне жағдай жасады. Осы кезеңнен бастап әуезовтану түрліше көзқарастар тұрғысынан зерттеле бастады. Бірақ бұл еңбектер бұ-

рынғы әуезовтануға қатысты зерттеулердің құнын да, М.О. Әуезов шығармаларының биіктігін де кеміткен жоқ, керісінше, оларды жаңа мазмұнмен байыта түсті.

Тәуелсіздік жылдарындағы зерттеушілердің көзқарасындағы жаңалық ретінде эпопея авторының өмірі мен шығармашылығы жан-жақты әрі объективті түрде, ешқандай идеологиялық қыспақсыз, таза ұлттық келбетін аша отырып зерттеліп келе жатқанын атап көрсетуге болады.

Әуезовтану ғылымына бұл кезеңде эпопеяның көркемдік-идеялық және тарихи ерекшеліктерін қарастырған Р.Бердібаев [1], жазушы шеберлігін зерттеген А.Байтанаев [2], классиктің қолжазба мұраларын жан-жақты әрі егжей-тегжейлі зерделеген Қ.Мұхаметханов [3], абайтанушы Мұхтар Әуезовтің ғылыми шығармашылығын жүйелеп, қазіргі әуезовтанудың өзекті мәселелері мен басты бағыттарын айқындап берген М.Мырзахметов [4], М.О.Әуезов шығармаларының көркемдік-идеялық ерекшеліктерін зерттеген Ш. Елеуенов [5], Х.Сүйіншәлиев [6] тағы басқа ғалымдар үлкен үлес қосты.

Осы кезеңде ұлы жазушының өмірі мен шығармашылығын зерттеуге елеулі үлес қосқан академик З.Қ. Қабдолов болды. Ол қаламгердің көпқырлы суреткерлік шеберлігін сөз өнерімен тығыз байланыста қарастырады. Әуезовтану З. Қабдоловтың өмірінде ерекше орын иелейтіні заңдылық, сондықтан да ұлы тұлғаға тұтас роман-эссесін арнады. «Менің Әуезовім» – ұлы жазушының қаламгер, ғалым әрі ұстаз ретіндегі ұлы бейнесі өмірлік сюжеттер мен тарихи-өмірбаяндық деректердің үйлесімі арқылы сомдалған кесек туынды. Авторға осы еңбегі үшін 1998 жылы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілді. Роман әуезовтануға қосылған аса қомақты үлес әрі әдеби-ғылыми маңызы өте ауқымды болғандықтан, жалпылық сипаттағы шағын мақала төңірегінде ол жайлы сөз өрбіту әбестік болар еді. Сондықтан да роман жайлы мардымды пікірлерді кейінге қалдырып, З. Қабдоловтың М.О. Әуезов және әуезовтану жайындағы ой-толғаныстарына үңілгенді жөн санадық.

Өз естеліктерінде «Абай Құнанбаев та, Мұхтар Әуезов те – жомарт табиғаттың жарық дүниеге тым сараң сыйлайтын біртуарлары, халқымыздың парасат әлеміндегі ғасырлық ғажайыптар, саф таза сұлу, айрықша оқшау құбылыстар. Айтты айтпады,

қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы асқар белі – Абай, XX ғасырдағы заңғар биігі – Әуезов. Әдебиетке ең қатал сыншы, ең әділ төреші уақыт десек, сол уақыттың өзі осыны дәлелдеп отыр» [7, 96-б.], – деп жазады З. Қабдолов.

З. Қабдолов ұлы жазушының әрі шәкірті, әрі көп жылдар бірге қызмет еткен әріптесі болғандықтан, Мұхтар Әуезовтың тұлғасы туралы да, өмірі мен шығармашылығы туралы да басқаларға қарағанда ерекше тереңірек жазады. Бұл жағынан алғанда ұлы классиктің қайталанбас келбетін, Әуезов кейіпкерлерінің образдарын сомдай білді, сонымен қатар Мұхтар Әуезовтің жас қаламгерлер мен ғалымдардың өсіп жетілуіне ықпалын мейлінше терең сипаттайды.

Зерттеуші ұлы жазушының ұстаз ретіндегі тұлғасын сипаттай келе: «Қазақ университетінде біз де оқыдық. Бірақ, біздің бүгінгі шәкірттерден айырмамыз, аздап мақтаныңқырап айтсам, артықшылығымыз – Мұхтар Әуезов лекциясын тыңдағанымыз дер едім... Сөз өнерінің інжу-маржаны, қазіргі қазақ әдебиетінің шыңы Шекспир мен Гете, Бальзак пен Достоевский, Толстой мен Шолохов шығармалары секілді бүкіл әлемдік классикаға айтулы үлгі боп қосылған «Абай» эпопеясын туғызған Әуезов Мұхтар өзінің ұстаздық ісін көркем сөз ұстасы ретінде суреткерлік қызметімен қатар қоймаса, төмен қоймайтын», – деп жазады [8, 67-68 бб.].

З. Қабдолов Мұхтар Әуезовтен бес жыл оқиды, он бір жыл кафедрада бірге қызмет істейді. Шәкірті ғана емес, туған інісі немесе баласы секілді бауырында жүріп, аса ыстық ағалық, әкелік мейірімін кереді. Сондықтан да Мұхтар Әуезов жайлы естеліктерге, оның шығармаларына айтылған сынға көбінесе сын көзімен қарайды. Кейбір естеліктерден ұлы жазушының өр тұлғасы, өзгеше болмыс-бітімі көрінудің орнына естелік авторының жеке пікірі басым түсіп жататынына қынжылыс білдіреді немесе тиісті бағасын беріп отырады, ал кейде шығармалары туралы айтылған сынға қатысты кемеңгер ойшылдың өзінің пікірлерін ескертеді. Елуінші жылдары алғаш жарияланған тұста «Абай» романы туралы жазылған «Халықтық эпопея» деген көлемді әрі терең мазмұнды мақаланың шығуын сол кездегі қазақ көркем-әдеби сынының елеулі оқиғасы ретінде бағалайды. Авторы – Ілияс

Омаров. Мақаланы тұщына оқып шыққан соң, ұлы Мұхтар Әуезов 1958 жылғы 23 тамызда Ілияс Омаровқа ризашылығын білдіре хат та жолдап, «Омаровтың сыны – жалтақы, жалтаңкөз сын емес. Қайтеді, не айтады дегендей, аялсыз, алаңсыз алғыр, адал ақыл толғауы бар. Ары мен өзі ғана болып сөйлеген биік сапалы, азаматтық қасиет иесі сөйлеп отырғанын көремін» [8, 243-б.], – дейді. Ғұламаның осы сөзіне иек арта отырып, З. Қабдолов «Халықтық эпопеяға» бұдан артық биік, әділ баға беру қиын шығар дегенді айтады.

Мекемтас Мырзахметовтің «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» атты зерттеуіне пікір білдірерде З. Қабдолов біршама сақтық танытады. Зерттеушінің талдаулары мен толғаныстары қалың көпшілікке бұрын-соңды таныс болмағанын деректерге негізделіп, эстетикалық ой-пікірлері мен тұжырымдары нақты шыққанын Мұхтар Әуезовтің әдеби-мемориалды музейінде ғалым-жазушының әдеби-ғылыми архивін еркін аралауға мүмкіндік алғанымен байланыстырады.

Мұхтар Әуезовтің ғалым ретіндегі баға жетпес екі биік шыңының бірі қазақ әдебиеттануына, соның ішінде фольклорын зерттеуге қосқан зор үлесі десек, екіншісі – Абайдың ғылыми өмірбаянын жасағандығы. Сондықтан да қазақ әдебиеттану ғылымының арнасында абайтанудың қалыптасуы мен алғашқы дамуы Мұхтар Әуезов есімімен байланысты болуы заңды. Кейінгі буын зерттеулер ғалым негізін қалап берген концепцияға арқа сүйеді. З. Қабдолов Абайдың ғылыми өмірбаянын жазарда М.О. Әуезовтің барынша көрегендік танытқанын, оны төрт рет жаңалап жазып, сол төрт түрлі нұсқасын ұдайы жетілдірумен болғанын айта келе, «Міне, осы еңбекке материал жинап, тапқан тарихи деректерін іріктеп, екшеп, оны абайтанудың қайнар көзі мен байлық қорына айналдырудағы М. Әуезовтің еңбегі тағы да ұланғайыр. М. Мырзахметов осы шындықтың бетін жақсы ашып, жете тексерген» [8, 256-б.], – дейді.

Зейнолла Қабдоловтың М.О. Әуезов және оның шығармашылығы турасындағы пікірлер мен сындарға қатысты көзқарасынан тыс, жазушының көркем сөз ұстасы ретіндегі шеберлігіне, оның тұлғасына қатысты естелік әрі ғылыми тұжырымдары – әуезовтануға қосқан үлесінің үлкен тармағы.

Алып суреткердің әлеуметтік тұлғасы ерте жетілгені, эстетикалық көзқарастары да ертерек қалыптасқандығын оның тырнақалды туындысы – осыдан тура бір ғасыр бұрын жарық көрген «Адамдық негізі – әйел» атты көсемсөзінен байқаймыз. Осы жөнінде З. Қабдолов: «Тақырыпты талдау мәнерінен, түрлі жайды топшылау, толғау машығынан оның өз ортасынан озған білімі мен мәдениеті саз береді. Әуезовтің пайымдауынша, әйелдің бас бостандығы, азаматтық құқы деген тек бір әйелдің жеке қара басы үшін ғана емес, сол әйел негіз болып отырған бүкіл адам қауымының тағдыр-тіршілігі үшін қажет... Өнер өмірден туатыны мәлім. Әуезовке біткен өнердің қайнаркөзі оның өзі таныған өмір десек, Әуезов шығармашылығындағы ең бір іргелі тақырыптың басы, ірі идеяның бастауы – оның өнер жолының басындағы осынау очерк-эссе» [7, 99-б.], – деп жазады.

Жалпы, Мұхтар Әуезовтің қазақ халқына сіңірген еңбегі оның халқымызда бұрын-соңды болмаған дүниелердің басын бастап кеткендігі десек, артық айтқандық болмас. Өзі туып-өскен жерінде, Абай елінде, Шыңғыстау жерінде он сегізінші ғасырдың сексенінші жылдары болған, суреткердің жас жанына қатты бататын қанды оқиғаны арқау ете отырып, сол көне мазмұнды қазақ сөз өнерінде бұрын болмаған су жаңа соны пішінге келтіріп, «Еңлік – Кебек» пьесасын жазып, сахналандырды. Бұл жағынан келгенде ғұламаны заңды түрде қазақ драматургиясының атасы деп атаймыз. З. Қабдолов пьесаның идеялық-көркемдік тұстарына, қазақ өнеріндегі маңызына тоқтала келе, біріншіден, «Еңлік – Кебек» қазақ театрының шымылдығын ашқан тұңғыш шығарма екендігін, екіншіден, осы трагедия суреткердің өнер жолы оның өмір жолымен тығыз байланысты екендігін көрсететінін, үшіншіден, драматургтің тырнақалды туындысының тамырлы тақырыбын – мәңгілік тақырып – махаббат пен жауыздық тақырыбын өзі білетін өмір ақиқатынан ойып алғандығы, осы мазмұнға көркемдік қасиет дарытып, идеялық жағынан игеруде аса көрегендік танытқанын айтады.

Көркемдік қасиет демекші, Мұхтар Әуезовтің көркемдік шеберлігі драматургия арқылы қалыптасты дедік. Оны сөз өнерінің өзге салаларымен бірге дамыта жетілдіріп, жазушы көркем прозаға кіріп келді. 1921 жылы жарияланған прозадағы алғашқы

әңгімесі «Қорғансыздың күні» болды. З. Қабдолов өз жазбаларында жас жазушы деген тіркестік аса шартты ұғым екенін, жазушы болған соң, ішкі рухани әлемі жас болмауға, өзі де шебер болуға тиіс екенін тілге тиек еткен болатын. «Қорғансыздың күні» оқушысын ең алдымен жиырманың аз-ақ үстіндегі жазушының осыншама шеберлігіне қайран қалдырады, сол кездің өзінде батыс-шығыс әдебиеттерін жетік білетін мол білімі аңғарылады. Әңгіме жалпы Әуезов қаламынан туған дүниелерде көп кездестіні сияқты, әсем табиғат көріністерін суреттеуден басталады. Табиғаттың әсерлі суретін көз алдына әкеле отырып, Күшікбай батыр жайындағы оқиғасы тартымды, «Қорғансыздың күнінің» фабуласымен ұштасып кеткен қызық эпизод, ел аузындағы аңызды жалғайды. З. Қабдоловтың пікірінше, дәл осы тұста автордың екі түрлі қасиетін: өмірді бейнелеудегі шыншылдығы мен ортаны танытудағы ұлттық ерекшелігін анық тануға болады әрі осы қасиеттер әңгімеге нақтылық, нұсқалылық және заттық сипат береді.

Суреткерлік шеберлік және көркемдік қасиет тұрғысынан келгенде, С. Мұқанов айтпақшы, «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесімен Мұхтар Әуезов шын мағынасындағы еуропалық прозаның дәрежесіне көтерілді. Одан кейін дүниеге келген «Оқыған азамат», «Қыр әңгімелері», «Үйлену», «Ескілік көлеңкесінде», «Барымта», «Кінәмшіл бойжеткен», «Қаралы сұлу», «Жуандық», «Кім кінәлі», «Сөніп-жану», «Жетім», т.б. сияқты сыншыл реализм әдісімен жазылған бірқатар прозалық шығармасы Мұхтар Әуезов прозасын жаңа белеске шығуға дайындады. Жоғарыда аталған әңгімелердің қай-қайсысында болмасын, зәбір көргендер мен жапа шеккендер озбыр топтың ығына жығылып, күресуге қауқар таба алмайды. Ал бұларға қарағанда біршама ілгері басып, қаналған адамның озбырлыққа қарсы ашық айқасын көрсететін «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі «идеялық-көркемдік жағынан жиырмасыншы жылдардағы Әуезов прозасының шоқтығы» болды.

М.О. Әуезов 30-40 жылдарда ғылыми және ғылыми педагогикалық қызметпен жағаласа жүріп, «Іздер» (1932), «Білекке білек» (1933), «Қасеннің құбылыстары» (1933), «Үш күн» (1934), «Құм мен асқар» (1935), «Шатқалаң» (1935), «Бүркітші» (1937),

«Асыл нәсілдер» (1947) атты бірнеше әңгімелер берді. З. Қабдоловтың пікірінше, «Осының бәрі Мұхтар Әуезовтің эпикалық жанрдағы ұлы эпопеяға – өзінің бас кітабына барар жолдағы әрекеттері болатын» [7, 121-б.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бердібай Р. Қазақтың тұңғыш эпопеясы: («Абай жолы» роман-эпопеясының творчестволық тарихы, идеялық-көркемдік ерекшеліктері) // Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы. – Алматы, 1979. – Б. 17-136.
2. Байтанаев А. Мастерство М.О. Ауэзова в эпопее «Путь Абая»: автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Алма-Ата, 1971. – 65 с.
3. Мұхаметханов Қ. Қаламгердің қолжазба мұрасы жайында: (М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жазылу тарихына қатысы бар кейбір жазбалар жайлы) // Қазақ әдебиеті. – 1982, сентябрь – 24. – Б. 4-13.
4. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары: Монография. – Алматы: Ғылым, 1982. – 296 б.
5. Елеуенов Ш. Мағжан мен Мұхтар: ұлт тақырыбын дамытудағы ізденістер // Мұхтар мұрасы – Наследие Мухтара: Ғылыми мақалалар мен зерттеулер / құраст. Ш. Ыбыраев, С. Қорабаев. – Алматы: Қазақстан, 1997. – Б. 166-198.
6. Сүйіншәлі Х.Ж. Мұхтар Омарханұлы Әуезов. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 51 б.
7. Қабдолов З. Шығармалары. 4-т. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. – 318 б.
8. Қабдолов З. Шығармалары. 5-т. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. – 328 б.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология ғылымдарының кандидаты,
профессор Әбдіқұлова Р.М.,
филология ғылымдарының кандидаты,
доцент Мекебаева Л.А.,
PhD, аға оқытушы Оспанова А. Ә.**

М. ӘУЕЗОВ ШЕШЕНДІК МЕКТЕБІНІҢ ТҮЛЕГІ

Қазақ шешендік өнерін зерттеудің егемендікке дейінгі талайлы тағдыры салдарынан шешендік сөздің бір түрі саналатын академиялық шешендік жайы енді ғана сөз бола бастады десе де болады. Қазақтың ғұлама ғалымы А. Байтұрсынов шешендіктің бұл түрін: “ Білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені білімір шешен сөзі деп аталады”/ 1, 405/-

деп көрсетеді. Қазіргі риторикада академиялық шешендік: жоғары оқу орындарындағы (мектептердегі) лекция, ғылыми баяндама, ғылыми шолу, ғылыми хабарлама, ғылыми-көпшілікке арналған лекция түрлеріне жіктеледі. Г.Апресян: “В даваемой нами классификации красноречие под “академическим” подразумевается строго научное по характеру красноречие, отличающееся глубокой аргументированностью, высокой логической культурой, строгим стилем речи, к тому же имеющее специфическую терминологию”/2, 92/- деп академиялық шешендіктің айрықша сипаттарын атап өтеді. Бұған қоса, қазіргі риторикада академиялық шешендіктің мазмұнына тән шынайылық, ақпараттық толымдылық, қозғалып отырған мәселенің ғылыми жаңалығы, өзектілігі, материалдың толық жетімділігі сияқты ерекшеліктері де ескеріледі. Жоғары оқу орындарындағы ұстаз-ғалымдар мен мектеп мұғалімдері ғылыми конференция, семинарлар мен симпозиумдарда өз ойларын ортаға салып, көсіле сөйлегендерінде академиялық шешендікке жол ашылғанын байқауға болады.

Академиялық және педагогикалық шешендіктің бір түрі – лекция. Лекцияның тартымды, қызықты оқылуының сыр-сипаты аз емес. Ол, ең алдымен, лекцияға мұхият дайындық жұмыстарын жүргізуден басталады. Оның да қазіргі заманға сай қалыптасқан мынадай талаптары бар: мәселен, тәжірибелі лектор аудиторияның психологиясын, көңіл-күй ауанын, жас ерекшелігін, білім деңгейін барлайды, соған сәйкес материалды жүйелеп, жоспар құрады, ұсынылатын әдебиеттер тізімін жасайды, лекцияның ғылыми мазмұны айқын болуын қадағалайды, тақырыпты игеруге қатысты дидактикалық-методикалық құралдарды белгілейді, негізгі оқулық болмаған жағдайда жаңа курс үшін лекция мәтінін жазады, көрнекі құралдарды таңдап, әзірлейді. Алайда, “кез келген тәжірибелі лектор шешен бола алмайды”(ауд. Р.Ә.) /2,93/. Өйткені, шешендік – өнер, кез келгеннің маңдайына біте бермейтін тума қасиет. Өйткенмен, ол қажырлы еңбекпен, үздіксіз дайындықпен ұштасып жатуы тиіс.

Риторика қайта жандана бастаған кезден бері зерттеушілер лекция тілінің “жатықтығы” (“сухость” – ауд. Р.Ә.) немесе “қарапайымдылығы” (“сдержанность” – ауд. Р.Ә.) жөнінде айта келіп, оның сол ерекшеліктерінің өзінен өрбитін эстетикалық

“көркемдігі” (“художественность” – ауд. Р.Ә.) және “сахналық өнерге тән сипаты” (“артистичность” – ауд. Р.Ә.) жайында ой қозғайды/2,93/. Академиялық шешендіктің “сахналық өнерге тән сипаты” ретінде лекция тілінің жүйелі баяндауға құрылған сыртқы “жағымдылығы” (“изящество” – ауд. Р.Ә.), лектордың еркін суырып салып айту (импровизация), тыңдаушыларды баурай алу, олардың қиялын қозғай алу ерекшеліктері танылып жүргені белгілі. Ал, осылардың ішінде импровизацияның да орны бөлек. Ол жөнінде Чеслав Далеккий: “Речь оратора в большей части – импровизация, а импровизация – это не что иное, как спешная мобилизация ранее накопленных знаний”/3,187/- деп жазады.

Шынында, академиялық шешендікке тән сипаттардың баршасы лекцияның “көркемдік” мәніне меңзейтінін түсінуге болады. Өйткені, ақпараттық толымдылықтан, шынайылық пен айқындықтан туындайтын қысқалық пен нақтылық ғылыми қара сөздің қуатын арттырып, оған көркемдік пен сұлулық дарытады. Сондықтан, ғылым тілі нәрсіз, көркемдіктен ада деп ойлау дұрыс болмас еді. Ғылыми сөздің көркемдігі оның сырттай көзге ұрып тұратын эпитеттермен, метафоралармен, әртүрлі риторикалық айшықтармен безендірілуінде емес/4,188/. Ғылыми проза тілінің көркемдігі мен сұлулығы – сөздің ең жоғары ақпараттық толымдылығы арқылы ойға қуат, сөзге қысқалық пен нақтылық беруі. Әрине, ерте дамыған орыс педагогикалық риторикасы шешендік сөздің бұл тегінің негізгі мақсаты тыңдаушының ғылыми көзқарасын қалыптастыру екенін айқындай отырып, оның түрлі сипаттарын ашып, міндеттерін белгілеп береді. Лектордың шеберлігін шыңдайтын талаптар қоя отырып, осы тұрғыдан оның ой өрбітіп, сөз саптауындағы ешкімге ұқсамайтын сара қасиеттерін суыртпақтайды. Олардың лекцияларын немесе оған негіз болған академиялық еңбектерін талдай келіп, шешендік қасиеттерінің бір құпиясы – терең білімділікте, кең дүниетанымда екенін көрсетеді.

Ресейде XVII ғасырдың басында-ақ риторика оқулықтары жазыла бастағаны белгілі. Дегенмен, қазақ академиялық ғылымы мен әдебиетінде де білімпаз лекторлардың шешендік шеберлігін пайымдаған ой-пікірлер жоқ емес.

Зымыран уақыт қарыштап алға жылжыған сайын адамзаттың ой-санасы да түлеп, білімі мен мәдениеті алға озып, тұрмыс-тіршілігі жаңарып, жеке басының қарым-қабілетін дамытуға мүмкіндік алғаны бұлтартпас шындық болса керек. Бұның бір дәлелі – елімізде жыл өткен сайын өркендеп, қанатын кеңге жайған білім ордалары мен ошақтары. Олардың сапалық көрсеткішін айтпағанда, сандық өсуінің өзі халықтың заман талабына сай білімге деген сұранысының соғыстан кейінгі жылдардан осы уақытқа шейінгі аралықта аса зор жылдамдықпен еселеп өсіп отырғанын көрсетпей ме?!

Міне, сондай білім ордаларының бірі – халықаралық QS рейтингісі бойынша әлемдегі үздік 250-топ университет қатарына еніп 236 орынды иемденген, бүгінде академик Ғалымқайыр Мұтанұлы Мұтановтың сара басшылығымен әлемдік стандартқа сай білім беру деңгейіне қол жеткізіп отырған жоғары білім берудің көшбасшысы, 83 жылдық тарихы бар, қазыналы білім ордасы – Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті деуге болады.

Академиялық шешендіктің іргетасы ҚазҰУ-да ұлы жазушы, ғұлама ғалым М. О. Әуезов ұстаздық еткен сонау алыс жылдарда оның өз қолымен қаланғанын бүгінде жиі сөз ете бастадық. Дегенмен, кемеңгер тұлғаның жазбаша шешендігін былай қойғанда, ауызша лекторлық шешендігі қандай еді?! Әрине, ол жайлы мәліметтер көп емес. Әйтсе де, бұл мақсатта аз да болса, саз жазылған естелік сынды ой-толғамдар жоқ емес. Соны бірі – ұлы Әуезовтің дарынды шәкірті болған, өзі де өмірінің соңына дейін ҚазҰУ-да ұстаздық еткен академик, жазушы Зейнолла Қабдоловтың “Ғұлама” атты мақаласы. Бүгінде бұл мақала тұңғыш қазақ университетінде академиялық шешендік негізін қалаған М. Әуезов екенін айғақтап, оның лекторлық шеберлігі мен шешендігін жалпақ жұртқа танытқан құнды жазба десек болады. Тағы бір байқайтынымыз, осы шағын естеліктің бойына көркемдік-эстетикалық, философиялық, этнопсихологиялық, этнопедагогикалық сипаттар тоғысқан. Әрине, бұл – өзге емес Қабдолов шеберлігі. Өйткені, бұл мақаланы бүгінде “Менің Әуезовімнің” алғашқы бастауы ретінде де тануға болады. Әрине, З. Қабдолов мақалада ұлы ұстаздың белгілі бір нақты тақырыпқа арналған лекциясын, оның мазмұндық құрылымын, ғылыми ойлаудың

жүйелілігін, я болмаса ақпараттық толымдылығын, жоғарыда айтқандай, лекция тілінің “көркемдігі” мен “жатықтығын” академиялық шешендікке қойылар талаптар тұрғысынан напанақ талдап беріп отырмағаны белгілі. Алайда, Әуезовке шәкірт болу бақытына ие болған, оның лекцияларын құлақ құрышын қандыра тыңдаған Қабдолов ұлы ұстазының шешендік қасиеттерін тап басып тани отырып, жалпы мәнде қысқа ғана оймақтай ойып, әсерлі де әдемі айшықтағанын, шешендікпен толғағанын көруге болады: “Алысқа шабатын жүйрік, алдымен, біраз кібірткітеп барып көсіледі деседі ғой. Сол секілді Мұқан да басында біраз барлау жасайтындай, немесе неден бастауды ойлағандай қайта-қайта іркіле беріп, тамағын кенеп, үздік-создықтау тұратын да, бірер минуттан кейін нөсерлете жөнелетін. О, енді бітті... Енді сіз уақыттың өткенін білмей қаласыз, шешеннің ой ағымымен жер дүниені шарлап кете барасыз” /5,105/ 3. Қабдолов суреттеп отырған бұл сипат аудиторияның психофизиологиялық ерекшеліктерін, көңіл-күй ауанын, интеллектуалдық дәрежесін, қызығушылығын бет-жүз құбылыстарынан алдына ала зерттеп-барлап алу да шешендікке тән сипат болғанменен, “бірер минуттан кейін нөсерлете жөнелу” сирек құбылыс қой. Бұл кез келген кәнігі лектордың қолынан келе қоймасы белгілі.

Ал, “шешеннің ой ағымымен дүниені шарлап кету” дегенде лектордың тыңдаушысының қиялына қозғау сала алғандығын, студентті лекцияның мазмұнына үңіліп, онымен психологиялық контакт орната алғандығын айтып отыр емес пе? Қабдоловтың тағы бір аңдатып отырғаны – Әуезовке тән импровизация. Импровизация академиялық шешендіктің сахналық өнерге тән сипаттарының (артистичность) бірі ғана емес, есте сақтаудың да бір түрі. Импровизациядан шешен-лектордың өз пәнін талап етілген деңгейден артық білетіндігі – терең білімділігі де көрінеді. Шешен ой қоржынында жинақталған білімді қажет тұсында ерекше есте сақтау қабілеті арқасында табан астында суырып салып айтады. “Импровизациядан туған сөз миуасы, әлбетте, оқу-ғылым, ақыл-біліммен мұздай қаруланғандықтың, үнемі ой құшағында, қиял бесігінде тербелгендіктің белгісі”/6,32/- дейді С.Негимов. Шәкірті “қанатты кісі” деп таныған, “шабытсыз сөйлемейтін” лектор Әуезовтің “тиіп кеткен жері тәрбие, үлгі, өнеге болатын”/5,104/. Ол оқытушы-лекторларға солай талап

қойылатындықты емес, үлгі-өнегенің ұстазының кісілік болмысынан өз-өзінен туындап жататынын айтқан екен. Бұны біз “Менің Әуезовімді” оқығанда терең түсіндік емес пе?

Нағыз шешен аудитория алдында қобалжығанын зәредей де білдірмейді. Тіпті, не айтамын деп ойланбайды да. Аудиторияны серпілтіп, көпшіліктің назар өзіне аударып алудың, зеріктірмеудің амалын әпсәтте табады. Орынды әзіл-оспақ айтып жіберуге де шебер. Бұның бәрі риторикада бұрыннан танылған тәсілдер. Дегенмен, оның табиғи шығуы шешеннің шеберлігіне байланысты екені хақ. Мақала авторы ғұлама лектордың сондай бір шеберлігін былай суреттейді: “Төрдегі стол жанына жайғасып отырған соң, мол денесін мойнымен бірге бұрып, аудитория ішін шолып шығар еді де, қабырғада ілулі тұрған Абай суретіне азырақ көз тоқтатар еді: «Бәлі, мынау Абайдың өзі емес, Абай роліндегі Қалибек Қуанышбаев қой. Шәкірттер ду күледі. Мұқаң күлмейді, қабағын паң, кербез шытып, тамағын кенейді /5,104/. Әрине, шешен адам тебіреніп сөйлер сәтте аудиториядағы болымсыз жайларға алаңдап, ойын бөліп алмауға тиіс. Ол көпшіліктің қатарлы болуға да тиіс емес. Демек, нағыз шешенге асқақтық тән. Автор Әуезовтің ұлы тұлғасын антоним (күледі-күлмейді), синоним (паң, кербез) арқылы сәтті сомдайды. “–Тегінде, әдебиеттен сабақ беретін әр адам,- дейтін Мұқаң,-өз сабағын шын мәніндегі эстетикалық сұлулық биігіне көтеріп әкетуі шарт” Лекторлық шешендікті осы тұрғыдан түсінетін”/5, 105/- деп З.Қабдолов ұлы ұстазының академиялық шешендіктің қыры мен сырын терең меңгергенін танытады.

М.Әуезов лекциясының тілі... “Сөздегі саздылыққа, үндестікке көп мән беретін”/5,106/. Осыдан Зейнолла шәкірт те тәлім алса керек: “Мұқаңның майда қоңыр үніне бөленген, Мұқаңның дариядай шалқыған ақыл-парасатына кенелген аудиториялар қандай кемелдікке меңзейді десеңізші”/5,108/. Күрделі эпитет, эпитеттік теңеу арқылы ұлы Мұхтардың асқақ тұлғасын шынайы бедерлеуін былай қойғанда, “ Мұқаңның” деген қайталау айтпақ ойын үстеп, ой бөліктерінде ұйқас құрып, ырғақ төгіп тұрған “бөленген-кенелген”-кемелдікке” деген сөздердегі дыбыс үндестігі құлаққа жағымды саз тудырып, Мұқаңның майда қоңыр даусымен сені де тербетіп тұрғандай ма?! Таныс мақам, таныс үн... Жо-

жок, бұл Қабдолов-ұстаз... Иә, ол осылайша Әуезов шешендік мектебінің тұңғыш шәкіртіне айналған еді.

Олай болса, “Ғұлама” – академиялық шешендік сырлары жайлы тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін шешендік сөзге тән қысқа да нұсқа сипатта бере алған көркемдік шеберлік үлгісі, автордың қаламына қас шешендік сиқыры ғана емес, М.Әуезовтің университетімізде академиялық шешендік мектебі негізін қалағандығын айғақтайтын құнды жазба.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлендер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу/Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 бет.
2. Апресян Г. Ораторское искусство. – Москва: Московский университет, 1978. – с.
3. Далецкий Чеслав. Практикум по риторике. Москва, Издат. центр АЗ, 1996. – 192с.
4. Солганик Г.Я. Стилистика текста. – Москва: Филинта,Наука, 1997.
- 5.Қабдолов Зейнолла. Жебе. Әдеби толғаныстар мен талдаулар.Алматы, Жазушы, 1977.380 бет.
6. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 бет.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология ғылымдарының кандидаты,
профессоры м.а. Сәлима Қалқабаева

ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ **ҒЫЛЫМИ-ӘДЕБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ**

Қазақстанның халық жазушысы, Ұлттық ғылым академиясының академигі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Зейнолла Қабдолұлы Қабдолов – көркем сөздің ел таныған майталман шебері, әдебиеттің ірі қайраткері. З.Қабдолов көркем әдебиеттің дамуына қосқан үлкен үлесі үшін, көркем шығарма жазудағы табысы үшін еңбегіне сай халық жазушысы атанды. Ол – әдебиеттану ғылымына, оның ең бір күрделі саласы – әдебиет теориясына зор үлес қосқан ғалым. Әдебиеттану саласында ұзақ жылдар бойы өнімді еңбек етіп, алдымен ғылым кандидаты, онан кейін ғылым докторы ғылыми дәрежесін алу үшін арнайы диссертациялық еңбек жазып қорғады. Әдебиет теориясы

саласындағы жазған, жарияланған еңбектері жоғары бағаланып, Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, онан соң толық мүшесі – академигі болып сайланды.

3.Қабдолов 1927 жылы 12 желтоқсанда Атырау облысында туған. 1945 жылы қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің филология факультетіне оқуға түсіп, 1950 жылы үздік дипломмен бітіреді де, осы білім ордасында үздіксіз ұстаздық және ғылыми жұмыстар атқарады. Ұстаздықтың алуан сырлы жарқын өнегесін танытқан оның бұл саладағы ғибратты еңбегі – ұстаздардың өтуге тиісті педагогикалық мектебі десе де болғандай. Республикамыздың ең үлкен, белді ғылым мен білім ордасы – әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің білікті профессоры қызметін атқара жүріп, көптеген шәкірттеріне ғылыми жетекшілік етіп докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғатты. Бүгінде өзінен кейінгі талай әдебиетшілер, жазушы, сыншы, журналисттер академик-жазушыны тәлімі мол ұстаз тұтады.

3.Қабдолов –қазақ әдебиеттану ғылымының аса көрнекті өкілі, үлкен ғалым. Жоғары мектептегі әдебиет теориясын оқытудың, әдебиеттану ғылымының негіздерін оқытудың басты әдіснамалық бағыттары 3.Қабдоловтың әдебиет теориясы мектебінен өріс алған. 1970 жылы жарық көрген «Әдебиет теориясының негіздері» атты жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы студенттерді әдебиет туралы білімнің негізімен сусындатып келеді. Бұл кітап қазақ әдебиеттану ғылымында, әсіресе әдебиет теориясы саласында үлкен жетістік деп бағаланған, ғылыми жаңалағы мол қомақты, іргелі зерттеу болды. Оның айрықша құндылығы көркем әдебиеттің табиғатын, оның өмірмен жалғастығын, қазақ сөз өнерінің ұлттық сипат-ерекшелігін ғылыми тұрғыдан терең ашып беруінде, теориялық қағидаларды, көркем шығармаларды үлкен талғампаздықпен танып, нақтылы талдау жасай білу шеберлігінде болатын. Бұл еңбек 1976 жылы «Сөз өнері» деген атаумен өңделіп, толықтырылып екінші рет басылды. Бірнеше рет қайта басылып шыққан «Сөз өнері» атты оқулық студенттердің жастана оқитын аса бағалы, құнды кітабына айналды.

«Сөз өнері» әдебиет әлемінің бар сырын ашып, сөз өнерінің басқа өнер салаларынан артықшылықтарын дәйекті пікірлерімен

дәлелдейді, әдеби туындыдағы эстетикалық пайымға да диалектиканың жан-жақтылығымен қарайды. Ондағы жүйелі теория, нақты айқындаулар, дәлелді, негізгі толғам, тұжырымға жол ашады.

Зейнолла Қабдоловтың «Жанр сыры», «Әдебиет теориясының негіздері», «Жебе», «Сөз өнері», «Мұхтар Әуезов және оның әсемдік әлемі», «Арна», «Көзқарас» атты монографиялары мен зерттеу еңбектері әдебиеттану ғылымы мен сынының дамып, жетілуіне кәсіби деңгейге көтерілуіне үлес қосты.

Академик З.Қабдоловтың есімі қалың оқырманға жазушы ретінде де кеңінен таныс. «Ұшқын», «Жалын» романдары 1972 жылы Бүкілодақтық жұлдеге ие болды. «Менің Әуезовім» (1997) роман-эссесі үшін жазушы З.Қабдолов ҚР Мемлекеттік сыйлығына ұсынылып, 1998 жылы аталған сыйлықтың лауреаты атанды.

Әдебиетімізді әлемдік деңгейге көтерген халқымыздың саңлақ суреткері, ғұлама ғалым М.Әуезовтің өмір жолы мен шығармашылық өнерін зерттеп, дәріптеуге сан жылғы ғалымдық ізденісі мен жазушылық еңбегін, күллі ұстаздық ғұмырын арнаған академик-жазушы Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі қазақ әдебиетіне қосылған қомақты дүние. Ұзақ жылдар бойғы ізденістің қорытылған нәтижесі көрініс тапқан бұл еңбекте кемеңгер ұстаз, ақыл-ойдың кені ғұлама ғалым, көркем сөздің хас шебері М.Әуезовтің әдеби бейнесі мен адамгершілік тұлғасын жан-жақты жарқырата таныту мақсатын биік деңгейде орындаған. Кейіпкері тарихи тұлға болғандықтан көркем шығарма жанрын өмірлік деректерге сүйеніп жазылатын роман – эссе деп анықтап алуы ірі тұлға болмысын әрі ғалымдық көзқарас, әрі жазушылық дүниетаным тұрғысынан сомдауға көп мүмкіндік берген. Содан болар мұнда көркем әдебиетте қалыптасқан белгілі соқпақтардан бөлек жаңаша әдіс, тың болжам, батыл ой түйіндеулер көбірек орын алған.

Әуезов өмірінің жарқын шақтары мен бұралаң соқпақты кезеңдеріне жете қанық, әрі оның көркем дүниелерінің тылсымына терең бойлаған жазушы бұл шығармада баяндайтын оқиғаларды асқан сарабал көңілмен сұрыптайды. Бала Мұхтардан дана Мұхтарға дейін қалыптасу кезеңдеріндегі ең маңызды мәселелерді қамтиды. Бітімі өзгеше бұл туындыда эссеист өзінің

аңғарғанын, көрген-білгенін, сезген-түйгенін ешбір бүкпесіз қалпында баяндай отырып, өмір материалын өнер дүниесіне айналдырады. Дәл осы шеберлік оқырман көкейіне қонып, көңілін қозғап, таным көкжиегін кеңейте түседі.

Талапты жастың әдебиетке құштарлығын оятып, оны ғұмырлық сүйікті кәсібі етуге септігі тиген Әуезовтей дара тұлғаның жүрегінде із қалдырған өшпес бейнесін көркем образға айналдыруы шынайы әрі нанымды шыққан. Алғашқыда көне дүние фило-софтарының ойларына бойлатып, әлем әдебиеті классикасының сырына қандырып, Абай поэзиясының тереңіне сүңгітіп, студент санасын өсірер ғажайып дәрістерімен елітіп әкеткен талантқа тамсанып жүрген шәкірт Зекең, кейін келе ұстазының жанын да, зарын да ұға білетін, көп нәрсені айтпай-ақ түсінетін серігіне айналады. Ұстазымен бірге ойланып, ұстазымен бірге толғанады. Ұстазы жүрегінен өткізген сызды өз жүрегінен өткізеді. Екі жүрек тұтастыққа айналып, екі ой бір арнаға тоғысып жатады.

Роман-эссе кейіпкері – шығармашылық тұлға, жан-жақты дарын иесі. Сол себепті автор М.Әуезовтің суреткерлік шеберлігін таныту мақсатында оның көркем прозасын пайдаланса, ал енді ғалымдық дүниетанымын танытуда Абай поэзиясы туралы жазған пікірлерін, ғылыми еңбектерін нақты материал көзі ретінде қолданған. Жазушының шығармашылығы ғұмырнамасымен астарласа суреттелген. Қаламгердің өнері өмірінен өніп, өрбіп отырады. Мұны «Абай жолы», «Қыр суреттері», «Еңлік-Кебек», «Қаракөз», «Қорғансыздық күні», «Ескілік көлеңкесінде», «Қилы заман» сияқты халқымыздың тағдыры мен қасиеті баяндалатын шығармалары жайын сөз еткен тұстардан байқаймыз. Мәселен, «Абай жолы» сияқты дүние жазуға апарған негізгі жол – бала жасынан Әуез атасының Абай өлеңдерін жаттатып, өмірге Абай көзімен қарауға тәрбиелеуінде жатқанын романда баяндалатын бала Мұхтар басынан өткерген өмір көріністері растап отырады. Абайды Мұхтардың алты жасында алғашқы әрі ақырғы көру сәті, ақын ағаның мейірімді жүзі мен ғұмыр бойы санасына арай шашқан жігерлі сөзін еске алатын тұстары сыршыл сезімге толы.

Абай мен Мұхтар болмысының ұқсастығы мен тұтастығын әркез ұмытпай жаза отырып, Әуезовтің фәни жалғанға келгендегі басты қызметі – Абай туралы эпопея жазып, Абай арқылы қазақ

халқының өмірі мен тағдырын, сұлулығы мен ұлылығын көрсету болғандығына нандырады. Бұл тұста «Абай жолына» берілген халықтың бағасын, Әуезовтің өз сөзін дәл қалпында келтіріп, ол пікірлерді автор өзінің әдеби, сыни пайымдауларымен толықтырып отыруы эссеисттің қарымды қаламгер, зерделі ғалым екендігін мойындатады. Шығарма тілі көркем, образды ой айшықтарына толы, аз сөзбен көп мағына беру тәсілдерімен ерекшеленеді.

Туындыда автордың өз бейнесінің көрінуі баяндаушылық қызметті ғана атқармайды, кейіпкердің табиғатын ашуға, дара тұлғаның болмысын шеберлікпен мүсіндеуге бағытталған.

Қазіргі қазақ прозасында М.Әуезов бейнесін сомдауға ұмтылған шығармалар аз емес. Осылардың ішінде стильдік, жанрлық тұрғыда жаңаша ізденіспен, сыни проза үлгісінде жазылған З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесінің орны дара.

**Ш.Есенов атындағы КМТИУ профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты,
Нағбду Қамарова**

СӨЗ ӨНЕРІНДЕГІ ӨШПЕС ІЗ

Бүгінде ұлттық әдебиеттану ғылымы қандай да күрделі мәселе болса жоғары деңгейде зерделей, зерттей алатын толымды ғылым саласы ретінде қалыптасты. Аз да болса өз үлесімізді қосып жүрген бұл ғылым саласын алып тұлғаларсыз көзге елестету тіпті де мүмкін емес. Небір ұлылар ірге тасын қалаған қазақ әдебиеттану ғылымын толымды ғылым ретінде қалыптастыруға бүкіл саналы ғұмырын арнаған, оны бүгінгі жағдайға жеткізген ірі ғалымдардың ішінде туғанына биыл 90 жыл толған Қазақстанның Халық жазушысы, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымының докторы, профессор Зейнолла Қабдоловтың орны бір бөлек. Жазушы «Ұшқын», «Жалын» романдарында тың ойлы тұлғаларды сомдауда шеберлік танытты. Қаламгердің романдарын оқыған сайын «Мен бір жас қазақ оқушысы ретінде туған әдебиетімізде өз

замандасымның Қабендей үлкен тұлғаланып мүсінделуін зор мақтаныш етемін. Егер анау мұхиттың аржағындағы біреу-міреу маған «Сен кімсің?» дер болса, мен қысылып, қымтырылмай-ақ «Қабенмін» дер едім. Қабен мен Сардар тек жұмысшы табының ғана емес, халқымыздың ұлылық асыл қасиеттерін танытатын кесек бейнелер» деген жазушы Смағұл Елубаевтың пікірі ойға оралады.

Туған әдебиетіміздің тарихы мен теориясының аса күрделі мәселелерін түбегейлі зерттеген зерттеу еңбектерін, сондай-ақ «Ұшқын» және «Жалын» романдары мен «Адам» (1964), «Сыр» (1975) атты сырға толы әңгіме-очерктер жинақтарын, қазақтың М.Әуезов атындағы академиялық және бірнеше облыстық театрлардың сахналарында қойылған «Сөнбейтін от» драмасын дүниеге әкелді. 1972 жылы «Жалын» романы Бүкілодақтық жүлдеге ие болды. 1994 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен «Қазақстанның Халық Жазушысы» атағына ие болды. 1998 жылы «Менің Әуезовым» романы үшін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілді. Қаламгерлігі өлең жазудан басталған Зейнолла ағаның «Жайық қызы», «Туған ел» сияқты лирикалық өлеңдері әнге айналып, сол кездегі қалың көпшіліктің аузынан түспейтін әуен боп қалыптасты. Өмірінің соңына дейін ҚазМҰУ жанындағы филология ғылымының докторы дәрежесін беру жөніндегі тұрақты диссертациялық кеңестің төрағасы болды. Аударма жұмыстарымен де айналысып, А.С.Пушкиннің, Н.Гогольдің жекелеген шығармаларын, Л.Кассиль, В.Добровольский, В.Закрутиннің романдарын, А.Островскийдің, М.Горькийдің, Н.Хикметтің пьесаларын аударды.

Жазушылық, ғалымдық, ұстаздық жемісті еңбегі үшін Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет Грамоталарымен, «Құрмет Белгісі», Халықтар Достығы, «Парасат» ордендерімен және медальдармен марапатталды. ВЦСПС пен КСРО Жазушылар одағы, Қазақ ПЕН-клубы және Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы Бірінші дәрежелі сыйлықтарының лауреаты атанып, Қазақстан және Қырғызстан республикаларының ғылымына еңбегі сіңген қайраткер деген құрметті атақтарды иеленді. Көркем шығармалары бірнеше шетел тілдеріне аударылды.

Әдебиетімізді әлемдік деңгейге көтерген халқымыздың саңлақ суреткері, ғұлама ғалым М.Әуезовтің өмір жолы мен

шығармашылық өнерін зерттеп, дәріптеуге сан жылғы ғалымдық ізденісі мен жазушылық еңбегін, күллі ұстаздық ғұмырын арнаған академик-жазушы Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі қазақ әдебиетіне қосылған қомақты дүние. Роман-эссеге арқау болған шындық құбылыстар автордың атынан баяндалады. М.Әуезовтің өмірлік мақсат-мүддесі анық, айқын: а) ел мүддесін қорғау; ә) ұлттың рухани құндылықтарын сақтау, байыту, уағыздау; б) ұлттық әдебиет мамандарын даярлау. М.Әуезовтің өмірі көпқырлы: а) қилы кезеңдерді бастан өткерді; ә) қуғын көрді; б) азап шекті; в) мұратына жетті... М.Әуезовтің қызметі көпсалалы: а) жазушы; ә) ұстаз; б) ғалым; в) қоғам қайраткері. М.Әуезовтің өмірі мен қызметінің қырлары, салалары автордың көргендері мен сезгендері, көңілге түйген ойлары мен сырлары негізінде суреттеледі. Бұл шығарманың жанры да, жарығы да ерекше еді. Академик З.Қабдолов қай еңбекті жазса да, жазып болдым, жарыққа шығардым деп жылы жауып қоймай, үнемі ізденіс, тынымсыз еңбектену үстінде жүрді. Сонау жетпісінші жылдарда басылған еңбек арада кейде үш, кейде алты-жеті жыл салынып, өзгертіліп, толықтырылып басылғандығы белгілі. Ұзақ жылдар бойғы ізденістің қорытылған нәтижесі көрініс тапқан бұл еңбекте кемеңгер ұстаз, ақыл-ойдың кені ғұлама ғалым, көркем сөздің хас шебері М.Әуезовтің әдеби бейнесі мен адамгершілік тұлғасын жан-жақты жарқырата таныту мақсатын биік деңгейде орындаған. Кейіпкері тарихи тұлға болғандықтан көркем шығарма жанрын өмірлік деректерге сүйеніп жазылатын роман-эссе деп анықтап алуы ірі тұлға болмысын әрі ғалымдық көзқарас, әрі жазушылық дүниетаным тұрғысынан сомдауға көп мүмкіндік берген. Содан болар мұнда көркем әдебиетте қалыптасқан белгілі соқпақтардан бөлек жаңаша әдіс, тың болжам, батыл ой түйіндеулер көбірек орын алған. Әуезов өмірінің жарқын шақтары мен бұралаң соқпақты кезеңдеріне жете қанық, әрі оның көркем дүниелерінің тылсымына терең бойлаған жазушы бұл шығармада баяндайтын оқиғаларды асқан сарабал көңілмен сұрыптайды. Бала Мұхтардан дана Мұхтарға дейін қалыптасу кезеңдеріндегі ең маңызды мәселелерді қамтиды. Ғалым М. Әуезов шығармашылығына бастар алғашқы танымды оның дүниеге келіп, өмір сүрген дәуірі мен туып-өскен топырағынын табиғатынан, жағырапиялық бейнесінен бастайды,

одан әрі біртіндеп Абай өмір дерегімен байланыстыра әңгімелейді. З.Қабдоловтың сыни пайымдарының ең бір биік, ең бір шоғырлы көрінетін тұсы – «Әуезовтың әсемдік әлемі» талдау үстінде айқын аңғарылады. Заңғар тұлғаның сұлу сөздің, арлы сөздің шынайы шебері екенін дәлелдеу үшін З.Қабдолов бірнеше амал-тәсілдерді таңдап алғандай көрінеді. Әуезовтың әсемдік әлеміне ғалым З.Қабдолов бірден ден қоймайды. Әуелі Әуезов сипаттаған, Әуезов әшекейлеген Семей өңірінің әсем табиғатына зер салудан, тамсанудан бастайды. Не бір сұлу салыстыруларға жүгінеді. Түп түркінін Абай – Мұхтар сабақтастығынан бастап, ақырындап тарата келе қос алыптың шығармашылық туыстығына, өзара туыстығына назар аудара толғанады. «Сіз кенет, – дейді автор – әз ағаның туған топырағын аңсап Семей астыңыз да, Қарауылдан бір-ақ шықтыңыз дейік. О, ғажап, төңірегіңіз түгел сыбыр қаға сыр шертіп, ағылтегіл ән салып қоя береді. Кәрі Шығыстың қара тастарына дейін тіл бітіп, сөйлеп кетеді. Мұхтар бетін жуған қасқа бұлақтар сылқ-сылқ күледі. Кез келген қалтарыстан ұлы жазушының қайталанбас қаламгерлік қажырымен жасалған тірі қаһармандар шыға келетіндей жан-жағыңызға елең ете қарайсыз» [1, 46] – деп толғанады.

Ғылыми зерттеу саласында аса жемісті еңбек еткенін атап айтуымыз керек. Ұлттық әдебиетіміздің келелі мәселелерін кеңінен сөз ететін, қазақ әдебиетінің ірі жетістіктері болып танылған «Жан сыры» (1964), «Әдебиет теориясының негіздері» (1970), «Жебе» (1977), «Мұхтар Әуезов және оның әсемдік әлемі» (1986), «Сөз өнері» (1976, 1982, 1992, 2002), «Арна» (1988), «Көзқарас» (1996) сынды еңбектері оқытушылар мен студенттердің, жазушылар мен журналистердің, жалпы оқырман қауымның қажетті кітаптарына айналды. Зейнолла Қабдолов табиғат сирек жарататын дарқан дарынды шығармашылық тұлға еді. Зейнолла Қабдоловтың қазақ ғылымы мен білімінің қара шаңырағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде басталған және жарты ғасырдан астам уақыт бойы сонда жалғасқан ұстаздық және шығармашылық еңбек жолы мазмұнды да мағыналы, жемісті де жеңісті, қалың қазақтың кісісі мен кішісі бірдей ғибрат тұтатын, үлгілі де өнегелі, жарық пен сәулеге, нұр мен сырға бай базарлы да баянды жол болды. Осы жолда З.Қабдолов албырт

ассистенттен парасатты профессорға дейін, балаң байым белесінен дана ғалым тұғырына дейін өсіп-өркендеді, балапан қауырсынды талапкерден Халық жазушысы биігіне дейін көтерілді.

Әдебиет теориясының ұлттық негіздегі алғашқы бастаулары А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы», Қ. Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы», Е. Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» еңбектерінде көрініп, өзінің тарих алдындағы алғы шарттарға сай өсіп-өркендеу және жеке ғылым ретінде туу, даму жолындағы жаңа қадамдар жасауға бет алды. Бұл ірі еңбектерден соң әдебиет теориясы мәселелерінде қомақты да салмақты еңбектердің бірі әрі бірегейі – З. Қабдоловтың «Сөз өнері» («Әдебиет теориясы негіздері»). «Сөз өнері» әдебиет әлемінің бар сырын ашып, сөз өнерінің басқа өнер салаларынан артықшылықтарын дәйекті пікірлерімен дәлелдейді, әдеби туындыдағы эстетикалық пайымға да диалектиканың жан-жақтылығымен қарайды. Ондағы жүйелі теория, нақты айқындаулар, дәлелді, негізгі толғам, тұжырымға жол ашады. Бұл еңбек бірнеше рет жарық көрген және де өзгертіліп, өңделіп отырған.

Академик ғалым сөз өнерінің теориясы мен әдіснамасы саласында өзіне дейін болған, бар тәжірибелік пайымдаулардың, теориялық қисындар мен қағидалардың, сондай-ақ талдау мен жинақтаудың, байқау мен бағалаудың, саралау мен даралаудың, ойлау мен ой дамытудың барлық ұстанымдарының, әдістері мен тәсілдерінің толық білгірі ғана болып қойған жоқ, оларды өзінің зерттеу еңбегі үдерісінде асқан шеберлікпен пайдалана отырып, әдебиеттің теориясының негізін жасады, ой қорытудың, пікір түйудің, әдіснамалық ұстаным қалыптастырудың үздік үлгісін қалдырды, өзі жасаған заң аясында әдебиеттің ғылыми және практикалық мәні айрықша зор түйінді, іргелі мәселелерін ешкімге ұқсамай, дара шешті, айрықша сапалы жаңа білім берді.

З.Қабдолов әуелі әдебиеттің өзін, сосын әдебиеттің барша қадір-қасиетін, жарқырап көрінетін нақты – әдеби шығарманы, ең соңында даму, құбылту үстіндегі әдебиетті – әдеби процесті қарастырады. Бұл автордың алдына қойған: біріншіден, «әдебиеттің теориясын оның практикамен байланыстыру», екіншіден, «теориялық толғамдарды жазушылық шеберлік мәселесімен, қажет жағдайда қаламгерлік өнердің қиын иірімдерімен

ұштастыра, көркем творчествоның психологиясымен байланыстыра жүйелеу» мақсатындағы екі өзекті міндеттің екеуін де ойдағыдай жүзеге асырып шығуына қолайлы жағдай жасаған. З. Қабдолов әдебиеттің қоғамдық мәнін, халықтық, ұлттық сипатын оының қондырмалық сипатынан өрбітеді. Сол арқылы әдебиеттің әлеуметтік сипаттарының тектік бірлігі мен түрлік әр алуандығын – өзара байланыстарын саралап түсіндіреді. Автордың әдебиеттің мұндай өрелі категорияларын өзара сабақтастыра қарауы аталмыш ұғымдарды бұрынғы оқулықтарда ұшырасып жүрген схоластикалық түсініктемелер мен екіұштылықтарынан арылтып, ғылыми негізге орнықты, логикалық дәлелі дәйекті, көңілге қонымды анықтамаларға ие еткен.

Әсемдік – сөз өнерінің аса айрықша және маңызды сапалық қасиеттерінің бірі. Сөз өнеріндегі әсемдіктің тегі мен түрі, тарихи даму заңдылықтары, құрамдас бөліктері, қоғамдық мәні, мәдени-әлеуметтік қызметі – сөз өнері туралы ғылымның, басқаша айтқанда, әдебиеттанудың бірден-бір зерттеу пәні. Сөз өнерін, жалпы өнер жайын зерттеуші ғалымдар әсемдік пен әдемілік туралы ойларын біздің дәуірімізден бұрынғы ғасырлардан бастап таратады. «Адам баласының, соған сабақтас көркемдік пен көріксіздік, ерлік пен ездік, жақсылық пен жамандық, білімдарлық пен надандық туралы талаптары тіпті б.э.б. 3-2 мыңыншы жылдарда туып, тұрлаулы ұғымға айнала бастаған» [2, 58], – деп жазады З.Қабдолов. Әдебиеттегі әсемдік пен әдемілік туралы талаптар мен ұғымдар ерте-ертеден бүгінгі заманымызға дейін ұдайы даму үстінде. Бірақ әдебиеттегі әсемдік пен әдемілік туралы талаптар мен ұғымдардың дамуы бір басқа да, сол даму негізінде жасалған теория бір басқа. З.Қабдолов әдебиетке, жалпы өнерге тән әсемдік пен әдемілік хақындағы қағидалардың ерте дәуірден бүгінге дейінгі даму заңдылықтары негізінде қазақ сөз өнерінің жаңа теориясын жасады. Әдебиеттану – табиғаты тамаша ғылым. Оның ерекшелігі негізіндегі жарығы пен жылуында. Әдебиеттануға әркімнің де таласы бар. Оған біреу талантымен келеді, біреу талабымен келеді, енді біреу әуестікпен келеді. Содан олардың әрқайсысы өз көзіне лайықты жарық, өз көңіліне лайықты жылу тауып алған болып жүреді. Бірақ олардың табиғаты өзгермейді: талант талантын ашады, талапты талабын ұштайды, әуеской әуеской қалпын сақтайды.

«Сөз өнері» еңбегін зерделеп оқымаған қазақ әдебиеттанушысы жоқ шығар. З.Қабдолов сөз өнерін жасаушыларды шебер деп алады да, суреткер тұлғасы қандай болмақ, талант табиғаты деген не – деген сұрақтарға жауап іздейді. «...Асылы, суреткер сипатын оның азаматтық рухынан, қоғамдық бітімінен бастаған жөн. Тума көркемдік қабілет кез келген кісінде бар. Олай болмаса, кез келген кісі өнерді де, көркем әдебиетті де жан-жүрегімен қабылдап, сезіне, түсіне алмас еді. Дегенмен материалистік эстетика нағыз суреткерге тән бірнеше ерекшеліктерді тізіп, талдап, сол арқылы талант табиғатын сипаттайды» [3, 11], – деп ой түйген ғалым ары қарай талант табиғатын сипаттайды: «Біріншіден, сезім. Нәзік сезімталдық. Өзін қоршаған өмірден әрқашан тың құпиялар іздеп, айрықша әсер алу, көз алдындағы құбылыстарды ерекше сезіну, нәзік түйсіну, сезінген-түйсінген шындығына бейтарап қала алмай, тербеле тебірену, көкірегінде көл-көсір сыр ұялату, – бәрінен бұрын, – ақынға тән қасиет. Ал суреткер, – бәрінен бұрын, – ақын...» [3, 12].

Міне, ғалымның сезім деп айтып отырған ұғымының мәні кең. Жан күйінің сипаты жеке адамның қабілет-қасиеттерінің ерекшелігімен байланысты екендігі шығады. Жан күйлерінің тоғысынан жаңа болмыстар туып отырады. Белгілі ақын Баратинскийдің «Гетенің қазасына» аталатын нәзік түйсінудің үлгісін тапқан ғалым мұндай тамаша эмоциялық қасиеттердің Пушкин мен Абайда, Достоевский мен Әуезовте, Маяковский мен Мұқановта болғандығын нақтылай түседі. Қабдолов атап көрсеткен көкірекке көл-көсір сыр ұялатқан суреткер сезімін Есенғали ақыннан іздеп көрейік:

Ақсұңқар құстай кеш түлеп,
Соңырақ ұшты өлеңім.
Сағыныш деген – ескі дерт,
Табысу болар емі оның.

Уайым деген тағы бар,
Қауышу деп біл дауасын.
Саз қылып, әнге салып ал,
Самалды түннің ауасын

Телміріп, жаның жабықты,
Таусылды білем тағатың.
Терезең алды жарық-ты,
Жарықтан әрі – қара түн...

Қарашы, айнама, қарашы,
Күтпеген сезім, тосын ой:
Жарық пен түнек арасы
Жарты кез деген осы ғой. [4, 101]

3.Қабдолов атап өткен талант табиғатындағы аса мағыналы сипат – тамаша эмоция мысалға келтірілген жоғарыдағы Е.Раушанов өлеңінде көрініс тапқан. Сезім әлеміндегі тартысты керемет нәзіктікпен жеткізу – ақын Е.Раушанов қаламына тән қасиет. Сыршыл ақын жалғыз қалып, түнмен тілдесіп отырғандай сезіледі. Ақын жан күйзелісін қара түн образы арқылы танытқысы келген. Есенғали поэзиясында түн бейнесіне қатысты поэтикалық тіркестер молынан ұшырасады.

«Екіншіден, бақылау. Жіті бақылағыштық. Нәзік сезім көрген, дәл бақылаумен ұштасып жатады. Көрмесе, сезім қайдан болмақ. Мұның өзі талант табиғатына тән сезімталдықтың ақиқат шындыққа, өмірдің өзіне негізделген мазмұнын танытпақ» [3, 12]. Шын талант табиғатына тән сезімталдықтың ақиқат шындыққа қатысы барлығын, суреткер сезімі бақылаумен ұштасып жататындығын дәлелдейді.

«Үшіншіден, қиял. Творчестволық фантазия. Бақылап білген, сезген шындықты кең өріске шығаратын қанатты творчестволық қиял – таланттың серігі. Мұның өзі ойдан шығара білушілік. Ал ойдан шығару жоқ жерде жалпы әдеби шығарма болуы мүмкін емес. Гегель: «...суреткердің творчестволық фантазиясы – ұлы ақыл мен жүрек адамының фантазиясы», – деген» [3, 12]. Суреткерге тән тағы бір ерекшелікті зерттеуші – қиялмен, творчестволық фантазиямен байланыста қарайды. бақылап білген, сезген шындықты кең өріске шығаратын қанатты творчестволық қиял болмаса талант қайдан туады? Өзге ел әдебиетіндегі мысалдарды айтпағанның өзінде қиялдың қазақ халық ауыз әдебиетіндегі орнын айтсақ та жеткілікті.

Егер де зерттеушінің теориялық қисындарын жинақтай айтсақ, суреткер тұлғасын толық танырымыз ақиқат. Мәселен, ғалым атап көрсеткен, дәлеледеген интуиция, өмірбаян, тәжірибе молдығы, парасат, шеберлік сияқты қисындарды әдеби әрі ғылыми индикаторлар деп қабылдағанымыз жөн. Сайып келгенде ғалымның бұл санамалып көрсеткен эстетикалық өлшемдерінің түпкі төркіні суреткер болмысын, талант табиғатын тануға

қызмет қылатын тәлімі бірліктер боп табылары анық. Әдебиеттанушы ғалым Т. Шапаев «Абстракты лирикалық образ төркінінде нақты адамдық, ақындық дара мінез жатады. Сондықтан өлеңдегі парасат өрісі, сезімдік кернеу деңгейі – тек ақындық дара сипатқа тәуелді» [5, 36], – деп жазады. Талантты суреткер шығармаларындағы лирикалық кейіпкердің даралық сипаты айқын болып тұрады. Лирикалық туынды адам баласына ғана еншілі сезім сырларын ашуға, әлем болмысын тереңдей тануға талпынған жанның – лирикалық кейіпкердің тұлғасын мүсіндейтінін ойға қазық етсек, мәселен, Е.Раушанов, Ұ.Есдәулет, С.Нұржан, Ж.Әскербекқызы сияқты лирик ақындардың кейде мұңға берілсе де асқақ, өр болмысын жоғалтпайтын лирикалық қаһарманына тән мінезді әрбір өлеңінен көруге болады.

«Сегізіншіден, шабыт. Шалқыған шабыт болмайынша, шеберліктен де ештеңе шықпайды. Шабытсыздық – қабілетсіздік, қабілетсіздік – дарынсыздық, дарынсыздық – талантсыздық. «Ең арғы жағы геометрияға да шабыт керек» (Пушкин) [3, 13]. Академиктің шабыт деп атап көрсеткен категориясы барлық суреткерге тән дүние. Дарынсыз туған дүние, сөзсіз, шабытсыздықтан туындайды. Ғалым өз өнерін жүйелеу туралы ой өрбіткенде, сөз өнерінің құдіретті екенін, сөзге тоқтаған халқымыздың асыл қасиетін адамгершілігін тарата келіп, бұл өзі ғылым деп байлам жасайды. Шығарманың мазмұны мен формасы, тақырыбы, идеясы, содан бастау алатын тартыс, шырқау шыңы, соның бел ортасында жүретін кейіпкерлердің бейнелері – бәрі де қазақ қаламгерлерінің айтулы еңбектерінің желісі негізінде көрініс тапқан. Әр шығарманың жанрлық ерекшелігі де жан-жақты қарастырылған. Әдебиет арқылы, көркемшығарма арқылы өмірді тани алатынымыз осы еңбекте жан-жақты ашылады. Бір сөзбен айтқанда, «Әдебиет адамдарға өмірді танытып қана қоймайды, олардың сол өмірге көзқарасын қалыптастырады, мінез-құлқына ықпал етеді, бүкіл тұрмыс-тіршіліген әсер етеді» [3, 18]. Әрбір теориялық мәселенің шарықтау шегі, зерттелу тарихы бар десек, әдебиет теориясына арналған ғалым тұжырымдары да уақыт өткен айын жаңа пайымдаулармен толығып отырды. «Сөз өнері» ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірге, адамзаттың көркемдік дамуына ортақ, ауқымды теориялық категорияларды қазақ әдебиетінің мысалында, ұлттық әдебиеттануымыздың өзіндік даму

тенденцияларымен ұштастыра қарастыруда өлшеусіз табыс болғаны белгілі. Бұл кітаптағы қамтылған барлық теориялық мәселелер бүгінгі таңдағы әдебиет саласының мамандарына да, келер ұрпақтың да әдебиеттанушыларына жаңаша стимул туғыза алатын мол азық бола берері сөзсіз.

3. Қабдолов әлемінің эстетикалық категориялары – мәнді дүниелер. Оларды өмір шындығынан өнер туындысын жасаудың амалдары мен тәсілдерінің, өмір заңдылықтарын көркем суреттеудің шығармашылық қағидаларының өзара сабақтастығы деңгейінде көрініс тапқан күрделі тұтастық деп атауға болады. Сондықтан қаламгер әлемінің категорияларының мәнін тану мен өмір заңдылықтарының бейнелену қағидаларын пайымдау өзара байланысты.

Әдебиетті әдебиеттанудан немесе әдебиеттануды әдебиеттен бөліп қарау қандай қолайсыз іс болса, әдебиет пен әдебиеттануды эстетикадан тыс қарау да сондай парықсыз, тіпті жарықсыз талпыныстардың қатарына жатады. Өйткені көркем әдебиет қаламгердің өмір шындықтарына эстетикалық қатынасының нәтижесі болса, әдебиеттану әдебиеттанушының әдебиетке деген эстетикалық қатынасының көрінісі. Сондықтан да эстетиканың басты категорияларының қасиеттері түгелдей әдебиеттану категорияларына да тән. Олар эстетика үшін де, әдебиеттану үшін де әдебиеттің көркемдік-эстетикалық ерекшеліктерін, көркемдік-эстетикалық даму заңдылықтарын зерттеу мен зерделеудің негізі болып табылады. 3. Қабдоловтың әсемдік әлемінің категориялары – өмір шындығынан өнер туындысын жасау заңдылықтарының ғылыми таным тұрғысынан пайымдалған көрінісі. Соған орай 3. Қабдоловтың әсемдік әлемінің категориялары мен өмір шындығынан өнер туындысын жасау заңдылықтары өзара тығыз байланыстағы процестер қатарына жатады. Бұл ретте мынаны ескеруге тура келеді: өмір шындығынан өнер шындығын жасау заңдылықтары – біздің санамыздан тыс тыс тұрған объективті құбылыс. Адам санасы, зерттеуші зердесі бұл заңдылықтарды тану жолында ұдайы қызмет етеді. Жеке суреткердің әсемдік әлемі жалпы емес, жалқы құбылыстардың қатарына жатады. Сөйте тұра оның болмысын жалпыдан бөле-жарып алып тану мүмкін емес. Жекенің – жалпыға, жалпының жекеге қатынасын, жекенің

табиғатындағы жалпының жайын, жалпының құрамындағы жекенің халін тарихи таным аясында таразылағанда ғана дәйекті тұжырымдар жасауға болады. З.Қабдоловтың әсемдік әлемінің категорияларына келетін болсақ, олардың болмыс-бітімі тектес басқа құбылыстардың ешбіріне ұқсамайды, жалқы сипатымен ерекшеленеді: жалқы, дара, дамиды, толысады, жетіледі. Сондықтан оларды тарихи ұстаным тұрғысынан қарастыруға тура келеді. Тарихи ұстаным тұрғысынан қарастыру құбылысты жеке дара алып пайымдау дегенді білдірмейді.

«Зейнолла – педагог-ғалым. Оның шәкірттері біреу де емес, бір ВУЗ-дың жеткіншектері. Түбі олардан біреу шыға ма, ол бота тірсек бозбаланың маңдайына ғана емес, ұстаздың еңбегіне, береріне де байланысты...» деген жазушы Ғабит Мүсірепов сөзі ұлы тұлғаның бірнеше мыңдаған шәкірті республиканың түкпір-түкпірінде, шетелдерде ұстаз алдындағы парызын өтеп жүргенін – халқына, еліне адал еңбек етіп жүргенін көрсеткендей. Абзал ағаның дәріс берген шәкірт-ғалымдары бүгінде ұстаз еңбегін ғылыми жетістіктерімен дәлелдеуде. «...Зекеннің әрбір сөзі, әрбір сөйлемі айтулы зергердің қолынан шыққан мінсіз алтын бұйымдай сәуле шашып, жаныңа нұр сеуіп тұрады. Зекендей ұстазы бар біз бақытты буынбыз. Зекендей перзенті болу біздің халқымыздың бақыттылығы» [6, 45], – деп әдебиет зертеушісі Қабиболла Сыдиықұлының айтып кеткен сөзі Зейнолла ағаның ағалық ақылы мен шығармашылық өнегесі, адамгершілік қасиеті бәрімізге үлгі екенін айтқандай.

Өз ісін үлкен жауапкершілікпен атқарған алаштың мақтан тұтар ардағы Зейнолла аға саналы ғұмырын, білімі мен білігін ел игілігі үшін сарп етті. Бүкіл саналы ғұмырын арнаған ғылым жолындағы қыруар еңбектері арқылы қазақ әдебиеттану ғылымына сіңірген айрықша еңбек сіңірді. Сөз өнерінің шын шебері З.Қабдолов ұстазымыздың әдеби толғамдары – біздің білімалушыларға оқыған, оқитын дәрістерімізге қажетті, баға жетпес құнды дүние. Ғалымның эстетикалық әлеміне тән категориялар аясындағы ұстанымдары кез келген әдебиетшінің назарын аудартады. Халқымыздың асыл перзенттерінің бірі Зейнолла Қабдолов «Әдебиет – ардың ісі» деп білді. Біз осы тағылымды ойды ұстанып келеміз. Бөлекше бітімімен, ақыл-ой даналығымен, адами парасаттылығымен кеше ғана арамызда жүрген биік

тұлғаның жарқын бейнесі бәріміз үшін де аса қымбат та қадірлі. Өзінің осынау баға жетпес еңбектерінің арқасында ғылым жолындағы дара тұлғалардың бірі болумен қатар, ғалымның ұлы азаматтығы, болашақ ұрпақ үшін, тарих үшін қалдырған әдеби ұстанымдары үшін халқының қалаулы азаматтарының бірі, білім-ғылым жолындағы беделді, биік тұлға ретінде әрдайым жанымызда, жадымызда жүреді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Арна. Алматы: Жазушы, 1988. – 256 б.
2. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. Екінші том. Сөз өнері. – Алматы, 2003.- 352 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
4. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.
5. Шапаев Т. Ой түбінде жатқан сөз. – Алматы: Жазушы, 1989. – 192 б.
6. Сыдиықұлы Қ. Таңдамалы шығармалары. 1-том. Алматы: Арыс, 2007. – 381 б.

**Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті,
филология ғылымдарының кандидаты
Мәншүк Мұқашева**

АЙНАЛАСЫНА НҮР ШАШЫП ЖҮРЕТІН

Ертеңгілік Зекеңді кездестіру – күні бойы көңілді жүру деген сөз. Ол өзінің жылы ықыласымен, әрқайыссымызға дәл де таңғажайып сөздерін арнап, бізді энергиясымен жігерлендіріп жүретін.

Қазір жазушы, тәлімгер, ұлы ғалым Зейнолла Қабдоловтың бізбен бірге жоқ екеніне сеңгің келмейді. Міне, қазір есік ашылып, оның батыл да сенімді дауысы естілетіндей. Әттең, ондай болмайды ғой! Бірақ оның ойлары, пікірлері, қылықтары біздердің істерімізде өмір сүріп, көптеген шәкірттерінің, оның жолын ұстаушылардың естеліктерінде айтылатын болады. Басқаша болуы мүмкін емес.

Академик Қабдоловтың барлық өмірі-ұлтына, еліне, шығармашылығына мақсатты қызмет етудің үлгісі болды.

Мен әрқашанда жерлес ағаның есімімен мақтанатынмын. Менің ол кісімен бір ауданнан болғанымды өзіме абырой санайтынмын. Мектепте, студенттік жылдары мен Зекеңнің шығармашылық жетістіктерін мұқият қадағалап жүрдім. Өзімнің мұнайшы мамандығына қатысым барлығына, тағдырыма ризамын. Зейнолла аға өз шығармаларында мұнайшылардың өмірі мен еңбек тыныстарын дәл көрсете білді. Ал мен өзімнің еңбек жолымды «Доссормұнайгаз» мұнай-газ өндіруші оператор мамандығынан бастадым. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында академикпен жеке таныстығым маған өшпес әсер қалдырды. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетіндегі жұмысым ол кісімен көп араласуға себеп болды. Оның адамдарды өзіне тарту қасиеті таңқаларлық еді. Академик аға кісіге ескерту жасарда, ия сын айтуда ешқандай аптығуға, шала-пұла, ойланбай айтуға жол берген емес. Ол ескертуді үлкен сыйластықпен, адам жанын жараламай, әуелі адамның жетістіктерін айтып, содан соң кемшіліктерін көрсете білді. Ол лауазымына және тегіне қарамастан әр адамды тұлға деп біліп, оған құрметпен қарады. Аға мұндай қасиетті өткен өмір жолдарынан алған болуы керек. Ол өз мансабына адал еңбегімен, табиғи талантымен жетті. Сондықтан Зекең әр адамға алғашқы қадамынан қолдау көрсетіп, әсіресе, шығармашылығын қамқорлап отырды.

Қазіргі заманғы шығармашыл зиялы қауым – оның шәкірттері және пікірлестері. Ол артына адамгершілік, отан сүйгіштік көзқарастағы әдеби және ғылыми еңбектер қалдырды. Қабдолов шығармалары-қазіргі қазақ әдебиетіндегі көп қабатты, сан тараулы дүние.

Біз Зекеңнен әрқашан кеңес, ақыл сұрайтын едік. Ол қандай қиын жағдайда да дұрыс жол тауып, бізге пайдалы кеңес беруші еді. Ол көптеген ғылыми кеңестерде, конференцияларда, жиналыстарда, кездесулерде шығып сөйлеп, өз ойын анық, әдемі, нақышты етіп, нақты мәселе бойынша дәл жеткізетін. Ол кісіні сағаттап тыңдай беруге болатын.

Академик ағамыз энциклопедиялық білімдерді меңгерген. Сондықтан кей кездерде басқа саланың мамандары ол кісінің білімінің, пікірінің тереңдігіне, өмір мен қоғамның әр тараптары бойынша ұшқыр ойларына таң қалушы еді. Міне, осындай білік-тілігі, шешендігі, шеберлілігі үшін президент Н. Назарбаев зиялы

қауыммен кездескенде, ақылдасқанда Зекеңді де қалдырмай, елдің дамуындағы көкейкесті мәселелермен ақылдасатын.

Зейнолла Қабдоловты заманымыздың атақтылары – Шыңғыс Айтматов, Расул Гамзатов, Евгений Евтушенко сынды зиялылары әрдайым сыйлап, оның пікірлерін тыңдаушы еді. Міне, осындай тұлғалардың арқасында адамзаттың асыл қасиеттері ұрпақтан ұрпаққа таралады.

Зекеңнің осындай қасиеттерін бойларына сіңірген оның көптеген шәкірттері бұл күндері елге танымал жазушылар, журналистер, филологтар, тарихшылар және т.б.

Зейнолла аға туған өлкесіне келуді ұнатушы еді. Жерлестерінің шақыруларына риза болып, елге келіп, ондағы оңды өзгерістерге қуанатын. Туған жерінің түлейтініне, гүлденетініне сенетін. Оның өмірі айналасына жақсылық жасап, нұр себуге толы болды, сондықтан да оның есімі әрқашанда ризашылықпен еске алынып, ұзақ сақталады

Ұлттық қауіпсіздік комитеті
Академиясы,
филология ғылымдарының кандидаты,
доцент Гүлмира Бірәлі

КИЕЛІ ӘУЕЗОВ АУДИТОРИЯСЫ ЖӘНЕ ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ РУХЫ.

Алғашқы дәріс. Киелі Әуезов аудиториясы. Әдебиеттануға кіріспе пәні. Аудиторияға отыз-отыз бестер шамасындағы ағай келді. Бәріміз академикті күтіп отырғанбыз. Сабақ кестесінде академик З. Қабдолов деп жазылған. Аңтарылып орынымыздан тұрдық. Сәл жымыып амандасқан ағай: Сіздер академик З. Қабдоловты күтіп отырған шығарсыздар, ол кісі іс сапарда, бүгінгі дәрісті мен оқимын, әрі қарай өзін З.Қабдоловтың шәкірттерінің бірі-Әуез Бейсебаевпын деп таныстырды. Бейсенбі күнгі дәріске ағайларыңыздың өзі келеді деп ескертті. Асыға күткен бейсенбіге де жеттік- ау. Аудитория есігін айқара ашып, бәрімізді керемет мейірімді жанарымен нұрға бөлеп, орынымыздан өре тұрған бізге сондай бір жайдарлы жылы жүзбен амандасқан ұлы тұлғаға қарап

тұрып қалдық. Жылы ишаратпен отырыңыздар деді. «Шырақтарым, әдебиет- ардың ісі», -деп басталған дәрістің қалай аяқталғанын да сезбей қалдық. Дәріс сондай әсерлі болды. Сабақтан соң бәріміз кітапханаға барып, «Сөз өнері» кітабын алуға кезекке тұрдық. «Сөз өнерін» оқи бастадым, міне керемет Зейнолла ағайдың өзі дәріс оқып тұрғандай күй кештім. Жанымдағы құрбыларыма айтып едім бәрі де менің күйімде екен. Зейнолла ағайымыздың келесі дәрісін алғашқыдан да бетер асыға күттік. Екінші дәрісті менің курстастарымның бірде- біреуі естен шығармаған болар, себебі ағай бізге Өзінің «Арна» атты зерттеу-сын- эссе кітабын автографпен өз қолымен сыйға тартып еді. Өлең оқыдық. Ағайымыз да ерекше көңіл- күймен өлең оқыды. Бәріміздің көңілімізді мақтаныш сезімі кернеді . Сол күні бізден бақытты жастар болмағандай тарастық. Зейнолла ағайдың әр дәрісі оқыған әрбір кітабыңа бергісіз ғибратқа толы болатын. Ағай дәрістеріне кейде ақын-жазушыларды ертіп келетін. Сафуан Шаймерденов, Қасым Қайсенов, Өзілхан Нұршайықов, Есенжол Домбаев, Фариза Оңғарсынова, Қадыр Мырзалиев, Мұхтар Шаханов сияқты елге танымал ақын- жазушылармен Әдебиеттануға кіріспе сабағында кездескен едік. Сиясы кеуіп үлгермеген «Ақбоз үй» романының авторы Смағұл Елубаевпен кездесу көркем шығарманы қалай оқып- талдау керектігіне үйретті. Зейнолла ағайдың дәрістері Әуезов аудиториясында өтетін де, ол кісі үнемі сабақты «Ұлы Мұқаңа, қараңыздаршы!» деп біздің назарымызды аудиториядағы М.Әуезов портретіне аудартатын. Ал кейде, Ұлы Абай: « Күлімсіреп аспан тұр жерге ойлатып әр-нені», дейді қандай ғажап! Аспан күлімсірейді, жай күлім қақпайды жерді ойлантады. Тұтас образ деп осыны айтыңыз дегенде бәріміз бір сәт терезеден аспанға қарап таңырқап қалатынбыз.

Университетті бітіргеннен кейін маған академик Зейнолла Қабдолов басшылық ететін қазақ әдебиеті кафедрасына ізденуші болу бақыты бұйырды. Ең алғаш қолыма аспирантура бөлімінің қызметкері берген бұйрықтағы жазулар күні бүгінге дейін көз алдымнан кетпейді. Аспирантураға қабылданам ба жоқ па деп жүргенде академик Зейнолла Қабдоловтың ғылыми жетекші болып бекітілуі арманның арманы ғой. Дегенмен қол жетпес арман шынға айналды.Қуанышым қойныма сыймай, алып ұшып

кафедраға келдім, ішке кіруін кірдім,бірақ жүрексініп тұрмын. Кафедрада өзіме таныс, бесжыл сабақ берген ұстаздарым, алайда менің батылым жетіңкіремейді. Осы кәлімді сезген болу керек Зейнол ағай (профессор Зейнол Ғабден Бисенғалиұлын шәкірттері осылай атайтынбыз Г.Б.): «Гүлмира жай келдің бе? Бері келе ғой» деді. Мен ағайдың қасына барып қолымдағы бұйрықты бердім. Зейнол ағай оқып шықты да: «Ой, мынау қуанышты жағдай ғой, құтты болсын! Енді сен де біздің кафедрамыздың бір мүшесісің. Зекең де келген өз кабинетінде жүре ғой»деп, мені ертіп Үлкен ағайға (Мен ұлы ұстазым Зейнолла Қабдоловты бірінші курстан іштей солай атайтынмын Г.Б.) алып барды. Міне, керемет! Ұлылық деп осыны айт. Парасат пен ізгіліктің бағбанына кездескендей күй кештім. Осы уақытқа дейін өз бойымда мұндай қасиет барын білмеппін. Өмірге анадан жаңа туғандай сезімді бастан кешірдім. «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» айтқан данышпан Абайдың сөзінің мән- мағынасын енді түсіндім.

Шынында да Үлкен ағай кафедраға келген адамдардың барлығынан кісілік қасиет іздеп, оны сол адамның жүрегіне мәңгілік солмайтындай етіп қайтадан себетін ізгіліктің бағбанына ұқсайтын. Қазақтың ғылымы мен білімінің қасиетті қара шаңырағы Қазақ Ұлттық университетінің қазақ әдебиеті кафедрасында ізденуші, аспирант болып өткізген төрт жылда мен тек ғылым мен білімге ғана сусындаған жоқпын. Сонымен қатар өмір бойы санамнан өшпейтін адамгершіліктің асыл бағынан жеміс жинадым десем артық айтпаған болармын.

Сонымен қазақ әдебиеті кафедрасына ізденуші болып қабылданғаннан кейін маған бірінші міндет кандидаттық диссертацияма тақырып таңдау болды. Тақырыпты таңдау үшін Ұлттық кітапханаға барып отандық әдебиеттану ғылымында қорғалған кандидаттық және докторлық жұмыстардың авторефераттарының библиографиясын жасау тапсырылды. Белгіленген бір апта ішінде кафедраға келдім.Үш тақырыпты ұсындым: біріншісі – «Мұхтар Әуезовтің алғашқы әңгімелері және хх ғасыр басындағы қазақ қоғамы», екіншісі – «Т.Ахтанов шығармаларындағы адамгершілік мәселесі», үшіншісі – «Ш.Мұртаза шығармаларындағы қоғам шындығы». Кафедра мәжілісі басталды. Күн тәртібіндегі үшінші мәселе менің тақырыбымды

бекіту. Кезек маған келгенде ұсыныс ретінде алып келген тақырыптарымды айттым. Үлкен ағай: «Шырағым берірек жақын-даңыз, жазғандарыңызды көрейін» деді. Мен Үлкен ағайдың жанына барып, жазып әкелген тақырыптарды көрсеттім. Үлкен ағай жазғандарыма қарап отырды да: «Ұлы Мұқаң шығармалары зерттелу үстінде Абайтану сияқты Мұхтартану да әдебиеттану ғылымының уақыт өткен сайын жаңарып, түрленіп отыратын әркез тың саласы болып қала береді. Шерхан Мұртаза мықты жазушы! «Абай жолы» Әузовтің бас кітабы десек, «Қызыл жебе»- Шерхан Мұртазаның бас кітабы, дегенмен бергенінен берері мол жазушы. Тахаң, Тахауи – қазақ прозасында соғыс пен бейбітшілікті айғай-шусыз, айтыс-тартыссыз айрықша әдемі, айта қалғандай шебер сәулелендірген бірден-бір адам. Тахауи Ахтанов кім?- десе, мен- «Үлкен үшеуі»: «Қаһарлы күндер», «Боран», «Шырағың сөнбесін»- дер едім. Одан әрі айтудың қажеті жоқ. Неге? Негесі сол,- бұл «Үлкен үшеуді» талдау өзінің Ахтановын таныған қазақ оқушысы үшін мүлде артық әрекет. Сондықтан шырағым, Гүлмира, Сіздің болашақ диссертацияңызға Тахауи Ахтановтың прозасын алған дұрыс. Тақырыпты шығармаларындағы адамгершілік мәселелері дегеннен гөрі нақтырақ болу үшін Тахауи Ахтанов прозасындағы адамгершілік ізденістер деп алған жөн»,- деді. Сонымен кафедра мүшелері бір ауыздан қабылдап менің диссертациямның тақырыбы: «Тахауи Ахтанов прозасындағы адамгершілік ізденістер» болып бекітілді. Тақырып бойынша әдебиеттерді оқу тапсырылды. Алдымен әдебиеттердің библиографиясын жасау керектігі ескертілді. Арада бір-екі апта өткен болу керек кафедраға бардым. Ұлы ұстазым, Зейнолла Қабдолов магистранттарға дәріс оқып жатыр екен, менде отырып бірге тыңдадым. Дәрістің тақырыбы жазушы шеберлігі болу керек. Дәптеріме былай деп жазып қойған екенмін:

- «Қорғансыздың күнін» оқыған адамды, ең алдымен жиырманың аз-ақ үстіндегі жас жазушының шеберлігі қайран қалдырады. Көз алдыңызға байырғы қазақ ауылындағы кедейлер өмірінің көрінісі келеді. Осы шығармадағы пейзажға көңіл аударсақ, қаңтар айының батар күні дүниені қызыл сәулесіне бөлеп, тағы да оқырман көз алдына өзгеше сурет жаяды. «Күнге жақын тұрған ұзынша жұқалаң бұлттардың түсі қалың өртке қызған темірдей қып-қызыл». Бұл бұл ма, күннің қызыл сәулесі

даланы да тауды да өз өңіне кіргізген. Мұның бәрі пейзаж. Ал пейзаж – проза мәдениетіне фактор. «Қорғансыздың күніне» дейінгі қазақ прозасында аспан, жер, ай, күн сияқты табиғаттың әр алуан суреттері жасалатын, бірақ жалаңдау және жалпылау жататын еді. Ал мұнда олай емес, мұнда нақтылық пен жинақтау мол. Жазушы аспанды аспан, жерді жер қалпында суреттей беруді мақсат етпейді. Автор батар күннің сәулесін әдейі алып, бүкіл дүниені осы нұрға малып отыр. Осынау жасын төгіп-түгесіп болған көздей қып-қызыл күн, алау өрт шарпыған қанаттай қысқы бұлт, борай ұшқан қызыл қиыршық қар – бәрі жиылып келіп дүниеге тағы да бір ғажайып сыр береді. Әңгімедегі бейшара жетімдердің жіңішкеріп, жұқарып барып үзілетін соңғы үміттері тәрізді. Бұл- тамаша символ! Нағыз шебер қолдан шыққан пейзаж оқырман сезіміне осылай әсер етсе керек». [1,126 б.]

Дәрістен кейін Үлкен ағай бір-екі апта Атырау университетінде дәріс оқытынын және өзі келгенге дейін дәрістерді маған жүргізуіме болатынын айтты. Менің ойланып тұрып қалғанымды сезген болу керек:

«Тақырыбыңыз Ахтанов прозасы емес пе? Кезінде Әуезовтің Москвада ауырып жатқан кезде Тахауиға жазған хаты бар. Менің Тахауи алпысқа толғанда жазған «Тарлан талант» деген мақалам бар соны тауып оқы. Түсінбеген сұрақтарың болса, Зинол ағаңнан сұрап аларсың,»- деді.

Мен ағайдың айтқандары бойынша Мұхтар Әуезовтің шығармаларының арасынан Тахауи Ахтановқа Кунцева ауруханасынан жазған соңғы хатын тауып оқыдым. Ол хатты іздеп жүріп жазушы шеберлігі дегеніміздің не екенін ұғына бастадым. Ал, Зейнолла Қабдоловтың «Тарлан талант» атты мақаласын оқып, болашақ диссертациялық жұмысымның басты нысанасын айқындадым. Сөйтіп, өз қал-қадірімше дәріске дайындалып, академиктің дәрісін жүргізу бақытына ие болдым. Бұл сол кезде мен үшін жай ғана эмоция болған болар. Ал қазір уақыт сынына салғанда адамның ұлылығын көрсетпей ме? Кафедрада қаншама ғалымдар бар, бірақ маған тапсыруы: менің біріншіден, топ алдында сөйлей білу дағдымды қалыптастырса, екіншіден, болашақ ғылыми жұмысыма алғашқы бағыт- бағдар алсын дегені болса керек.

Тағы бір кездескенімде, Үлкен ағай маған: «Қандай ғылыми еңбектермен танысып жатырсыз», - деп сұрады. Мен өзімше орыстың ғалымдарын айтсам дұрыс болар деген оймен Ф. Кузнецовтің «Размышление о нравственности», А. Бочаровтың «Человек и война» деген зерттеу еңбектерін атадым. Ағай: «Иә, айналайын, дұрыс. Бочаровты оқысаң оқы, бірақ Тахауи Ахтанов шығармаларындағы кейіпкерлердің бойынан өз ұлтымызға тән асыл қасиеттерді іздегенің жөн болар. Қазақ әдебиеттану ғылымының да жеткен жетістігі көп. Мұхтар Әуезовтің зерттеулерін неге оқымайсыз? Ұлы Мұқаңнан өмір бойы оқып-үйреніп келемін деді де, сөзін басқа арнаға бұрды. Себебі кафедрада менен басқа да шәкірттері, ғылымда өкшесін басып келе жатқан інілері бар еді. Әңгіменің негізгі мазмұны әдебиеттің көшелі мәселелері. Мен дәптеріме: «Ахтанов шығармаларындағы кейіпкерлердің бойынан ұлтымызға тән асыл қасиеттерді ерекшелеу керек» деп жазып қойдым.

Ахтанов туралы әңгіме болған жерде Зейнолла Қабдолов үнемі: «Шырағың сөнбесіндегі» Нәзира Ахтановтың өзі, - дейтін. Кезінде ұлы ұстазым Зейнолла Қабдоловтың өз қолымен: «Сүйікті қызым, Гүлмираға! Ұзақ ғұмыр, сұлу өмір тілеп» деп жазылған «Менің Әуезовім» атты роман эссесін оқыған сайын ондағы Әуезов Қабдоловтың өзі сияқты болып көрінеді. Мәселен, романның 63-інші бетіндегі: «Міне, профессор Әуезов. Аудитория есігінен күлімдей кіріп, қолтығындағы шәкірт көздеріне қанық және ыстық Абай томдарын, Абай туралы өз кітабын стол үстіне қойып, орындарымыздан дүр сілкіне тұрған біздерге жадырай қарап, аз аялдады. Орнына отырғын жоқ. Қайта біздерге «отырындар» дегендей байыппен бас изеп, ишарат етті. Біз дүбірлеп отырып жаттық»[2,63б.], - деп жазылған жолдардағы Әуезов бейнесі көз алдымызға лекция оқып тұрған Қабдоловты елестетеді. Бір сәт Зейнолла Қабдоловша ойланып, толғансақ, әдебиеттегі Абай – ол шынайы өмірдегі Мұхтар, ал сөз өнеріндегі Мұхтар - ол шешен сөзбен зерделеген Зейнолланың өзі. Осы орайда «Менің Әуезовім» романы туралы белгілі ақын Мұзафар Әлімбаевтің жазған пікіріне тоқталсақ: «Ұлы Далада даналық дәрісі бір сәтке де үзіліп көрмеген, үзілмейді де! Оған – «Менің Әуезовім» мықты дәлел. Мұхтар арқылы кемеңгер Абайдың даналық дәрісі Зейнолла шәкірті арқылы ұлы ұстаз Мұхтар дәрісі желі тартып, оқырманды

ұйытады, жүрегін желпіндіреді, жанын ғазиздендіреді»[3,121б.]. Шынында да Абай жолын оқыған сайын Абай туралы тың дүниеге қалай кезіксең, «Менің Әуезовімді қайталап оқыған сайын Әуезов әлемінің тұңғығына бойлай бересің. Ал Зейнолла Қабдолов туралы жазылған ғалымдардың ғылыми мақалаларын, жазушылардың естеліктерін оқыған сайын Қабдоловтың жаңа бір әлеміне кезігесің. Ұлтымыздың жаңа ғасырдағы ұстазына айналған кемеңгер тұлға- Зейнолла Қабдолов туралы болашақта роман жазыларына сенеміз және ол Қабдолов дәрісін тыңдай алмаған болашақ ұлт зиялыларын тәрбиелейтін болады.

Үлкен ағай жалғыз жүрмейтін. Үнемі жанында бір топ адам жүретін де және ол кісіні кафедрада бір топ адам күтіп отыратын. Барлығы да жай адамдар емес, ұлттың болашағын ойлайтын саналы азаматтар. Бәрі де қазақ әдебиеті кафедрасынан шыққанда көздерінен ұшқын атып, жүректерінде жалын ойнап, ел ертеңі үшін ойланып бара жататын. Олардың бәріне мұндай рухани күшті Үлкен ағай, Ұлы Зекең беретін. Қазір мұның бәрі өткен күннің еншісінде, тарих болып қалғаны өкінішті. Дегенмен, Үлкен ағай- Ұлы Зейнолла Қабдолов дәнін сепкен парасат пен ізгіліктің бақшасы өсіп өнуде.

Мен аспирантурада оқып жүрген кезде 2000 жылдың 13 сәуірінде қойын дәптеріме былай деп жазыппын: «бізде тау тұлғалы таланттар аз емес, бірақ солардың ішінде парасаттылығымен, азаматтық рухының биіктігімен жоталанған бір шың бар. Ол – Қабдолдың Зейнолласы. Адамгершілік пен зиялылықтың биік өлшемі кім десе, мен ойланбастан Зейнолла Қабдолов! дер едім. Хан тәңіріндей әдебиет пен ғылымда бұлттарды беліңізге орап, көкпен тілдескен келбетіңізден айналдым, жан көке!»

Бүгінде арамызда ұстазымыз Зейнолла Қабдолов жоқ. Бірақ оның ұлы рухы әлі күнге киелі Әуезов аудиториясында дәріс оқып тұрғандай болады да тұрады. Себебі ұлылар салған сара жол, ұлылар сепкен ізгілік дәні, ұлылар берген, санамызға сіңірген білім, ұлылар қалыптастырған жоғарғы мектеп дәстүрі жалғасып жатыр. Ол бүгінде киелі Әуезов аудиториясында дәріс оқып жүрген Қазақтың Қабдоловынан тәлім алған, іргелі ғылыми еңбектерімен республика көлемінде, сондай- ақ ТМД елдерінде танымал болып, қазақ әдебиеттану ғылымын жаңа заманға сай технологиялармен, методологиялармен дамытып келе жатқан,

Ж.Дәдебаев, З.Бисенғали Қ.Әбдезұлы, Ж.Тілепов, Ө.Әбдіманов т.б.ғалым–ұстаздарымыздың еңбегімен жаңаша қырынан көрініс табуда. Мәңгілік елге мәңгілік рухани азық болатын ұлт әдебиетін өркендету киелі Әуезов аудиториясынан сол арқылы дәстүрге айналып отырған Қабдолов оқуларынан бастау ала беретініне сенімім мол.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Қабдолов З. Арна.Зерттеу – сын – эссе. Алматы:«Жазушы», 1988. - 256 бет.
2. Қабдолов З. Әуезов. –Алматы: «Санат»,1997. – 352 бет.
3. Зейнолла Қабдолов: Өнегелі өмір/ред.басқ.Ғ.М.Мұтанов. – Алматы: «Қазақ университеті», 2012.- 364 бет.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының кандидаты,
доцент м.а. Самал Дәрібайұлы**

ОЙ ТҰМАР

Ол кезде біз оқушы едік...

Кеңестік биліктің күн көсемінің атын иеленіп, кемел қоғам орнатуға үлес қоссақ деген ауыл мектебінің бірінде оқыдық десек те, біздің ұстаздардан бағымыз жанды. Әсіресе, Несібелі апайымыз әдебиет деген киелі әлемнің есігін ашып берді. Сол есіктен ентелей кірген көп баланың бірі мен едім. Бірақ мұғалімдер жиі ауысқандықтан ба, әлде шама-шарқымыздың жеткен жері сол болды ма, кейін келе бұрынғы қарқынымыз бәсеңдей бастаған. Қозының махаббатын армандасақ та, Баянды басқа кластан іздеп жүретін шаққа жеткенде әдебиет пәнін Жолдас ағай жалғастыратын болды. Алдыңғы кластардан естігеніміз, ағай – анау-мынау емес, Алматыдан, КазГУ-ден бітіріп келген тәжірибелі, білікті ұстаз. Ал КазГУ дегенің, басқаны қайдам, біз секілді ауыл баласы үшін қазіргі Гарвард пен Оксфордтыңдай-ақ елестейтін. Күткендей-ақ ағай бізді шешендігімен, білімімен бірден баурап алды. Әр сабағын асыға күтетін болдық. Шығарманың қыр-сырын талдап, қызықты фильм көргендей болып отырған шақта, осы сабақ өзге сабақтардай 45 минутта емес, тез бітіп қалғандай болатын. Сол сабақтарда

ағайдың жиі айтатын, жиі жүгінетін есімі – Зейнолла Қабдолов еді. Біз бұл есімді алғаш сол ұстазымыздың аузынан естідік. Бірақ бір еңбегін оқып таныспаған, бір шығармасының бетін ашып көрмеген біздер үшін бұл есім «Алпамыс батыр» жырының болмаса да, Абай, Шоқан заманының кейіпкерлеріндей әсер қалдыратын. Себебі, аулымыздың ажарын келтіріп, арқа-жарқа қылатын клубымызға анда-санда ат басын бұрып кететін әнші-күйшілер болмаса, атағы алысқа кеткен бір ғалымды көзбен көрмеген соң, біздің түсініктің одан әріге жетуі, сірә, қиындау еді. Қабдоловтың Әуезов шәкірті болғанын айтқанда Жолдас ағайымыздың өзі де, сөзі де биіктей беретін. Мен Қабдолов есімімен сырттай да болса осылай таныстым.

Студент атандық...

Кенестік жүйенің шаңырағы шайқалмағанмен, қабырғасы қақырай бастаған шақта иісі қазақтың құт-мекеніне айналған КазГУ-ге оқуға түстім. Оқу болғанда да, кешегі Мұхтар Әуезовтің өзі сабақ берген филология факультетінің студенті атану бақыты бұйырды. Басқаны қайдам, КазГУ-ге түсіп, студент болып бару ауыл баласы үшін – артық-кемі жоқ, кешегі неміс-фашистерді Берлинге дейін қуып, жеңіспен оралған аталарымыздың ерлігінен бір-екі мысқал ғана кем дүние еді.

Университетке тамызда жиналып, Талғар маңындағы жиындерімге кеткен біз қазанның аяғында бір-ақ оралдық. Жатақханадағы орынның шаруасын реттеп, ес жиып алған соң деканаттың алдына ілінген сабақ кестесіне үңілгенбіз. Мектепте сабақ берген ағай-апайлардың атына үйренген көзім фамилиясының алдында ылғи кандидат, профессор деген дырдай атақтары бар ғалымдардан үрейленіп-ақ қалды. Тіпті оқытушы дегені де жай емес, «аға» екен. Кестедегі көп сабақтың ішінен бір пән көзіме оттай басылды: «Әдебиеттануға кіріспе». Лекция. Академик З.Қабдолов. Иә, ол – Жолдас ағай арқылы атына да, даңқына да әбден қаныққан Зейнолла Қабдолов болатын.

Қызығы да, шыжығы да көп студенттік өмір басталып кетті. Бір аудиториядан шыққан соң келесі аудиторияны әупірімдеп жүріп әрең табатын I курс студенті үшін оқытушыларды былай қойғанда, жоғары курстың кей жігіттері де білдей бір мұғалім сияқты көрінетін. Алғашқы аптаның да бетін қайырып, «Халық ауыз әдебиеті», «Античная литература», «Тіл біліміне кіріспе»

деген пәндерден дәріс тындап үлгердік. Дәріс жүргізген оқытушылар қызықты деректерді айта отырып, атан түйеге жүк болардай кітаптардың ұзын-сонар тізімін жазғызады. Бәрі де оқуға міндетті әдебиеттер. Оған қоса конспектілеуің тағы бар. «Жазған құлда шаршау бар ма», бірінші аптадан-ақ жатақхана мен кітапхананың арасы сүрлеу жолымызға айнала бастады.

Бейсенбі күнгі үшінші сабақ – «Әдебиеттануға кіріспе». №3 залда жиналып отырмыз. Күтіп отырған адамымыз – академик З.Қабдолов. Тірі кандидат пен профессордың өзін тұңғыш рет көріп, алғашқы дәрістерін тыңдаған соң академиктің сабақ беруін тіпті тағатсыздана күттік. Бізден ересектеу, дайындық факультетінде оқып келген тіскәкәкқан студенттер Қабдолов туралы білетіндерінің барлығын ортаға салып, біраз жұрттың «сауатын» ашып тастады.

Аудиторияға академик кірді. Академик! Бірақ залда отырған 100-ден аса студент үшін «Академик» деген дәреже «ең білімді», «білімділердің білімдісі» деген ұғымның аясына ғана сыйатын. Одан әрі таратуға, талқылауға дәрмен қайдан болсын. Ағайдың жүзі жылы, нұрлы екен. Оқытушының атақ-дәрежесі жоғары болған сайын жүзі де суықтай беретін секілді қабылдауға бейім студент қауымының алғашқы түсінігіне мүлдем кереғар. Бізбен емен-жарқын амандасып алып, әдебиет деген ғажап әлемге кіріспе жасап кетті. Даусы жанға жайлы, қоңыр үн. Лекция жаздырту үшін де ойын бөле-жарған жоқ. Әдеттегідей, бар-жоғымызды түгендеп те уақыт кетірмеді. Әр сөйлемі, әр сөзі нық, көркем кестеленіп түскен өрнек секілді. Аңғарғанымыз, қағазға қарамайды екен. Кіріспе сөзден-ақ қай «ауылға» келгенімізді, не үшін келгенімізді түсінгендей болдық. Кітапханадан кеше ғана қолға тиген «Сөз өнерімен» де таныстық. Кей сәтте кітаптағы сөйлемдер ағайдың сөздерімен жарыса сапқа тұрып жатқан сарбаздардай салтанат құрып жатты. Ғажап! Шын мәніндегі ұстаздықты, дархандық пен парасаттылықты, ізеттілік пен ірілікті сезіндік. Бағыт-бағдарымызға бата алғандай болған академиктің алғашқы сабағы осылай аяқталды.

«Әдебиеттануға кіріспені» 1 семестрмен-ақ тәмамдағанбыз. Қабдолов дәрістері бүкіл өмірімізге рухани азық сыйлады. Ұстаздың бегзат болмысы, ішкі мәдениеті, адамның жан-дү-

ниесін асқақ пафостармен тербетіп айтар терең мағыналы сөздері әлі де тек өзінен басқа ешкімді мойындай қоймаған кейбірімізді сабамызға түсіріп, енді бірімізді жігерлендіргендей болды. Әдетте, студент қауымының қиямет-қайымына айналып, сапырылыстырып қоятын семестр соңындағы емтихан да бұл сабақтан басқашалау өтті. Билет суырған соң шпор жазу үшін «жан сауғалап», артқы парталардан пана іздеп кететін жағдай болған жоқ. Аудиторияға кірген ұстаз дәріс беріп жүргенде көргенімізден де мейірімдірек, жүзі жылырақ көрінді. Тіпті, емтихан емес, салтанатты жиын өткелі жатқандай-ақ. Қасында – семинар сабақтарын жүргізген шәкірті – Жанғара ағай. Бұл ағайымымызды да ерекше құрметтеп, жақсы көретінбіз. Бүгінде қазақ әдебиеттану ғылымына елеулі үлес қосып, филология ғылымдарының докторы, профессор атанған Жанғара Дәдебаев ағайдың да сабақтары қызықты өтіп, соңы пікірталастарға ұласып кететін. Зейнолла ағай алғаш кірген бес студенттің жауаптарын ризашылықпен тыңдап отырды. Шама-шарқымызша жауап беріп жатырмыз. Кібіртіктей бастаған кейбіріміздің ойымызды өзі дамытып, сол жауапты «біліп тұрғанымызға» өзіміздің сенімімізді ұялатты. Аудиторияға әдемі атмосфераны төгіп тастаған соң «ендігі бағыттарың да осылай болсын» дегендей емтихан тізгінін Жанғара ағайға беріп, сыртқа беттеді. Кейінгі тапсырғандар да «жүрістен жаңылмай», көпшілігі «бес» алып шықты...

Ұстаз дәрісін бұдан кейін тыңдай алмадық. Бірақ осы аз ғана уақытта әдебиет әлемінің әсемдігі, тереңдігі Зейнолла Қабдоловтай ұстаздардың бейнесімен дараланатынын ұғынғандай едік... КазГУ-дің, филфактың түлегі екеніңді білгеннен кейін «Қабдоловтың дәрісін тыңдадыңдар ма?» деп сұрап жатуының мәнін, оның алдын көрген әр шәкіртінің жүрек түкпірінде «өз Қабдоловы» бар екенін түсінгендей болдық. Бұл – студенттік өмірдің жанға азық болар естелігі...

Қасиетті шаңыраққа тек он жылдан соң оралдым. Аралықта Алма апай ашқан мектепте еңбек етудің сәті түсті. Қабдоловтың өзі «Алма апай» деп ізет білдірген аяулы ұстазымның өнегесі де менің өмір мектебіме айналған ғажайып ертегім болды. Ол басқа әңгіме, әрине. Өкініштісі, Әуезов кафедрасының отын өшірмеген Зейнолла ағайды, ұзын дәлізбен маңғаз басып, жан-жағына шуақ шашып келе жатқан үлкен жүректі Ұстазды көре

алмадым... Одан бері де талай жылғадан су ағып, құбылмалы өмірде талай өзгерістер болды. Бала кезімде қазақтың діни танымында ең қасиетті саналатын бойтұмарды анам жарықтық кара молда әулиеге арнайы апарып тақтырған соң, «мойныңнан тастама», «кірлетпе», «аяқ асты тастамай, биікке қой» деп ескертіп жататын. Ойын баласы болсақ та, құран аяттары жазылған бойтұмарымызға сақ болатынбыз. Сол секілді адам баласы ер жеткен соң өз болмысының, өз жүрегінің ой тұмарын да іздейді екен. Оны ұстаз ғибратынан тапқандай болдым. Баяғы анамның айтқан сөздері қазіргі ойтұмарыма қатысты айтылғандай: «қастерле», «биікке қой». «Таулар алыстаған сайын биіктей береді» деуші еді... Шәкірті сағынған, шәкірті іздеген ұстаз бақыты да сол болар, сірә...

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
аға оқытушы Шоқан Шортанбаев**

ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ТҰЛҒА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУДАҒЫ ӨЗІНДІК ҰСТАНЫМДАРЫ

Сөз өнеріндегі сара жолын өлеңмен бастап, көсемсөзбен кестелеп, кейінірек әдебиеттің бар жанрында қалам тербеген, әдебиет әлемінде өзіндік орны бар екендігін озық туындыларымен дәлелдеген З.Қабдолов еңбектерінің арналы саласы қазақ сөз өнерінде айшықты із, өрнекті сөз қалдырған Абай, Махамбеттерден бастап бүгінгі ортамызда жүрген қаламдастарына дейінгі аралықтағы сөз иелері, олардың шығармашылық әлемі туралы жазған ғылыми-сыни мақалалары, эсселері, әдеби-шығармашылық портреттері, ой-толғаныстары екендігі даусыз. «Жебе», «Арна», «Көзқарас» сынды еңбектерінің әдеби-танымдық маңызы, ұлттық әдебиеттің көкейкесті мәселелерін саралаудағы ғылыми мәні өз алдына бөлек әңгіме.

Жоғары мектептің студенттеріне «Әдебиеттану ғылымының негіздері», «Әдебиет теориясы» пәндерін меңгеруге, игеруге арналған оқулықтың авторы екенін, ол оқулықтар өз кезегінде «Сөз өнері» деген атпен әлденеше рет өңделіп, толықтырылып

басылғанын, өзіне тән ерекшелігі бар еңбектер екенін айтуға тиіспіз.

Жалпы білім беретін орта мектептің 11-сыныбына арналған оқулық авторларының бірі екендігін, шәкірт зердесіне қазақ әдебиеті алыптарының, көрнекті өкілдерінің шығармаларын арқау ете отырып, шығармашылық әлеміне бойлап, талдағанын да білеміз. Бірнеше буын, ұрпақ өкілі сол оқулықтармен білім алып келе жатқаны да ақиқат. Қазақ әдебиетінің ең арналы кезеңдерінің бірінен саналатын, Алаш ұранды әдебиетті, кеңестік кеңістіктегі кезеңді қамтитын бұл оқулықтың, хрестоматияның «Ахмет Байтұрсынов», «Мағжан Жұмабаев», «Бейімбет Майлин», «Мұхтар Әуезов» атты тарауларын жазуға атсалысты. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері айқындалып, алаш арыстарының әдеби мұрасы жаңадан насихатталып жатқан шақта Ахаң, Мағжан туралы, олардың саяси-қоғамдық, әдеби-эстетикалық көзқарастары, туындыларындағы алаш ұстанымы, ұлттық идея сипаты туралы жазып, алғаш рет оқулыққа енгізудің басы-қасында болғанын, олардың шығармашылық ғұмырнамасын ұлттық мүдде тұрғысынан қарастырғанын, бұл істі абыроймен атқарғанын білеміз. Оқулық жазудың өзіндік талабы, принциптері бар. Мектеп шәкірттерінің талабын, жас ерекшелігін ескере отырып, әдебиет өкілдерінің қазақ әдебиеті тарихында алатын орнын, олардың көзқарасы мен әдебиеттегі бағытын, көркем әдебиетті дамытуға қосқан үлесін айқындау бар да, оны шәкірт санасына ұғынықты тілмен, өзгеше стильмен жеткізу, тіптен, жауапты іс. Зекең осынау міндеттерді абыроймен атқарып шыққанын айқын аңғарамыз. Мәселен, XX ғасыр басындағы ой-сананың оянуына түрткі болған Ахметтің шығармашылығына талдау жасай келе «Қазақ салты» өлеңі туралы мынадай пікір айтады: «Бұл Абай дәстүрінде туған, ал мазмұн мен пішіннің ішкі үндестігі жағынан Абай дәстүрін одан әрі жалғастыра келе біршама ілгері кеткен, пішіні қазақтың қадым заманғы қара өлеңінің үлгісі болғанмен, мазмұны тақырып пен идеяның өзара шебер астаса өрілуінен туындаған тамаша шумақтар»[1, 21]. Ахаңның ұлттың салтын, табиғи болмысын ашудағы ізденісін дәл танып, оны оқушы танымына сай етіп түсіндіреді. «Әдебиет танытқыш» еңбегінің тарихын маңызын, ұлттық сипатын бағамдай келе, «Қазіргі қазақ тіл біліміндегі секілді, қазақ әдебиеттануындағы әдеби терминдердің

басым көпшілігінің баламасын ойлап тапқан да – Ахмет Байтұрсынов; көріктеу, кейіптеу, ауыстыру, алмастыру, түйіндеу, түйдектеу, айқындау, айшықтау, т.б. осылардың бәрі Мұхтар Әуезовтің «Ахаң түрлеген ана тілі» дейтін еңбегінің әдебиет аясындағы нақты да затты көрінісі.

Сонымен, «Әдебиет танытқыштың ең басты бағалылығы – осылайша әдеби терминдерді қазақша қалыптастырғандығы»[1, 24 б.],- деп тұжырымдайды. Тиянақты тұжырымның, түсінікті түйіндеудің оқушы зердесіне де ұялай кететініне күмәнданбаймыз. Мұндай мығым мысалдарды, терең талдауларды, тың, жаңашыл ойларды Зекең арнайы жазған тараулардан, яғни, сөз өнері иелерінің тақырыптық, идеялық, жаңашылдық ізденістерін саралаған тұстарынан, сараптаған талдауларынан жиі кезіктіруге болады. Мәселен, Мағжанның «Қорқыт» поэмасы туралы: «Бұл көркем жинақталып, шебер шешімін тапқан, барлық адам баласына ортақ мәңгілік мәселенің өнердегі көрінісі болса, өмірін ғұмыр бойы қуғын-сүргінде өткізген ақынның жеке өз қара басының тағдыр-тіршілігі де осы еді»[1, 118 б.], – деп тұжырымдап береді. Өмірі қиыншылықта өткен ақынның ауыр тағдыры өлеңімен сабақтасып жатқанын санаға шегелеп, мыызғымастай етіп мазмұндайды. Бейімбет туындыларының ұлттық ерекшелігін, сыншылдығы мен шыншылдығын, мәні мен маңызын оқушы танымына лайықтап тұжырса, Мұхтардың өмірі мен әдеби-шығармашылық мұрасын мезгіл мінберінен қарастырған тұста да Зекеңнің өзіне тән жазу машығының оқулықтың ажарын ашып, мазмұнын байыта түсетінін мойындаймыз. Алаштың бас кітабы «Абай жолындағы» пейзаждың көркемдік қызметін тап басып, ұмытылмастай ұғындырады. «Теңіз сырын тамшыдан тануға болатыны сияқты эпопеяның көркемдік ерекшелігін, әсіресе тілін тану үшін бір ғана пейзажға тоқталсақ та жетіп жатыр. Кітаптың пейзажды беттері – нақ тірі табиғаттың өзі. Бір жерден ақ кірпік боранға адасып кетеміз, енді бір жерде ауадағы дымқыл сыз бетке тиеді, тағы бір жерде ай нұрына малынып тоғайда жүреміз, енді бірде маңдайымыздан шағырая қадалған күнді қолымызбен қалқалаймыз»[1, 208 б.]. Көркем туындыны жас ұрпақтың зердесіне сіндірудің сан тәсілі болар, ал Зекең стилінің, түсіндіруінің сипаты бөлек, болмысы өзгеше, түйіні мығым.

Ақтаңгер әдебиетші-ғалымның әдеби шығарманы талдауынан талғампаздықтың, қалам иесіне үміт артқан акеділ көңілдің, ұлт әдебиетіне деген жанашырлықтың, сөз өнерін кие тұтқан қаламдастарына деген құрметтің шынайы үлгісін, адами болмыс-бітімінің шын бет-бейнесін танимыз.

Сондай-ақ, 11 сыныпқа арналған хрестоматияда әдеби сынға орын беріліп, онда Зейнолла Қабдоловтың өз сөзімен айтсақ, «әдебиет үйінің есігін еркін ашып кіруіне кепілдік бола алатын тұрлаулы туынды жазған», шығармашылық ізденісі мен талантының арқасында қазақ сөз өнерінің биігіне көтерілген, ҚР мемлекеттік сыйлығының иегері, жазушы-драматург Қалихан Ысқақовтың әдеби әлемі, көркем сөздің сырын ашқан тырнақалды туындыларының бірі «Қоңыр күз еді» повесі жайлы жазған ой-толғағы қамтылған екен.

Сөз өнерінің құдіретін құрмет тұтатын Зекеңнің қазақ әдебиетінің болашақ белгілі өкіліне айналар қаламдасына, оның шығармашылық ізденісіне қарата айтқан, талдап көрсеткен пікірлерінен шығарма табиғатын тануға талпынған жас шәкірттің, яғни, мектеп оқушысының алар әсерін, үйренер тағылымын бағамдап, көркем шығарманы талдаудың ерен үлгісін көреміз. Бұл повестен алынған үзіндімен оқушылар 7 сыныпқа арналған «Әдебиет» оқулығы арқылы таныс болатын. Ендігі сөз Зекең қаламынан туған, хрестоматияға енген жазушы Қалихан Ысқақовтың повесі жайлы жазған сын мақаласы туралы болмақ.

«Неге?

Жок, күз емес, көктем тәрізді: алғашқы қуаныш, алғашқы өкініш, алғашқы арман... Бәрі жаңа басталған.

«Ақ жауын себелеп тұр. Жол лайсаң». Бола берсін.

... Жок, бұдан да гөрі бізге қымбатырақ нәрсе – осынау шағын шығарма бізге бір жас қаламгердің өнер өрісіндегі көктемді танытады, оның күзінен емес, жазынан үміт күттіреді» [2, 225 б.] деп басталатын академик – жазушы Зейнолла Қабдоловтың пікірі, ол кездегі өзі де болашағынан зор үміт күттіретін, әдеби ортаға жаңадан келіп қосылған жас болса да ағалардың аялы алақанының жылуын сезініп үлгерген, ғылыми ортада жас ғалым, сыншы ретінде танылып қалған Зейнолланың ә дегеннен осылай бастауы тосындау, қызық көрінгенмен, әдебиетті тануда, көркем шығарманы талдауда ешкімге ұқсамайтын өзіндік дара соқпағы,

жазу мәнері, сара стилі бар екендігін жазған еңбектерімен тиянақтап, әдеби қауымды сол кездің өзінде-ақ сендіре алғанын, кейінірек әдеби, ғылыми ортаны оқшау талдау өнеріменен, ғылыми зерделеу машығыменен тәнті етіп, қапысыз мойындатқанына бүгінгі көзі қарақты оқырман да шүбәсіз иланады.

Өзі де әдебиет майданында еңбек етіп, қаламы ұштала бастаған, жыр жинағы («Жастар дауысы»), бірнеше прозалық туындылары («Серт», «Ұшқын» және т.б.) баспа бетінде жарияланып үлгерген қаламгердің соңынан ерген жас талантқа, іні-досқа шын жанашырлықпен жол сілтеп, қамқорлық танытуы, сөз жоқ, алдыңғы толқын ағалардан жеткен дәстүрге адалдықтан, кісілік пен кішіліктен, рухани ішкі тазалық пен имани қасиеттен туған риясыз, алғаусыз көңіл екенін байқаймыз. Алдыңғы аға буын өкілдері М.Әуезовтің, С.Мұқановтың, Ғ. Мүсреповтің, Ғ.Мұстафиннің және т.б. кейінгі толқынға, қаламдас-замандастарына жөн сілтеп, бағыт көрсетіп жатуы кездейсоқ дүние емес, қайта қалам иелерінің қабілет-дарынын, ой-талғамын тап басып танып, алға нық басуына қол ұшын созуды парызындай санап, қамқоршы болғанын бүгінгі ұрпақ әрдайым мақтан етеді. Ұлы Мұханның қаламдас інілеріне, кейінгі буын өкілдеріне көркем әдебиеттің келешегіне алаңдап, жазып қалдырған аманат хаты, артқан сенімінің өзі неге тұрады! Сол сенім артылған топтың арасында Зейнолла Қабдолов та бар болатын. Аға аманатына адалдықты жанына ту еткен Зекеңнің күллі саналы ғұмырында ұстаз үмітін үкілеп өткені баршамызға аян.

«Әдебиет сыншысы, эстет қаламгер ретінде де Зейнолла Қабдолов ағымдағы әдеби процеске байланысты ой-пікірлерінде де, іргелі суреткерлер жайлы ықшам зерттеу, мақалаларында да мәселенің жекеден жалпы, бүтіннен дара тудыратын оқшау сипаттарын нәзік, дәл аңғарып, қуатты талдау рухымен жарқырата саралайды» [3, 44 б.].

Иә, шынында «Жұлдыз» журналының 1962 жылғы 8-санында жарияланған жас қаламгер Қалихан Ысқақовтың повесі жайлы әдеби жұртшылықтың ықыласын аударып, алғаш пікір айтқандардың бірі – З. Қабдолов. Бұл туралы өзі белгілі әдебиет зерттеушісі Қ.Ергөбекпен сұхбатында: «Қалиханның қаламының ізінде құр сөз емес, сөзбен салынған сурет қалып бара жатқанын көріп қатты қуанғаным, оның алғашқы туындысын Қазақстан

жазушыларының республикалық үлкен кеңесінде көсіле талдағаным, сөйтіп, дүйім жұртқа оның қаламгерлік қабілет-қасиетін танытқаным рас еді» [4, 82 б.] – деп еске алады.

«Ә дегенде-ақ автордың тіл білетіндігін, тіл болғанда кәдімгі әдебиеттің бейнелі тілін білетіндігін аңғарамыз. Сол тілмен Қ.Ысқақов құр сөйлемей, қағаз бетіне сурет салып отыр. Суреті жанды, әсерлі шығыпты. Әр сөз орнында, ойнап тұр. Сөздің боянуы да мөлшерлі, табиғи. Автор өзі суреттеп отырған құбылысты толқына сезінеді және сол сезімін ірке алады, бұл – шыншылдық жолындағы әрлі әрекет. Сөз саралауда, сөйлем құрауда, жалпы өнер өрнегін төгуде Қ.Ысқақов біртүрлі бір еркіндік, кең тыныс танытады» [2, 226 б.]. Алпысыншы жылдары әдебиетімізге өзгеше леп, өрнекті ырғақ әкелген лирикалық прозаның дамуына, ондағы сыршылдық пен психологизмнің, ой ағыны мен ішкі иірімнің кең өріс алуына үлес қосқан Қалиханның бұл туындысындағы өзіндік ой орамын, авторлық ұстанымын, «сыршыл және шыншыл байыптауын» жіті аңғарған З.Қабдолов қаламдас інісінің аяқ алысын, жазу өнеріне адалдығы мен еңбекқорлығын, өзіне ғана тән стилін, сөзді ойната білу қасиетін, сөз қадірін бағалайтын талғампаздығын жазбай танып, сөз додасында сүрінбеуіне тілекші, озып келуіне үмітті екенін бүгіп қалмаған, сыр қылып ақтарған. «...Қ.Ысқақов өз геройын көріп қана қоймай, онымен кәдімгідей сөйлесетін тәрізді. Бұл – шын суреткерге тән машық. Мынау мектеп директорының сөзіндегі әрбір ырғақ-тыныстан оның қай түрде, қалай сөйлеп отырғанын көзге елестету оқушы үшін де қиын емес. Дәл осы сөз арқылы оның мінезін білу одан да оңай. Демек, диалог өз міндетін атқарып тұр» [2, 227 б.]. Жазушы Қалихан Ысқақов туралы, оның «Қоңыр күз еді» повесі жайлы, әрине, аз жазылған жоқ. Оқырман тарапынан да, әдеби қауым өкілдерінен де тиісінше бағаланып, жұртшылық ықыласына бөленгені жасырын емес. Әр кезеңде А.Сүлейменов, Т.Тоқбергенов, З.Серікқалиев, С.Жұмабек, Ә.Бөпежанова, С.Асылбекұлы және т.б. повесть турасында, оның жетістігі-кемшілігі хақында өз ой-пікірлерін білдірген болатын. Дегенмен, Қабдоловтың сәт-сапар тілеп, болашағынан зор үміт күттіретін талапты, талантты жастың әдеби ортаға еркін екпінмен келіп қосылғанын дер кезінде байқап, ертерек танығанын, бағыт сілтеп,

бағдар көрсеткенін, жарияға жар салып, шын қуанғанын айту ләзім. «Қоңыр күз еді» повесі арқылы біз қалам иелерінің қатарына бір қабілетті жас талап қосылғанын байқаймыз. Өмірді өзінше тануға, таныған шындығын өзінше танытуға талпынатын, сезімі сыршыл, сыры шыншыл бір қабілетті жас келіпті. Оның көрген-білгені, ұққан-түйгені әзірше шағын, тіршілік тәжірибесі де онша үлкен емес, бірақ талғамы өр, талабы зор. Біз соңғысына сүйсінеміз» [2, 226 б.]. Біз де сүйсінеміз әдебиеттану білгірі Зейнолла Қабдоловтың түйсігінің алданбағанына, сенімінің алдамағанына. Ақтарыла сөйлеп, албырт жастың арынын тежемей, адымын демегеніне. Алар асуының алда екенін дөп басып, шеберліктің шыңына тынымсыз еңбектің арқасында жетіп, көркемдіктің құпия әлемін суреткерге тән сергектікпен, сезімталдықпен меңгеретінін болжаған әулиелігіне. Жазылғанына жарты ғасырға жуық уақыт өтсе де, дәл бүгін айтылғандай өміршеңдігіне. Бүгінгі ұрпақ бұған куә. Қабдолов үкілеп қатарға қосқан, жанына ертіп жол көрсеткен үкілі үміт жастардың бір Қалихан Ысқақовпен тоқталып қалмағаны және анық. «Бұлақ көрсең, көзін аш» дейтін халық даналығын көңіліне тоқып, көкірегіне құйып өскен азаматтың ғана қолынан келетін іс бұл. Бүгінгі әдебиеттің айналасында жүрген арынды жасқа, өзімбілермендікке құмар өзімшіл топқа да керек үрдіс, қажет қағидат бұл. «Баталы құл арымас», «Жақсы сөз –жарым ырыс» дегенді дана халқымыз берер айтпағанын, көңілге демеу, шабытқа медеу болар аталы сөзге зәру жастарымызға, ағаларының ағалық мейіріне, аялы алақанына ділгір таланттарымызға дер шағында қамқорлық керек екенін ұмытпағанымыз абзал.

«Повестің тіліндегі кейбір кедір-бұдыр, түсініксіз немесе тым қарадүрсін сөздер де өзгертуді, өңдеуді тілеп тұр» [5, 282 б.] дей келе, оны тек жекелеген сөздерден ғана емес, тұтастай сөз тіркестерінен, сөйлемдерден нақты мысалдар келтіре отырып дәлелдеуі, сол арқылы алдағы уақытта мұндай кемшіліктерден сақтандыруы, сөз жоқ, «әдебиет – ардың ісі» екенін, оны аялай, ардақтай білуге шақырудан туған әрекет. Туған әдебиетімізге адал болуға, сөз киесінен қорқуға, қарабайырлықтан, көбік, қызыл сөзден абай болуға шақыратын Зейнолла Қабдоловтардың бүгінде орны бөлек.

Сонымен, академик-жазушы Зейнолла Қабдоловтың бұдан елу жыл ерте жазылған мақаласы туралы айтпағымызды, қайта оқығандағы алған әсерімізді автордың «Қорыта айтқанда, «Қоңыр күз еді» – Қалихан Ысқақовтың әдебиет үйінің есігін еркін ашып кіруіне кепілдік бола алатын, оның жас та болса өнер адамы ретіндегі табиғатын, қабілет-күшін танытатын тұрлаулы туынды» [5, 284 б.] – деген пікірімен түйіндесек, қателесе қоймаспыз.

Қалихан Ысқақовтың өмір жолы мен шығармашылығын оқыту барысында мәтіннің тақырыбы мен идеясын, тілдік-стильдік ерекшелігін, образдар жүйесін З.Қабдоловтың аталмыш мақаласын негізге ала отырып талдаса, оқушыны шығармашылық әлемге баулуға жасалған сәтті қадам болар еді. Қаламгердің сөз саптауына, қолдану ерекшелігіне мән беріп, суреткерлік шеберлікке жету тәсілдерін, сөзді ойната, құбылта қолданудың сан амалын үйрене түсуге жол ашар еді. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың жаңашыл, инновациялық әдістемесі мен технологиясын, соның нәтижесінде туындайтын «Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер», «Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету», «Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту мен оқу» модульдерін тиімді пайдалана отырып, шығарманы әр қырынан талдап, түсіндіруге болады.

Қорыта айтқанда, орта мектепке арналған оқулық жазу барысында жекелеген қаламгерлер шығармашылығын өскелең ұрпақ зердесіне ойға қонымды, ұғынуға жеңіл етіп талдап, түсіндіруде академик-жазушы, ұстаз-ғалым Зейнолла Қабдоловтың ұстанған принциптері мен тәсілдерінің өміршең екендігін уақыт өзі алға тартып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық / З.Қабдолов, С.Қирабаев, Х.Әдібаев. – Алматы: Мектеп, 2007. – 368 б.
2. Қабдолов З. Жебе. – Алматы: Жазушы, 1977. – 380 б.
3. Әбдешүлі Қ. Таным көкжиегі. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.
4. Ерғөбек Қ. Талғампаз талант // Зейнолла Қабдолов тағылымы. Өмірі мен шығармашылығы туралы мақалалар мен сұхбаттар. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 416б.
5. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. 3-том.–Алматы: Санат, 2006. – 284 б.

**Шәкәрім атындағы МУ,
филология ғылымдарының кандидаты,
аға оқытушы Ақтанова А.С.**

ЖАЗУШЫНЫҢ БАС КІТАБЫ

Әр қаламгер өз өміріндегі басты кітабын дүниеге әкелуге тырысады. Бас кітап сол шығармашыл тұлғанының өмірлік мақсаттары мен ұстанымын айқындайды. Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің бас кітабы – «Абай жол» роман-эпопеясы. Себебі жазушы өзі идеал тұлға санаған Абай бейнесі арқылы мінсіз адам образын жасады. Сонымен қатар, Абай тұлғасы арқылы қазақ халқың әлемге паш етті, қазақты әлемге үлгі етті. Мұхтар Әуезов Абай бейнесі арқылы өзінің ішкі әлемін ашып көрсетті. Академик З.Қабдолов: «Абай жолы» – Мұхтар Әуезовтің бас кітабы. Абайды өзінің туған халқы ғана емес, бүкіл әлем халықтарының алдында Абай еткен, Абай тағдыры – халық тағдыры, «Абай жолы» – халық жолы екенін дүние жүзіне танытқан осы кітап.»,- дейді. Бұл сөз арқылы жазушы Мұхтар Әуезов шығармашылығындағы ерекше кезеңнің күллі адамзат үшін маңызды болғанына назар аудартады.

Белгілі ғалым, жазушы, академик Зейнолла Қабдолов өміріндегі де мағыналы әрі мәнді кезең ұстазы Мұхтар Омарханұлымен өткізген сәттері болатын. Ол жазушының «Менің Әуезовім» роман-эссесінде бейнеленген. Жалпы белгі тұлғаға арнап естелік-ескерткіш жазу әлем әдебиетінде бар құбылыс. Ал қазақ әдебиетінде бұл жанрдың әдемі үлгісін З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесінен көреміз.

М.Әуезов пен З.Қабдолов арасындағы шынайы адами қарым-қатынастың үлгісіне айналған сәттер шәкірттің ұстазына деген құрметінен де биік, асқақ құбылыс болып беріледі.

Автор романның кіріспесінде роман жазуға қалай келгенін айтады. Әр адамның өз Әуезові бар деген тұжырым пікір де осы жолдарда қалыптасып, Қабдоловтың Әуезові енді барша жұрттың Әуезовіне айналып жүре береді.

Роман-эссенің ерекшелігіне сай З. Қабдолов өзінің тікелей басынан өткен сәттер мен ішкі толғаныс-сезімдерін қабаттастыра өргенде жазушының жанында жүргендей әсерде

каласың. Кейіпкердің жан дүниесіне бойлап, Әуезовті Қабдолов көзімен емес өзіңнің санадағы көздеріңмен бағамдап отырасың. Әуезовтің ұлылығы мен кісілігіне, жазушылық парасатына, кемелдігіне бас иесің. Әуезов портретін оқи отырып, үлпілдек бұйра шаштары мен кең, жазық маңдайының жазушы болмысының асқақ рухы мен қажырлы қайратын танытатынына иланасың. Ұстаздың аудиторияға кірген сәтін: «О ғажап! Университет аудиториясына Ұлылық кіріп келе жатты...

Шәкірт үшін Ұстаз-Әуезовтің аудиторияға кіруін бір көру...

Несін айтасың, арманғой, арман!

Міне мен сол арманға жеттім. Аз ғұмырымда бір мезет адам айтқысыз көп дүние көргендей алып қашқан алапат бір сезіммен өмірімде тұңғыш рет Ұлы ұстаздың тірі келбетіне тұла бойым тітіркене көз тоқтаттым..» – деп тебіреніске толы зор махаббатпен суреттейді. Оқырманын сондай асыл сәттің куәсі ете отырып ұлылықты ұлықтауға бағыттайды. Үзік-үзік ой оралымдарының көп нүктелер арқылы берілуі де тебіреніс пен толғаныстың ерекше астарлы сәттерін «тұла бойды тітіркендірген» ғажайып сезімнің шырмауына салып келіп жібереді жазушы З. Қабдолов. Одан ары қарай Әуезов бейнесіндегі ешкімге ұқсамайтын тұлғалық портреті кетеді. Бағанағы албырт та уыз сезім енді ұлылықтың бейнесін көз алдымызға әкеліп қоя салады: «...Әуезовтің өлшеусіз кең, керіле жарқыраған әжімсіз жазық маңдайы мен жалтыр төбеден тайғанай сусып барып, самайға ұйлығып қалған оң шекеде бір уыс, сол шекеде бір уыс – шөкім-шөкім көкала бұлт тәрізді көк мамық шашы.

Сократ-маңдай деген маңдай болушы еді, сол осы екен ғой деп сүйсіндім ішімнен, кеудемдегі күллі діріліммен түйсініп...» Тағы да «дірілмен түйсініп» отырған автор-кейіпкердің ішкі жан дүниесіне үніліп, оның сондай таза, ақ ниетпен Әуезовтей жазушыға деген аса бір зор құрметі мен ілтипатын сезінеміз.

Зейнолла Қабдолов сомдаған Әуезов образының басты ерекшелігі шынайлығында. З. Қабдолов М. Әуезов өмірінің қызықты да қиыншылыққа толы тұстарын да барлық дәлдігімен берген. Үш күн бойы жазушының қаншама халықтың талқысына түсуі шәкірт Зейнолла үшін ауыр болғанын байқаймыз. Егер сол жиынға қатысушы шәкіртке бұл талқылаулар қандай ауыр болса, кемеңгер қаламгер үшін тозақтың отына түсіп-шығумен бірдей

болғаны анық. Заманның сондай қиын-қыстау шағында халқын қорғап жүрген Мұхтарын халқы қолдай алмауы өте бір зұлматты жағдай болып көрінді. Бұл жазушы Зейнолла Қабдоловтың өз оқырманына болған оқиғаны барлық шынайылығымен беру шеберлігі болар.

Романның төртінші тарауы «Менің Әуезов туралы ұғымым төңкеріліп түсті»-деп басталады. Неге Әуезов туралы ұғым төңкеріледі? Оның себебі не? Жаңа ғана асқақтаған кейіпкердің жағдайы неге бұлай болды? деген сұрақтар шығарманың иіріміне тарта түседі. Бір қарағанда Әуезовтің өміріне байланысты оқиғалар мен деректерді білеміз десек те, Қабдолов суреттеуіндегі сол бір сәт оқырманына да ауыр тиетіні сөзсіз. Себебі, «досы көп, жауы жоқ» Әуезовтің бір сәтте жағдайы өзгеріп, барлық шығармашылығы оның ішінде өзінің өмірімен пара-пар Абай туралы шығармаларының «шолақ, қызыл белсенді Сұршиннің» түкке тұрғысыз етіп сынауы, сынап қана қоймай жазушыны кінәлі етіп көрсетуі романның нағыз шиыршық атып шарықтаған кезі.

Сұршиннің образы арқылы сол кездегі шолақ ойлы пысықтардың келеңсіз түрін көрсетеді Қабдолов. Құлдыраушылықтың баспалдағымен төмен кетіп бара жатқанын байқамайтын белсенді аузындағы :«Өлгенде көрген бір төбелесім, тұра-тұршы тықақтамай!» деген надан сөзі сол кезеңдегі барлық таяз ойлы адамдардың жиынтық бейнесін береді.(Әр заманда да бар ондай бейнелер). Заманның қазаққа қас тұсын бедерлейлі.

Енді не болады екен? Мұхтар Омарханұлы жалғыз қалған осы үш күндік арпалыста күйреп кететіндей көрінеді. Бірақ болмысынан рухы мықты адам феникстей қайта түлеп жаңаша жарқырайды. «Шырағым, жылама!» – деп Абай атасының беріп кеткен иман ұйыған батасы өміріне өзек болып тұрғандай. Ұлы Абайдың бір ауыз сөзін естіп өмірінің соңына дейін соны тірек – таяныш еткен Мұхтар Әуезов не деген бақытты еді?! Абай өзінің бүкіл саналы ғұмырын қазақтың тасын өрге домалатуға арнаған ойшыл болса,оның бір ауыз сөзін жанынына медет еткен Мұхтар да бар өмірін Абайға, Абай арқылы қазаққа арнады. З.Қабдолов Мұхтар Әуезов тұлғасының осындай асқақтығы Абай рухымен үндестігінде екенін үнемі байқатып отырады. Автор жаратушы тұлға десек те, деректілігі басым туындының көтерер жүгі де ауыр. Автор шығарманың әр шиеленісу тұсын өз

ойымен қорытып, пікір білдіріп отырады. Автордың: «М. Әуезов – қазақ халқының біртуар, дарабоз, сегіз қырлы, бір сырлы азаматы; М.Әуезов – саңлақ суреткер, көркемсөздің қас шебері, заңғар жазушы; М. Әуезов – ғұлама ғалым, ақыл-ойдың кені; М. Әуезов – кеменгер ұстаз, дана, ұлы тәрбиеші» -деп түйінді баға беруі Әуезов бейнесіне деген ерекше көзқарасы деп білеміз. «Асылы, сүт бетінің қаймағын қалқығандай, ұлттың бетке ұстар білімділерін, біліктілерін сыпырып әкетсе болғаны, халық дегеніңіз ақыл-ойы, сана-сезімі жұтқа ұшыраған қауқарсыз қара тобырға айналатын көрінеді. Осыны бес саусағындай білетін зымияндар қазақ зиялыларын, олардың ішінде, ұлт мақтаныштарын қуғын-сүргінге салды. Сонда ең бірінші және ең үшкір найза Мұхтар Әуезовке кезелді»- деген жолдар да автордың кейіпкеріне деген көзқарасы мен заман шындығын ащы көрсетеді.

Көне кітапта келтірілген бір аңызда адам жетілгендіктің шыңына «мақтау мен боқтауға міз бақпайтын болғанда ғана жетеді!» деген екен. Сол тұрғыдан қарағанда Әуезов адам ретінде жетілген, толық, таза тұлға. «Абай жолы» романындағы Абай бейнесі сияқты «Менің Әуезовім» роман-эссесіндегі Мұхтар Әуезов бейнесі де таза, биік, алып, данышпан, идеал тұлға.

Зейнолла Қабдолов шеберлігі мен жазушылық ұшқыр ойы сомдаған Мұхтар Әуезов бейнесі арқылы «Менің Әуезовім» шынымен «Менің Әуезовіме» айналды.

Хакім Абайдың жарқырай, жан-жақты танылуы Әуезовтей аса бай субъективтік санаға тап болуынан деп түсіндіруге болады. Ал сол қасқа маңдай орасан сананың пендауи күйініш-сүйініштері мен өмір жолы, достары мен дұшпаны, күні мен түні, қызметтік бейнесі, ағалық, әкелік болмысы қашанда бізге жұмбақ, қашанда сырлы әлем емес пе. «Менің Әуезовім» сол жазушыға іңкәрліктен орнаған естелік-ескерткіш, тіптен Зейнолла Қабдолов арқылы халық жүрегінен ақтарыла шыққан алғыс-батасы дегенге келіспеске бола ма?!

АЗАМАТ БОЛУ – МІНДЕТІҢ!
(Академик З.Қабдоловтың немересімен сұхбат)

Абай Қабдолов : «Атамыз Некрасовше: «Ақын болу шарт емес, Азамат болу – міндетің!» деп жиі айтатын...»

Филология факультетінің қараңғылау дәлізімен үстіне әппак жейде, ақ шалбар киген, жан – жағына сәуле шашып, жарқыратып, маңғаз басып, асықпай келе жатқан Зейнолла Қабдоловқа топ жара жол беріп, артынан сүйсіне қарап тұратынбыз. Академик бізге, 1-курста «Әдебиеттану негіздері» деген пәннен лекция оқыды. Ол кісінің лекциясына асығушы едік. Әр сөзін мұқият тыңдап, дәптерімізге түсіріп алуға тырысып, жан таласа жазатынбыз...

Қазақ әдебиетінің негізін қалаған Алаш азаматтарының көзін көрген, Мұхтар Әуезовтің шәкірті – Зейнолла Қабдоловтай аңыз адамнан дәріс тыңдау, кез келген студентке, әсіресе, әдебиетшілерге баға жетпес бақыт екені айтпаса да белгілі ғой. Алайда ғұлама ғалымның лекциясын тыңдау бір жыл ғана бұйырыпты. Өз қолынан «Менің Әуезовім» атты романын алу да еншімізге тиді...

Жаңадан жұмысқа тұрған кезім. Бір күні дәлізбен келе жатсам, кабинеттердің бірінің сыртындағы тақтайшадан: «Абай Бақытұлы Қабдолов» деген жазуды оқып қалып, кілт тоқтадым. Зейнолла ағайдың немересі екені сөзсіз. Көруге асықтым. Бірінші көрген сәттен-ақ, Зейнолла ағайдан аумай қалған екен деген ой келді. Бет-әлпетінен бастап, жүріс-тұрысына дейін Зейнолла Қабдоловтың өзі. Тек жас кезіне ұқсайды. Кейін, сәті түскен сәттерде Абай Бақытұлынан атасы жайлы сұрайтын болдым. Біз үшін классиктің әр сөзі – өсиет, әр ісі- ұлағат қой. Ол жайлы жазылған еңбек те мақала да көп. Әлі де зерттеле, жазыла жазатыны анық. Десекте, жазушы, әдебиет зерттеушісі, ұстаз, филология ғылымының докторы, профессор, Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстанның Халық жазушысы, Қазақ және Қырғыз Республикаларының еңбек сіңірген ғылым

қайраткері – Зейнолла Қабдолов жайлы немересінің аузынан есту басқа...

– Біз Зейнолла Қабдоловты М. Әуезовтің шәкірті, қазақ әдебиетінің біртуар ғалымы, жазушы, аудармашы тұлға ретінде танимыз. Ал ол кісі отбасында қандай адам еді?

Атамның ерекше қасиеттері көп еді. Ол кісі сабырлы, ұстамды нағыз -Ұстаз болды. Онымен араласқан адам оның сауатты, зиялы, көп оқыған тұлға екенін бірден байқайтын.

Атамыздың тағы бір ерекшелігі – адамның тек қана жақсы қасиетін көретін. Осындай мінезімен өзін қоршаған адамдарды таңқалдыратын, әркім ол кісіге ұқсауға тырысатын және «Зекең айтқандай», – деп өздеріне үлгі тұтатын. Немерелеріне деген ыстық ықыласы ерекше еді. Атамыз сирек ашуланатын, бірақ бізге ашуланса, бес минуттан кейін ашуы кетіп, қайтадан келіп желкеден сүйіп: «Кокешка» деп айтатын, соған апамыз: «Әй, Зеке, бұның не? Бүйте берсең олар өз кінәларын қайдан білетін болады», – деп айтушы еді. Балалық шағымыз көбінесе атамыздың үлкен үйінде өтті. Есімде, атамыз жұмыстан қанша шаршап келсе де, біздің балалықпен қойған әрбір сұрақтарымызды мұқият тыңдайтын. Бұған қоса, ол кісінің орынды да парасатты жауабы әрқашан дайын болды. Атам бәрімізді ойлап жүретін, қал-жағдайымызды сұрап, қандай жағдайда болса да бізге әрқашан көмектесетін.

– Ол кісінің жұмыс күні қалай өтуші еді? Өзі бір ерекше тұлға еді ғой?!

Атам ең алдымен адамның бойындағы адамгершілік қасиетті бағалады деп ойлаймын. Үлкен үйде ақ дастархан басында отырғанда апам екеуі: «Біз бұл өмірде ешкімді өкпелетпедік, тек бәріне қол үшін беруге тырыстық, сондықтан, ұрпақтарым, сендерден де осыны талап етеміз», – деуші еді. Атамыздың айтқан осы сөзінің куәгері ретінде мен бүгін, жоғары оқу орындарында атамыздан білім алып, бүгінде, еліміздің әр өңірінде абыройлы қызмет атқарып жүрген шәкірттерімен мақтана аламын.

Әрине, атамыздың нақты күнтізбесі болатын. Көбінесе, түн ортасында тұрып жұмыс істейтін. Сол үлкен үйдің ұзын дәлізінде радиоприемник тұратын. Содан қазақтың халық әндерін тыңдайтын, белгілі қазақ ақындардарының өлеңдерін жатқа білетін еді.

Ал атамыздың жазуы қандай еді! Тіпті әрбір әріпі моншақпен тізгендей болатын. Сондықтан шығар біздің Сәуле апамыз келесі қолжазбасын басқаннан соң, қолжазбаны тастауға қимай ұзақ тұратын. Оның әдемі жазылған қолжазбалары – адамның жан-дүниесінің сұлулығын, еңбекқорлығын, белсенділігін, өз жұмысына деген сүйіспеншілігін көрсететін.

Кейіннен түсіндім, сондай жазу атамның ұстазы және ұлы тұлғалар – Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтпаев, Ермұқан Бекмаханов және тағы басқаларына тән қасиет екен.

Қазір мен атамның өмір жолына ойлы көзбен қарасам, атамыз, 50 жылдан аса күндізгі уақытын әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де адал қызмет істей жүріп, Жазушылар Одағында, еліміздің мұғалімдер білімін жетілдіру институттарында дәріс оқуға арнап, түнгі сағат үштен беске дейінгі уақытын шығармашылықпен айналысуға, өзінің құнды шығармаларымен қатар мектепке, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар жазуға жіберген екен.

Атам туралы тоқтамай айта беруге болады, мысалы, «Адамда бәрі тамаша болу керек: жан-дүниесі және оның келбеті», – деген А.П.Чеховтың сөздері біздің атамызға арнап айтқандай. Өйткені атам киім-киіске де өте көп көңіл бөлетін, өзі өте таза, ұқыпты еді, тіпті тазалығы дәрігер сияқты болатын. Тазалыққа деген көңілі мүмкін оның дәрігерлермен де дос болуына әсер еткен шығар деп ойлаймын. Оның балалар дәрігері- Қамал Ормантаевтан бастап, Төрөгелді Шорманов, Амангелді Ахметов, Серік Тоқпановтармен достығы өзі бір бөлек әңгіме.

Атамның өзі өмір сүрген заманында қазіргі бәсекеге қабілеттік атты адами қасиетіне таң қаламын. Ол жан-жақты адам болатын, оны саясат, өндіріс, экономика және медицина да қызықтыратын, сол себепті де достары филологтар ғана емес, басқа да маман иелері – сәулетшілер, ғалымдар, оқытушылар, инженерлер, ақын-жазушылар болды. Олардың қатарында мен білетін И. Тасмағанбетов, Ә.Нұрпейісов, Ғ. Қайырбеков, Х. Ерғалиев, С. Қирабаев, Ш.Айтматов, С.Сейітов, Ә.Сәрсенбаев, Ф.Оңғарсынова, С.Жүнісов, О.Сүлейменов, тарихшы – М.Беспаев, заңгерлер – С. Зиманов, С.Сартаев, сонымен қатар С. Елубаев, Е. Аманшаев және т.б. болатын, ал мен білмейтіні қанша десеңші?

Достарының барлығы атамызбен кездесуге асығатын. Өйткені оларды өзінің жаңа ойларымен, жоспарларымен таныстыратын. Әсіресе, жастарды жақсы көретін. Еліміздің жоғары оқу орындарында студенттермен кездескеннен кейін, үйге жаңа ойлармен, жаңа жоспарлармен оралатын және бізді баласынбай оның шет-жағасын айтып отыратын.

Атамыз өз Отанының, өз мемлекетінің нағыз патриоты еді. Ол әрқашанда Отанының, өз елінің, өз халқының, Астананың, Президенттің қамын ойлайтын, әрқашанда қолдайтын. Жаңа Астанамен мақтанатын, әрбір жаңа үй, әрбір жаңа ғимарат оның жүрегінде жарық жұлдыздай жарқырап, қуаныш сезімін ұялатты. Біз үйде дастарханда шай ішіп отырғанда апама айтатын: «Осы Абайымыз болашақта Астанада тұрады, соған Астанаға жиі барып тұрамыз»- деп армандаған.

– Кез келген ірі тұлғаның артында – дана әйел тұратыны белгілі зой. Зейнолла Қабдоловтай бар ғұмырын қазақ ғылымының дамуына, әдебиетке арнаған ғұламаның бағы мен бабын қатар келтірген, марқұм әжеңіз жайлы тоқталып өтсеңіз? Қандай адам еді?

Сәуле Төлеуқызы Қабдолова (Мүрсәлімова) Тайнақ ауданы, Бекше деген жерде дүниеге келген. 1950 жылы Алматыдағы Қыздар педагогикалық институтының тарих факультетін бітіріп шыққаннан кейін, Мақат қазақ орта мектебінде Ленин орденді Санбаев Хамза ағайдың қол астында екі жыл оқытушы; одан мектептің оқу ісінің меңгерушісі болып жұмыс істеген. Ал 1952 жылы тұрмыс жағдайына байланысты Алматыға ауысып, 1954 жылдан 1983 жылға дейін №12 қазақ орта мектебінде 30 жыл сабақ беріп зейнеткерлікке шыққан. Апамыз – Қазақ КСР Халық ағарту ісінің үздігі; Қазақстанның Еңбек сіңірген қызметкері болған. Атамның сөзімен айтқанда, өз уақытын аямайтын, басқалардың бақытын аялайтын адам еді.

Екеуі де Атыраулық. Атамыз Доссордан, ал апамыз шалғай жатқан Қызыл қоға ауданынан. Олар тірі болса, биыл атамыз 12-ші желтоқсанда, әжеміз 26-шы желтоқсанда 90 жасқа толар еді.

Атамыз жазуға отыруға даярлана бастағанда, апамыз да қарайлай, қипақтап, кейін үстелінің басында тыныш отырып, шабыттана жұмыс істеуіне қолайлы, барлық жағдайды жасауға жанын салатын.

Апамызда да өз күнтізбесі болатын таң атса болды, Динамо стадионына барып жүгіріп немесе бассейнге барып спортпен шұғылданатын. Апамыздың пісірген бауырсағының дәмі ерекше еді, әлі есімде.

– *Сізді көрсек, ұстазымызды көргендей боламыз. Тұр-келбетіңіз де жүріс тұрысыңыз да ұқсайды. Неге сіз әдебиет саласын таңдамадыңыз? Ол кісінің басқан ізбасарлары бар ма?*

Атамыз Некрасовше: «Ақын болу шарт емес, Азамат болу – міндетің!» деп жиі айтатын. Мен атам сияқты әдебиетші болмасам да, жүрегім «әдебиет», – деп соғады. Өйткені мен осындай ұлы тұлғаның ұрпағымын. Ол өз отбасын өте жақсы көретін, балалары, әсіресе, немерелері үшін жанын пида етуге дайын еді. Оған көп дәлел келтіруге болады. Оны маған студент кезімде жазған хаттың үзіндісінен көруге болады:

«Айналайын Абай!

Аманбысың. Оқуың қалай? Жұлдыз апайыңмен кездесіп тұрасың ба? Осыларды айтып, хат жаз. Мынау Дудинова Елена Ивановна деген қыздан сәлемдеме беріп жібердік. Еп-теп, жұмсай тұрарсың. Барлық Қабдоловтардан саған дұғай-дұғай сәлем. Аман жүр. Жақсы оқы. Береги себя! Сәуле – апаң, Зейнолла – атаң».

Бүгінде біз сол кісілердің «Айналайын» деген сөздерін күнде сағынамыз. Сондықтан шығар қай немересі болмасын атасын мақтанышпен үнемі еске алып отырады. Атамыз тек балаларын ғана құрметтеп қоймай, құда-жекжатқа деген көңілі ерекше болатын. Сол үшін де атамызды бүгінде құда-жекжаттар да ерекше құрметпен еске алады. Құдайға шүкіршілік етеміз, атамыздың немерелерінің ішінде таланттары да жетерлік: менің ағам – Арай Бақытұлы – талантты суретші – дизайнер, Жүргенов атындағы өнер академиясын қызыл дипломен бітірген. Санжар Серікұлы Атырау қаласында Зейнолла Қабдолов атындағы қордың жұмысын басқарып жүр. Ал атамыздың ізін жалғастырған баласы – Серік аға – техника ғылымдарының докторы, Қазақстан-Британия университетінің профессоры. Сардар Серікұлы экономика ғылымдарының кандидаты. Немересі – Бибінұр Серікқызы Phd докторы болды, ініміз Абылай Бақытұлы – Қытайда Бейжін қаласында мұнай саласында оқып жатыр. Менім де екі балам –

Рамазан мен Зере үлкен аталарына тартып, келешекте, ғылым саласында ма, басқа салада ма үлкен жетістіктерге жетеді деп сенемін және басқа ұрпақтарымен жалғасады деп ойлаймын.

- Атаңыздың жиі айтатын, сіздің есіңізде қалған ұлағатты сөзі?

Бүгінгі таңда сөз қадірін, оның мәнін түсінбеушілік, сөздің күш – қуатының кемуі, үлкеннің кішіге құрметінің, кішінің үлкеннің алдындағы ізеттілігінің төмендеуі тұтас бір қоғамға кері әсер етері анық. Сондықтан да жоғарыдағы атамыздың айтқан қағидаларына жай, ат үсті нәрсе деп қарауға болмайды. Бұл орайда елінің ертеңіне алаңдап, құлқыны мен қара басын емес, «Қараша қазағым – болашағым», – деп қолына қалам алған қауымның «Әдебиет – ардың ісі» деген атамыздың ғибратты сөздерін үнемі еске алып отырғаны абзал демекпіз.

«Адам!... анадан туғанда арман қуған, алға ұмтылған. Қиялдан қанат байлаған, биікке самғаған, сырды жүрек еткен, шындықты тірек еткен. Сезімді өлеңге, сананы ғылымға айналдырған. Өмірді өнермен өрнектеп тастаған, өнерді өмірмен астастырып жіберген» – деген атамды мен «мақтамаймын», мен атаммен мақтанамын!

Қазіргі уақытта атам мен апамның қасында өткен әрбір күнімнің қандай қымбат екенін жақсы түсінемін. Сол күндердің бәрін де сағынышпен есіме аламын.

P.S. Ардақты пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа (с.ғ.с.) былай деген: «Иман тұрғысынан мүміндердің ең кәмілі- мінез-құлқы ең жақсы болғандар». Осы сөздер Зейнолла Қабдоловқа қаратып айтылған секілді. Біз ол кісіден білім нәрімен сусындап қана қоймай, бойымызға сыпайылық, сабырлық, адамгершілік, жоғары мәдениеттілік секілді көркем мінез қасиеттерін сіңірдік.

Жаныңыз жәннатта болсын, ағай!

Сүлеймен Демирел
университетінің доценті, ф.ғ.к.
Жолдасбек Мәмбетов

ТӘЛІМГЕР
(Академик Зейнолла Қабдолов туралы)

Ұстаз. Бұл айтуға оңай көрінгенімен тануға, салмақтап ойлануға келгенде мағынасы терең сөз екенін Зекең дүниеден өткесін барып сезе бастағандаймын. Ұстаз менің ұғымымда бұрын тек қана үйретуші, тәлім беруші, бағыттаушы сияқты елестейтін. Сөйтсем оның мағынасы одан әлдеқайда тереңде жатқан секілді. Ұстаз ол сенімен ойлас, сырлас, жолдас, рухтас адам екен. Себебі ол сені тәрбиелеп, үйретіп қана қоймайды, ол сені әрдайым жарқын болашаққа, жақсылыққа, бақытқа жетелейді. Егер сенің басыңа қиындық туса әрдайым қасыңнан табылатын жолдасың, адаса бастасаң жол сілтеп, бағыт беретін ақылшың, қиындыққа тап болсаң басу айтатын абызың, асқындап кетсең жазалаудан да тартынбайтын қатал әкең сықылды жан екен.

Зейнағаң әрдайым жайнап, өзгелерге де шуағын төгіп, айналасына нұрын шашып жүретін ерекше жаратылған адам еді. Ол кісінің сыртқы болмысының өзі осындай өзгеше бітімімен басқалардан оқшауланып тұратын. Ал ұстаздың жан дүниесіне бойлау, ол кісімен әңгімелесу кімді де болса өзгеше бір жылы сезімге бөлейтін.

Ұлы ұстазбен он алты жыл бірге қызметтес болыппын. Ол кісі «Әдебиеттануға кіріспе» пәнінен лекция оқитын, ал мен практикалық сабақтарын жүргізетінмін. Зейнаған бір нәрсені ежіктеп қайта-қайта түсіндіре бергенді жаратпайтын. Кейбір тақырыпқа қатысты мәселелерді сұрасам кабинетіне жеке кіргізіп алып, қарапайым ғана мысалдармен түсіндіріп, оқитын кітаптарды нақты айтып беретін. Бір рет айтқанда ұғып алмасаң кәдімгідей ренжіп қалатын. Сондықтан да не айтса да зейін қоя тындап, содан қорытынды шығаруға тырысатынбыз. Сосын өзі берген уәдесіне берік еді. Ал өзгелер уәдесінде тұрмай жатса, соған кәдімгідей қынжылып қалатын.

Қай нәрсенің болса да оябын тауып, ушығып кеткен нәрсенің өзін әрдайым бейбіт жолмен шешуге тырысатын. Ашу шақырып ағайлау, столды тоқпақтап қыр көрсету ол кісінің гадетінде жоқ болатын. Әрдайым қасындағы адамды мақтап, марапаттап, көтермелеп отырушы еді.

Зекеңнің 70 жылдығының қарсаңында досы Тұрсекең кафедраға келіп шағын дастархан басында өзінің жүрекжарды тілегін айтты. Сонда ол кісінің бізге қаратып:

«Сендер мына Зейнолла ағаларыңды біле бермейсіңдер ғой. Бұл күліп, жаймашуақ жүргенге ақкөңіл, ешқашан біреудің алдын кесіп өтпейтін сыпайы деп ойларсыңдар. Ал мұның ақиқаттың алдында басын имейтін қатал, кейде екінің бірі бара бермейтін тәуекелді іске басын тігіп бара алатын батыр екенін білесіңдер ме? Баяғы сексен алтының қысылтаяң күндерінде ректоратта жиналыс болып, сол кездегі ректорымыз Ө. Жолдасбековті аяқ астынан кінәлі қылып, ЦҚ-дан адамдар келіп жаппай қаралап жатқанда осы Зекең тұрып:

– Ау, жолдастар осы күні кеше ғана Жолдасбековтен жақсы адам жоқ еді ғой, бүгін аяқ астынан қалай өзгеріп қалдыңдар? – деп қасқайып тұрып Жолдасбековті қорғаған жалғыз осы Зейнолла ағаларың болатын. Өзі партия мүшесі бола тұрып сонау Мәскеу мен Қазақстанның күллі қасқалары мен жайсаңдарының алдында олай сөйлеуге ол тұста екінің бірінің ерлігі жете бермейтін», – деген сөзі әлі күнге дейін есімде. Бірақ біз Зейнағанның қасында қаншама жыл жүрсек те өзінің ол оқиға туралы бір рет болса да айтып, еске алғанын естімеппіз. Бұл да ұстаздың бойындағы көзге ұрғанды жақтырмайтын қарапайымдылық қасиеті шығар.

Зекең еш уақытта бізге мынадай бол деп айтпайтын. Мінезінде мынадай кемшілік бар деп біреуді кіналап жатқанын да көрген емеспіз. Бірақ өзі әрдайым кісілік келбетімен, көркем мінезімен бізге үлгі болып жүретін. Қытайдың ұлы данышпан абызы Конфуций: «Ғылымды меңгерудегі ең қиыны ұстазды құрмет тұту, ұстазды сыйлап үйренгенде ғана ол үйретпек болған ақиқат шындықты танысың» деген екен. Сол айтпақшы Зекеңнің шәкірттерінің барлығы да ол кісіні барынша сыйлап, құрметтейтін. Себебі өзінің ақыл-парасатымен, білімімен, адамгершілік қасиеттерімен ұстазымыз бәрімізді өзіне тәнті етіп, өзін еріксіз сыйлататын.

Кейде дәріске кірер алдында кафедрадағы шәкірттерін жинап алып, қай сабаққа баратынымызды, қандай тақырыпта лекция оқитынымызды сұрайтын. Лекцияның тақырыбын айтсақ соған кәдімгідей елігіп, мынау бір тамаша тақырып екен, ол туралы мынаны айтуды ұмытпа деп өзінің ойында жүрген тың ойларын ортаға салып, қызбаланып, бізді де шабыттандырып жіберуші еді. Ол кісі «Айтарың болмаса аудиторияға кірме», «Әр лекция ол енді қайтып қайталанбайтын ғажайып сәт, сондықтан да аудиторияға құдайға мінәжат етуге дайындалғандай дайындықпен кіру керек», «Аудиторияға жақсы лектор шоқ болып маздап кіріп, от болып лаулап шығады» деген ұлағатты сөздерін ылғи да қайталап отыратын.

Ұстазымыз өзінің шәкірттерінің қай жерде жүргенін, немен айналысатынын, қай тақырыпқа жақын екенін де дәл танып, соларға сырттай тілекші болып, алаңдап отыратын.

Ол кісі өзінің ұстазы Мұхтар Әуезовті әрдайым ерекше бір ыстық ықыласпен еске алып, ұлылық қасиеттерін әңгімелеуді жаны сүйетін. Әуезов туралы қаншама әңгіме айтқаны есімде жоқ, бірақ еш уақытта бір айтқанын қайталамайтын. Әрдайым ерекше бір қырын, ерекше бір мінезін, ұлы адамға тән және тек Әуезовке ғана жарасатын әдетін сүйсіне сөз етіп отырушы еді. Әуезов Зекең үшін барлық ісі мен әрекетінің өлшемі секілді болатын. Бірде ұстазы туралы толғана әңгімелеп отырып, «қазір менің өзім Мұханнан алты жас үлкен екенмін» дегені бар. Енді бірде Мұхаң менің жасымда пәлен том шығарма жазған екен деп өзін қайрағандай, өз өзіне есеп бергендей ойланып қалатын. Өзі жүргізетін сабағына әрдайым дайындықпен келетін және ұсақ-түйек шаруаға бола лекциясын бөліп мазасын алғанды да ұнатпайтын. «Лекция қасиетті нәрсе, оны бөлу күнә, ал оған келмей қалу опасыздық» деуші еді. Әуезовтің кезінде лекциям бар деп ЦК-ның бюросын тастап кеткенін ылғи да бізге үлгі қылып айтып отыратын.

М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Б. Кенжебаев, Е. Ысмайлов, Қ. Жұмалиев, Ә. Тәжібаев, Т. Жароков, Ә. Сәрсенбаев, Х. Ерғалиев, Ж. Молдағалиев, Т. Ахтанов, М. Иманжановтар туралы біз біле бермейтін қызықты естеліктер айтатын. Әңгімені де бар болмысымен беріліп, тыңдаушысын еріксіз ұйытып, ғажайып бір көңілмен әсерлі етіп айтушы еді. Ол кісі сөйлеп кеткенде барлық оқиғалар көз алдымызға тура бір кино көріп

отырғандай елестеп, айшықты да әдемі сөздер тізбегі лек-легімен ағытылып, тыңдаушысын сиқырлап тастағандай баурап алатын. Ауызша әңгіменің талай майталманын көріп жүрсек те, дәл Зейнағаң сияқты хас шеберін әлі күнге шейін кездестірген емеспін.

Зейнағаңның лекциясын тыңдауға еліміздің түкпір-түкпірінен аспиранттар, докторанттар, тәжірибеден өтуге келген оқытушылар келіп жататын. Бірақ солардың біреуіне де «жоқ бүгін сіз менің лекцияма қатыспайсыз, ертең келіңіз» деп кейінге қалдырғанын көрмеппін. Көбіне олар ортаға мені салып рұқсатын алып жатады. Мынадай кісі сіздің лекцияңызды тыңдағысы келеді, рұқсат етесіз бе деп барсам, «келсін, менің әр сабағым ашық сабақ емес пе» деп күле жауап беретін.

Өзі академик, өзі халық жазушысы бола тұра кафедрада өзін өте қарапайым ұстайтын. Кез келгеніміз ол кісімен оймызды бөлісіп, еркін әңгімелесе беретінбіз. Кафедрадағылардың барлығының үй-ішін, балаларының аттарына дейін жатқа білетін. Кафедра екіге бөлінген соң біздің кафедрада әйелдерден тек қана Мастура Ғайсақызы апайымыз қалды. Ол кезде апайымыз пенсияға шығып, жасы жетпістен асқан кезі еді. Кейбір ақылгөйлер апайдың жасы біразға келді, ол кісіні несіне ұстап отырсыз, орнына жастау бір оқытушы алмайсыз ба десе,

– Ау, сіз не деп тұрсыз, Мәкең Мұхаңның шәкірті емес пе, ұлыдан қалған көз ғой, – деп қорғаштап отыратын. Кейде апайдың көңілін көтеріп, өздерінің жастық шақтары туралы естелік айтатын.

– Мәкең жас күнінде қандай еді шіркін, – деп бастайтын әңгімесін. Бәріміз жатақханада тұрдық. Мастура апайларың көрші жатақханада тұратын. Ол кезде жатақханада су болмайды. Суды сырттағы колонкадан тасимыз. Таңертең ерте қасына бірекі қызды ертіп Мастура апайларың суға барады. Ол кездегі Мәкеңнің сұлулығы деген енді керемет еді ғой. Жүрісінің өзі суда қалықтап жүзген аққу сияқты. Сол Мәкеңнің сұлулығын қызықтау үшін ғана бәріміз ерте тұрып терезеге жабысып қарап тұратынбыз. Мәкең ол кезде тәкаппар, ешкімге мойнын да бұрмастан, құмырасын көтеріп бұралып өте шығады. Талай жігіт сол терезеден қарап тұрып-ақ ах ұрып, құсаланып, ғашық болып жүретін, – деп әдемі қалжыңымен бәрімізді күлкіге қарық қылып отырушы еді.

Ал Әуез Бисебаев ағамызды ерекше жақсы көріп, екеуі қатты сыйласты. Әуез ағаны кафедрада барлығымыз да жақсы көретінбіз. Мінезі жайсаң, сыйласқан адамына жүрегін суырып беруге дайын тұратын мәрт мінезді жігіт еді. Зекеңнің жетпіс жылдық мерейтойы қарсаңында Әуағаң ағамыз туралы көлемді мақала жазып әкеледі. Зекең ол мақаланы оқып, ұнатып, бастырсаң бастыра ғой дейді. Әуағаң мақалаға енді сіздің суретіңіз керек болып тұр, ертең соны әкелсеңіз газетке сосын апарам деп үйіне қайтады. Ертеңіне деканатқа кірсем Зекең деканның кабинетінде отыр екен, оған қарсы бетте Әуағаң отыр тағы бір-екі жігіт қастарында жүр. Байқаймын Әукеңнің дауысы жарқан-жарқын шығады. Қастарына барып мен де отыра кеттім. Әукеңнің сөзінен аңғарғаным сол түні үйіне көптен көріспеген ескікөз жолдастары келіп, таң атқанша тойласа керек. Зекеңнің алдында соған кешірім сұрап отыр екен. Зекең:

– Байқа Әуезжан, шаршап тұрсаң үйге қайт, мұнда көп жүрмей-ақ қой, – деп жатыр. Әукең де қайтар емес:

– Мен бүгін газеттің редакциясына барам, келісіп қойғанмын, тек суретіңізді берсеңіз болғаны, – дейді. Зекең ақыры сөмкесінен алып, қағазға оралған суретін шығарып берді, Әукең оны екі бүктеп төс қалтасына сала салды. Зекең:

– Өй, Әуез сен не істеп жатырсың, ана суретті бүктегенің не, бүлінді ғой енді, – деп ренжи сөйледі.

– Әкел бері суретті, апармай-ақ қой, рақмет саған, – деп суретін сұрап еді, оған суретті Әукең қайтара қоймады. Екі ортада қасында отырған біз қысылып барамыз. Әукең артық бірдеңе айтып қоя ма деген күдік те жоқ емес. Зекең сосын дауысын көтеріңкіреп,

– Әй, әкел бері суретті, – деп қатқылдау сұрады. Әукең екі қолын кеудесіне айқастырып алды да,

– Аға кешіріңіз, бере алмаймын, – деді. Біз енді бәрі де бүлініп бітті-ау, не істесек екен дегенше болған жоқ, Зекең дереу ашуын басып, Әукеңе барлай қарап алды да,

– Өзің бір қырсық жігіт екенсің, бірақ мына мінезің, тап осы отырысың маған ұнап отыр. Керек десең саған қызығып та отырмын, – дегені. Әбіржіп тұрған бәріміз ду күлдік. Әуағаң да күлді. Екі-үш күнде мақала да шықты, Әукең бүп-бүтін суретті Зекеңнің өзіне қайтарды.

Зекеңнің үйі қашан барсақ та хан базардай адамдарға толы болатын. Кейде кексе тартқан әйелдер, жастары біразға келіп қалған ер адамдар жүретін. Бұлар кімдер деп сұрасақ, шәкірттерім ғой дей салатын. Сөйтсек он-онбес жыл, кейде тіпті жиырма-отыз жыл бұрын бітіріп кеткен шәкірттері Зекеңмен одан кейінгі жылдары да туыстай боп араласып жүреді екен. Кейін оған да көзіміз үйреніп, көбімен біз де араласып кеттік.

Кейде демалыс күндері үйіне барлық немерелерін жинап алып, Сәуле апай қазан-қазан тамақ пісіріп мәре-сәре болып жатады. Ондайда Зекең де қуанып, ерекше шабыт үстінде жүреді. Бірде барлық немерелерін екі бөлмеге бөліп ұйықтатып, таңертең өзі солардың есіктерін ашып, қызықтап, сүйсініп сырттарынан қарап жүр екен. Мен барып қалып едім, қасына шақырып алып:

«– Қарашы мыналарға, менің байлығым осылар! Қандай ғажап! Он немерем бар, барлығы да ұл балалар. Әлгі Махамбеттің:

Өтемістен туған он едік,
Онымыз атқа қонғанда,
Жер қайысқан қол едік, –

дегенінде қандай асқақ ой жатыр, байқайсың ба? Қазір тұрып дүр етіп шулап далаға шыққанда сырттарынан сүйсіне қарап тұрып, тіфай-тіфай тіл көзден сақта деп тұрам! Немере деген шіркін ыстық екен ғой», – дегені кеше ғана сияқты. Бүгінде сол немерелерінің көбісі еліміздің әр түкпірінде қызмет істеп жүрген абройлы азаматтар.

Зымырап жатқан уақыт. Зекең біздің қасымызда мәңгі жүре беретіндей елестеуші еді. Бірақ өмірдің заңына бағынбайтын пенде бар ма?! Ол күндер де біртіндеп алыстап, естелікке айналып барады. Ұстазымыздың өзі де сағымданып, сағыныштың елесіне айналғандай...

2-СЕКЦИЯ. Әдебиет теориясы және фольклортану

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология ғылымдарының докторы,
профессор Зинол-Ғабден Қабиұлы Бисенғали**

«СӨЗ ӨНЕРІ» ЖӘНЕ ӘДЕБИ СТИЛЬ

Қазақ әдебиеттануының тарихында әлі "Сөз өнерінен" асқан оқулық-монография жоқ. Бұл – еңбектің бұрынғылардан кейін жазылғанынан емес, мәселе басқада... Мәселе, кітапқа көңіл бөліп, қадала оқыған талантты жастардың әдебиет әлеміне ерекше ықыласпен қарай бастауында..., Мәселе, көркем әдебиеттің жұмбақ сырларын ұғуға талпынғандардың көркем өнердің кілтін осы кітаптан тапқанда.

Бұл монографиямен бізді 1970 жылдары ғұлама ұстаз профессор Темірғали Нұртазин таныстырды. Филология факультетінің үшінші курсына жазушы шеберлігіне қатысты арнаулы курс оқып жүрген кезіміз. Бірде проф.Т. Нұртазин "Әдебиет теориясының негіздері" атты З.Қабдоловтың жаңа оқулығын алып келді.

Қазақ әдебиеттануына жаңа теориялық еңбек келді, «қаламгерлердің жазу үстелінде мәңгілік тұратын ғажап кітап" – деді, көп нәрсеге таңдана қоймайтын, әзілі мен мысқылы аралас сүйікті ұстазымыз. Неге бұлай дегенін онда ұға қойғанымыз жоқ. Бізді ойландырған сөйлем – "Мәңгілік кітап» деген мәтін еді. Ол жылдарда мәңгілік кітаптар тек қана Ленин мен Маркстікі дегендей пікірлер әбден қалыптасқан-ды...

Бірақ, жаңа оқулықпен таныса келе ұстазымыздың бұл пікірінің өзегінде мүлде өзге ниеттерден тұратын алтын арқауды көрдік. Ол қабылдауға күрделі, қиын әдеби ұғым, қисындарды көркем пішімде жеткізу талабын туындаған екен. Әлі З.Қабдолов ұлттық танымға ден қояды екен. Алайда, түрлі тәжірибелік сағаттарда, өзге мақсатты шығармашылық жұмыстарда біз іздеген әдебиет теориясының қағидаларын дәстүрлі ұғымдармен

қатар қолдану оңай емесін байқадық. Көркем тілмен-ақ ұғынықты түсіндіретін ғылыми зерттеу түйіндері бәріміздің қабылдауымызға қиындық келтіретіндей.

Г.Л. Абрамович, Л.И. Тимофеев, Ф.М. Головенченко, Н.А. Гуляев, Г.Н. Пospelов, Л.В.Щепилова және А.М. Горький атындағы Ресейдің дүниежүзілік әдебиет институтының үш томдық әдебиет теориясы туралы еңбектері негізінен орыс әдебиеті шығармаларын талдауға негіделетін. Әлем әдебиеті классикасының таңдаулы үлгілері де ретіне орай қолданылады. Осы теориялық қасаң қағидалар Отаршыл Ресей тарапынан біздің қоғамдық санаға зорлықтан жоғары мектептерде оқу құралдары ретінде тықпаланды. Осы деректер мен талдаулар негізінде жазылған теориялық зерттеулер қазақ әдебиетінің теориясы мен тарихын жүйелі түрде дәл көрсетеді деп айтуға бола ма?! Бірақ осы өзге ел, ұлт әдебиеті теориясының санамызға сіңгені соншалық тіпті күні бүгінге дейін соларға жалтақтауды қоя алмай келеміз.

Мәселен, З.Қабдоловтың қазақ әдебиеті деректерін талдау мен әлемдік және орыс классиксымен салыстыруларына басымдық беретін оқулығы, теориялық ұғымдар мен заңдылықтарды қазақы көркем тілмен-ақ ұғынықты түсіндіретін З.Қабдоловтың ғылыми зерттеу түйіндері бәріміздің қабылдауымызға қиындық келтіретіндей көрінді. Бірақ, бәрі бірінші қабылдаулар мен танымдарда, алғашқы күндерде ғана екен.

Өзге ұлттық таным жүйесі қабылдаушы, оқушы этнос жүйесінің құрылымын адам танымастай өзгерістер әкеледі. Оған оңай көз жеткіуге болады. Өйткені қазақ әдебиеттануындағы бұл қағида ұғымдардың жөні, табиғаты басқалау.

Мұны алғаш рет байқаған ғалым А.Байтұрсынов болатын. Ұлттық дүниетанмы отарлық ел санасынан өзгелеу, әлі табиғи таным жүйелерін сақталған ғалым «Әдебиеттанушы» атты алғашқы теориялық зерттеуді жазу үстінде дәстүрлі қазақ әдебиеті заңдылықтары мен деректеріне ғана сүйенеді. Ресейлік ресми идеологиясы «халық жауының» оқу құралы дегенді желеу етіп бұл оқулықты жоқ қылғаннан кейінгі Қ.Жұмалиевтің 1938 жылы жарық көрген «Әдебиет теориясы» В.Виноградовтың теориясының аудармасы болатын. 1937 жылғы репрессиялардан кейін жарық көрген бұл еңбектің осылай болуы таңданарлық жай емес. Теориялық қағидалары орыс әдебиетінің теориясы болса да,

оны дәйектейтін мысалдары ғана қазақ әдебиетіне алынған. Өнер мен әдебиетке байланысты ұқсас типологиялық құбылыстардың мысал, деректерін қазақ әдебиетінен тауып, орыс қоғамдық санасы құптаған қағыдаларды қазақ әдбиетіне көшу де оңай емес еді. Атақты ғалым Қ.Жұмалиев өз теориясының кейінгі басылымдарында біраз қағыдаларға қайта қарап өзгеріс енгізеді. Бірақ, қуғын сүргінге тап болған қаламгердің теориялық ойларын іске асыруына мүмкіндігі болмаған.

Өкінішке орай, А.Байтұрсынов пен Қ.Жұмалиевтің теориялық еңбектерін зерттеу және қолдану барысында бүгінгі ғалымдар да қазіргі сұраныстарды ескерумен шектеледі. Ол оның негізінде, заманауи талаптардың, өркениеті мен өнері ерте дамыған елдердің өзіндік танымдарының басым түсіп отыратынан ескере бермейді.

З.Қабдолов оқулығының екінші басылымнан атын «Сөз өнеріне» ауыстырылды да әдебиет теориясы туралы қаптаған оқулықтардан іргесін аулақтау салды.

"Сөз өнері" – көзтаныс теориялық еңбектер арасында мазмұны, стилімен мүлде бөлектенетін еңбек. Аса көркем әдеби тілде жазылға теориялық зерттеу. Оған сәйкес еңбекті, бастан аяқ көркем тілде жазылған теориялық зерттеуді, күні бүгінге дейін орыс тілі арқылы таныс еңбектер арасынан, әлемдік әдебиетте де кездестіргеніміз жоқ.

20 ғасыр басындағы А.Байтұрсынов жазған «Әдебиет танытқыштан» кейін Қ. Жұмалиев қолданған әдебиет теориясына қатысты ұғымдар атауларын (терминдерін) З.Қабдолов ұштай отыра оның белгісіз қырларын жайната көрсетіп, көркемдік әлем атты сырлы аралдың беймәлімдеу жайларын бейнелеу үшін шеберлікпен қолдана білді.

Ғалым алдына мынандай мақсат қояды: "Әдебиеттің теориялық мәселелерін бірыңғай қисынға ғана айналдырып, оны әлде бір қасаң ереже, кейде, тіпті, қатал заң ретінде ұсынбай, теориялық толғамдарымызды жазушылық шеберлік мәселесімен, қажет жағдайда қаламгерлік өнердің қиын өрімдерімен ұштастыра, көркем шығармашылық психологиясымен байланыстыра жүйелеп отыру керек". Ойлана қарасаң, оңай міндет емес. Алайда, автор құдай берген қабілеті мен талантының арқасында оны асқан зергерлікпен іске асырған.

3.Қабдолов ғылыми еңбектерінің стиліне тән басты ерекшелік – көркемдік. Ғылыми зерттеу еңбектерге тән ауырлау ұғымдарға лайық сөз табу, қабат-қабат келетін күрделі талдауларға сүйенген ойларды ықшам жеткізу, теориялық байламдарға негізделген қорытынды қағидаларды бейнелі тілге оранған сөйлемдерге, көркем стильге көшіру қиынның қиыны. Нақтылық пен дәлдікті талап ететін ұғымдарды жандандыра жайната жеткізу екі қаламгердің қолынан келмейді. Қараңыз: «Әр сөз тек өз орнында ғана тұруға тиіс. Сонда бір сөйлемдегі бірнеше сөз өзара бір-біріне сәуле түсіреді де, әр сөздің бұрынғы мағынасына жаңадан тың мағына қосылып, бәрі бірігіп танытар шындық та су жаңа сұлу шыраймен мөлдірей қалады. Ал мағына тың, мазмұн мөлдір болса, оның оқырманға етер әсері де өзгеше». Осы сөйлем негізінде А.Потебня, М.Бахтин еңбектеріне кездесетін ойлар жатыр, бірақ сол ойларды ұлттық танымға, қазақша ұғымдарға орай қалай мөлдірете, көркем жеткізген. Зейнағаң ұғуға ауырлау ойлары өз стиліне лайық өзгеше суреттейді.

Өзіндік таным және өзгеше ойлау, – дара стиль 3.Қабдоловтың студенттік шақтардан басталған зерттеулерін басталады. Алғашқы студенттік зерттеу еңбегіне тақырып ретінде "Абайдың лирикасын" алады. Ұлы ақынның көркемдігі бөлек шығармаларын, философияға толы өлеңдерін талдай келе, жүректі толқытып ақыл-ойға қозғау салатын жырларының дара стиліне көңіл аударады: «Осы мысалдардың қай-қайсысынан болса да Абайдың эстетикалық көзқарасы айқын аңғарылады. Ол өлеңді өмірге игі әсерін тигізетін, ықпалын жүргізетін, адамға ақыл-өнеге беретін өнер деп біледі. Ақын алдымен азамат болуды, халықпен бірге қуанып, бірге күрсінуді керек, сөйтіп елінің тілегін толғап, мүддесін ойлап, сырын жырласын, шындықты суреттесін» – дейді...

Зерттеудің жүйелі талдауларға сүйенген қорытындылары көркем тілмен әсерлі жазылған. Кейін осы жұмыс Москва қаласында өткен студенттердің Бүкілодақтық байқауында жеңімпаз атанады. Ғылымға енді ғана қадам жасаған талапкердің Абай өлеңінің өзегіндегі өрнектер тілін қабылдауы, талдауы ғажап. Оған, бәлкім, автордың өнері ортадан шығуы, оқуға келгенге дейін ақын атанып, өлең жазуы ықпал еткен шығар. Осы алғашқы ғылыми жұмысындағы талдауларға қарағанда шеберлік

құпиясымен белгілі деңгейде таныс болғанға ұқсайды. Өлен өзегіндегі Абай ойларының тереңіне бойлауға ұмтылуы және ұққандары мен сезгендерін мөлдірете жеткізе білуі соған меңзейді. Университет студентінің Абайдың көркемдік әлеміне тілі арқылы кілт тауып оқуы бойын билеген сезім толқындарын жоғалтып алмай әсерлі жеткізуі бірден көзге түсе бастады.

3. Қабдоловтың 1957 жылы «Абай жолы» эпопеясына қатысты пікірлерінде шығарма тілінің поэтикасына басым мән беруі ұшталады. М.Әуезовтің эпопеяда Абай психологиясын бейнелеуде қолданатын әдіс тәсілдері тікелей суреткердің тілдік құралдарды шебер қолдануына тәуелді: «Көптен қаладан шықпаған Абайға жаңа көктем енді ғана өзінің келе жатқанын баян етті. Сол жақта, алыс көкжиекте, көкшіл мұнар ішінде Семейтау көрінді. Қардан о да арылыпты. Кесек жұмыр бір ғана қатты толқын бүктетіліп, түйіліп кеп, мәңгіге мелшиіп, қатып қалғанға ұқсайды. Айнала, сардала ортасында оқшау бітіп, оқыс тұрып қалған бір үзік тау. Мәңгі бақи жым-жырт боп, жай созылған сахараның бір заманда әлденеден булығып, лықсып шыққан ереуіл толқыны ма? Ашу қажыры ма? - сол бейнелі бөлек тау».

М. Әуезов төңірегіндегі тынып тұрғандай, көріністерді тірілтеді. Үнсіздікке тіл береді. Көктемнің келіп қалғанын даланы сағынған ақын балаға көктемнің өзіне хабарлатқандай. Осыны аңғарған сағынышқа толы жас жүрек төңірегіндегі өзгеше күй кешкен таулар тыныштығынан сыр ұққандай. Лезде құбыла қалған кейіпкер психологиясын бейнелеуде қаламгер табиғат көріністеріне тіл бітіре егіздей дәлдікпен суреттейді. Зерттеуші шығармасында Абайды дара алмай көбіне табиғат аясынла алып, қазақы поэтика бейнелеуінде одан қайталанбас ұлттық үнді ести білген кейіпкер әлемін әсерлі суреттейді. Мұндай эпика-лирикалық суреттеуді Абай эпопеясынан жиі ұшыратуға болады. Енді 3. Қабдоловтың алғашқы зерттеуінің тіліне оралайық.

Заман шындығын бейнелеуде ақындар қолданған тәсілдерді, өзінше, Абайша қолданған өлендердегі ұлттық ерекшеліктерді ажыратады. Абайдың ол деңгейге жалаң еліктеу, үйрену жетегінде емес, таланттың табиғи дамуы ыңғайында жеткеніне көңіл аударады.

Алғашқы жұмыста-ақ 3. Қабдоловтың ғылыми стилінің басты қырлары көз тарта көрінеді:

- 1). Ғылыми объект өзегіндегі алтын желіні дәл табу.
- 2). оның табиғатын тану;
- 3). құрылымын көре білу, өзге, сәйкес құбылыстармен салыстыру
- 4). Қорытынды, байымдауларды көркем, бейнелі тілмен жеткізе білу т.б.

Мұнда көңіл аударатын да бір жай бар. Қаламгер алғашқы зерттеу еңбектері мен әдеби-сыни мақалаларында көркем шығарманы талдау барысында шығармашылық психологиясына тереңдей бойлау қажеттігі туралы көбірек айтады. Сол арқылы нақты көркем шығарманың тек қана соған ғана тән ерекшелігін табудың маңызын жоғары бағалайды. Бұларға айрықша көңіл бөлудің қажетін айтады.

Академик З.Қабдолов қаламгер шеберлігінің жарқырай көрінер тұсы пейзаж дегенді жиі қайталайды. Жазушы шеберлігі тілді қолданудан айқын көрінетін болса, оның сан қырлы иірімдерін мейілінше толық қолданылар тұсы табиғат көріністерінде. Нағыз көркем шығармада табиғат көріністері ешқашан дербес бола алмайды. Нағыз пейзаж характерге бастайтын тура жол,-дейді ғалым. «Адамның тағдырынан, сезімінен, көңіл-күйінен тыс табиғат суреті – пейзаж жоқ»

Жазушы өзінің алғашқы көлемді, күрделі шығармаларынан бастап («Ұшқын» романы) табиғат пен адам арасындағы айрықша байланыстарға көз тігеді: «Дала күні шоктай шымыр, шаңқиып тас төбеде тұр. Анда-санда ұйытқып өткен аңызға жел аптап, ыстық.

Жеңіл газиктің төбесі ашық, алдындағы әйнегін жалт-жұлт ойнатып зырлап келеді. Соңында бұрқылдаған қою шаң будай шалқып, жол езуінде елбеңдеген бұйырғын мен жусанға, көде мен көкпекке сіңіп әрең айығады.

Руль ұстаған көк комбinezонды кісінің жанында шашын шалқасынан қайырған бала жігіт отыр. Жігіттің толықша, ақсары жүзі балғын болғанмен, үлкен қара көзінде бойына шақ емес байсалдылық бар. Осы өңірдің қожасы бір өзі сияқты, кірпігін баяу қағып, төңірекке маңғаздана өр қарайды» Осы жай ғана қарапайым адам ба? Меніңше, «төңірегіне өр қарап» келе жатқан жүргізуші туған жердің құны мен қасиетін жақсы білетін, сон-

дықтан да мақтанышы зор қаламгердің замандасы. Алғашқы көлемді шығармасында-ақ жаңа адам бейнесін қаламгер табиғат пен адамның ішкі диалогынан бастайды. Қаламгердің төл шығармаларында қолданылатын табиғат көріністері мен характер арасындағы әлдеқандай жұмбақ байланыс бірден көңіл аудартады. Бұл аталған роман бастауындағы алғашқы беттер ғана.

Байқап қарасаңыз, З. Қабдоловтың сол алғашқы әдеби сын мақалалары, ғылыми еңбектері – шын мәніндегі көркем әдеби сын талаптарына сай дара дүниелер. Ғалымның алғашқы зерттеулерін оқи отырып сан рет оқыған шығармалардың ең мәнді тұстарын аттап кеткендей, жаңа ғана ұққандай күйге кешетініміз сондықтан болса керек.

Қаламгер ғылыми-зерттеулерінде тандалған эстетикалық объектіге тән негіздерді ашып, мәнді деректерді бірден алға тартады. Тақырыпты жіктеп көрсету арқылы басты міндеттерді оқшаулап, айқындап, анықтап көрсетеді. Бұл да ғалым стиліне тән тұрақты тәсілдердің бірі. Және оны шығармашылығының бастауыларынан бері қолданып келеді. Қаламгер Қазақ университетін бітірерде Абай лирикасы туралы жазған диплом жұмысында бұл әдісті сәтті қолданады.

"Ақын кім? Ақындық деген не? бұл сұрақтың жауабын кезінде Абайдың өзі берген. Ұлы ақынның "Адамның кейбір кездері" деп басталатын өлеңінде мынандай керемет жолдар бар:

Сылдырап өңкей келісім

Тас бұлақтың суындай...

Шын мәнісіндегі өнер туындысының айрықша асыл қасиетін, сыртқы түрі мен ішкі сырының тамаша үндестігін, сайып келгенде, оның күллі идеялық-көркемдік құнын осыдан артық дәл табу қиын". Одан әрі де Абайдың ақындығы туралы көркем тілмен жазылған әдеби талдаулар басталады. Осы талдаулардан айрықша байқалатыны З.Қабдолов жұмыстарының ғылыми стилі осы еңбектерінде жан-жақты ұшталғандығы.

1964 жылы жарық көретін "Жанр сыры" атты монографиясында жарқырай көрінетін ғылыми көркем стиль бастауы да осы ізденістер нәтижесі болатын. "Шұғаның белгісі", "Қорғансыздың күні", "Талпақ танау" атты классикалық әңгімелерге арналған

ғажайып талдаулар осыны көрсетеді. Тіпті көркем шығармаларды оқығанда да ондай әсер ала алмауың мүмкін. Ғалым авторлық көркем идея маржандарының сан құбылған қырларын аршып алып, оқшаулап көрсетіп, алдына тартқанда еріксіз қайран қаласың.

Бұл әсер қайдан пайда болады? Ол қаламгердің жүйелі, деректі, дәлелді көркем талдауларындағы ой қуаттылығынан ғана емес автор байымдауының айрықша көркемдігінен де. Әдеби көркем сынның әдебиеттен кем түспеуі керек деген өнер шеберлері айтқан пікірлердің дұрыстығына осындайда кәміл сенесің. 3.Қабдоловтың әдеби-сын, ғылыми-зерттеу еңбектері – белгілі бітімі бар, соны көрсете алатын құрылымы, композициясы ажарлы көркем шығармалар.

3.Қабдолов еңбектерінің ғылыми стилі "Сөз өнері" атты монографиясында айқын көрінеді. Әдетте теориялық еңбектердің тілі ғылыми стилде болады да автордың ойлау, сөйлем құру ыңғайын орай оқуға ауырлау, ұғуға қиындау келеді. Ғылыми еңбектер аз-кем айырмаларына қарамастан көбіне біртектілеу көрінеді. Негізінен ғылыми еңбектер терминдер мен ұстанымдар, ұғымдар мен толғамдар, байымдаулар мен болжамдар орайына қарай жазылады да стилі де соған орай қалыптасады. Көркем әдебиетке арналған сыни еңбек көркем жазылуға тиісті болғанымен мұнда да белгілі бір шарттылықтардың болатыны белгілі.

1970 жылы жарық көрген "Әдебиет теориясы негіздерінде" 3.Қабдолов осы стилге мүлде жаңа сипат береді. Ғалым өз шығармашылық стиліне орай теориялық ауырлау қағида, түйіндерді адам таңқаларлық деңгейде көркемдікке келтіреді. Теориялық еңбекте оған тән ұғымдарының атауларын қазақ тіліндегі бар үлгіде алғанмен мағынасын түсіндіруде мүлде жаңа концепция ұстанады. Ол 3.Қабдоловтың ғылыми стилінен туындайтын құбылыс еді.

Алайда алғашқы ірі еңбекте теориялық жұмыстың құрлымын белгілеген тараулар атауларын көрсетуде дәстүрлі әдеби үлгілер сақталады. Оның себебін былай түсіндіруге болар еді. 1970 жылдарда докторлық диссертация негізі ретінде жарық көрген еңбекті қазіргі "Сөз өнерінде" қолданылған көркем стилде жариялау мүлде оңай емес-ті. Бұл ғылыми еңбек. сондықтан ғылыми стильде жазылуға тиіс, оны жеңілдетуге, көркем тілге

айналдыруға болмайды т.с.с. айтылуы да мүмкін еді. Сондықтан З.Қабдолов оны еңбектің 1976 жылғы екінші басылымында, "Сөз өнерінде" қолдануға шешім қабылдайды. Енді филология ғылымдарының докторы ретінде оқулық құрылымына, тараулар атауларына өзгеріс енгізеді, көңілде тұрған үлгіге орай өз стиліне сай пішімде жариялайды.

3. Қабдолов нені жазса да, қалай жазса да өз сөзін айтқан, өз қалауынша ғана жазған. Ғалым қаламынан шыққан 1000 ға жуық мақала, ғылыми-зерттеулерді қарап отырып осындай ойға келуге болады. Әрине қоршаған орта мен маңындағы дос-жарандар, қатар жүрген қаламдастардың көңілдеріне қарай жазғандары да жоқ емес. Бірақ соның бәрінде де З. Қабдолов стилі мен ойы мен мұндалап тұрады.

Әдебиет теориясы негіздерінің 1976 жылғы басылымында, "Сөз өнерінде", З.Қабдолов былай деп жазады. "Сондықтан, кітаптың атын да затына лайық, сөз өнері деп үйреншікті үлгіден гөрі біраз өзгертіп алуды жөн көрдік. Дәл осылай атау осы кітаптың мазмұнына да сай келеді. Өйткені бұл кітапта әдеттегідей теориялық қағидалар қалыптастырудан гөрі сөз өнерінің әрі қиын, әрі қызық құпиялары хақында жалпы жұртпен кеңесу, еркін сырласу жағы басым". Ғалым алдына қойған осы міндетін дәлдікпен орындап шыққан. Осыған дейін жазған ғылыми-зерттеу еңбектері мен әдеби-сын мақалаларын оқырман көркем шығарма оқығандай сүйсініп, құмарта тұщынып оқитын деңгейге стилге жеткізген З.Қабдолов мына күрделі теориялық еңбегінде де іргелі өзгерістерге барады. З.Қабдолов өз стиліне орай алып отырған ғылыми объектісінің ең негізгі, ірі, кесек, түйінді тұстарын түсіндіре келеді, оның ішкі тарамдары туралы еркін ойлануға да мүмкіндік береді:

Бірінші тарауды "Сөз өнері туралы сөз" деп атайды. Теориялық еңбек, оқулықтармен таныс жандарға белгілі "Әдебиет туралы түсінік" болмаса "Көркем әдебиеттің негізгі белгілері" тәрізді қисынды тіркестерге бармаған. Тарау атауын метафралық та мәні бар бейнелі әсерлі сөйлемге көшірген. Одан әріде әдебиет деген сөздің түбірі, тегі ұғымдарын анықтап айтып алады да, "Әдебиет не деген сұраққа?" жауап іздейді. Микеланжело, Шекспир, Глинка, Абай, Суриков, Бальзак, Гоголь, Белинский, т. б. толып жатқан өнер тарландарының әдебиет пен шығармашылық

туралы толғамдарын, шығармаларын атай отыра әдебиеттің сөз өнері екенін, оның өнердің өзге түрлерінен айырмасын үш-төрт бет көлемінде адам таңқаларлық дәлдікпен, дерекпен, көркемдікке бөлей айтып шығады. Осы тараудың ішкі бөліктеріндегі көркем әдебиеттің қоғамдық, тәрбиелік, танымдық, эстетикалық мәні мен халықтық сипаты туралы пікірлер де көркем стилде баяндалады. Алайда, осында бір құпия да бар. Таңқаларлықтай көркемдікпен қысқа да нұсқа жазылған З.Қабдоловтың ғылыми-зерттеу еңбектерін, әдеби-сын мақалаларын, теориялық зерттеулерін оқи отырып көркем шығарманың заңдылықтары мен жүйе желілерін, ұңғылы көп ұғымдар мен ұстанымдарын аса көркем тілмен жеткізген ғалымның шеберлігіне тәнті боласың.

З.Қабдолов Гетенің "Теория, достым, сұрғұлтитау ғой, ал өмірдің мәңгі-бақи гүл ашқан өз терегінің түрі жап-жасыл" деген сөзін жиі айтады. Ойлана қарасақ ғалым өзінің барлық әдеби-сын мақалалары мен ғылыми-зерттеу еңбектерінде теорияның осы сұрғылт тілін мәңгі-бақи гүл ашқан өнерге айналдыруға ұмтылған екен ғой.

**Махамбет Өтемісов атындағы
Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
филология факультетінің деканы,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Зейнолла Мүтиев**

АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӨЛЕҢІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сөз өнерін өзінше сүйіп, өзінше баптаған академик-жазушы З. Қабдоловтың бірқыдыру еңбектері өлең-сөз теориясының мәселелеріне арналған. Ғалымның ұлт әдебиеттану ғылымын мазмұн, тақырып жағынан байыту бағытындағы зерттеу еңбектерінің құндылығы қашан да маңызды.

Сөз өнері туралы ілім-білімнің алғашқы әліппесін білмекке ұмтылған жас талапкердің талай буынына рухани азық болған

«Сөз өнері» оқулық-монографиясы [1] ұлт әдебиеттануының жемісті жетістіктерінің бірі саналады. Қазақ әдебиетінің сан алуан жанрының табиғатын тану, әсіресе бүгінгі әдебиеттің, оның ішінде лирика тегінің тәлім-теориясының өзекті мәселелерін зерттеу ісінде академик З. Қабдоловтың ғылыми еңбектері өзіндік өзгешелік, соны көзқарас, тың пайымдарымен ерекшеленеді.

Қазақ көркем ойының сөз өнеріндегі сәулесін (болмыс-бітімін) ғылыми-рухани азыққа айналдырудағы ғалым мұраты мен мақсатын жалпылама алмай, лирикалық поэзияны тексеру тәсілі мен зерттеу амалының нәтижелерін түйіндеп топтасақ төмендегідей мазмұнды құрайды екен:

1) Қазақ сөз өнерінің теориялық мәселелерін қозғаған күрделі еңбегінің («Сөз өнері») «Сөз сарасы» тарауында өлең сөздің көркем әдеби туынды ретіндегі табиғатын (тілін, құрылысын) әр қырынан алып, түп-тереңінен қозғап төмендегіше тексеріс жүргізеді;

а) өлеңді көркемөнердің бір түрі ретінде ұғындырады және қазақтың баршаға ортақ қарапайым сөйлеу тілінде («ұлы өнер, піл сүйегінен ойып жасалған мүсін секілді «сиқырлы» сұлу өнер»; адамның өмірі ғана емес, өлімінің өзі өлең: жоқтау-ән, эпитафия-өлең»; – бұл жерде айта кету керек ғалым Абай теориясының // «Өлең-сөздің патшасы, сөз сарасы» – тәліміне жүгініп отыр);

ә) өлеңнің анықтамасын ғылыми, әдеби тілде де түсінікті қып береді: «Өлең-еркін сөйлейтін жай сөздер тіркесі емес, ырғағы мен ұйқасы белгілі қалыпқа түскен, шумағы мен бунағына дейін белгілі тәртіпке бағынған нақысты сөздер тізбегі, Абайша айтсақ, сөз патшасы, сөз сарасы»;

б) өлеңнің эстетикалық-танымдық қызметін: («Өлеңдегі әр сөз адамның жан жүйесімен, көңіл күйімен, сезім толқындарымен өзекті байланыста») белгілеп берді;

в) өлең құрылысын түсіндіру, ұғындыру туралы қисындары адам ойының ішкі түйсігіне жеңіл әсер етіп, оны қабылдау үдерісі ұзаққа созылмайды: («Өлеңдегі әрбір тыныс, үн, үзіліс адам жанын тебіrentпей қоймайды. Өлеңнің әр ырғағы мен бунағында көл-көсір сыр ұялап, сезім шалқып жатады»);

г) өлең құрылысы мен құрылымын зерттеген ғалымдардың «схемасын»: дактильдің (В. Жирмунский), пектаметрдің

(Б. Томашевский), тактометрдің (А. Квятковский), гексаметрдің (Г. Абрамович), силлабикалық өлең-жырдың (Қ. Жұмалиев), тіпті ямбы-хорейлерге қарсы тұрып, жаттанды схемадан бойын аулақ салған В. Маяковскийдің ирек-сызығына дейін көрсетіп, сөз сарасының өнер хақында зерттелу аймағынан сыр тартады. Алайда ғалым өзі мысал-үлгісін келтірген схемалардың өлеңнің сыртқы пішінін тану үшін ғана болмаса, ішкі мазмұнын толық аша алмайтынын ескертеді: («Себебі, поэтикалық шығарма схемамен жазылмайды»);

ғ) өлең ырғағының туу, пайда болу, жетілу қызметін баяндауда ғалым ырғақ туралы айтылған әр замандағы әр қилы пікірлердің қызықтысын, салмақтысын сүзіп алып, елеп-екшейді. Сол тұжырымдардың толыққан, толысқан үлгілерін ұсынып, ізденушісін ойландырып барып, өз түйін сөзін айтады: («Қысқасы, ырғақ – өмірде де, өнерде де көп нәрсенің кілті; өлеңде сөз бен дыбыс үндестігінің арқауы. Өлеңнің әр сөзі – ырғақты сөз»). Ғалым тұжырымында өлеңді оқу да, тындау да, түсіну де, тіпті өлеңге тұшыну мен толқу, тебірену – баршасы ырғаққа бағынады, яки «сөз өнерінің өзге түрінен өлеңнің басты өзгешелігі де ырғақта жатыр») [1, 253-б.];

д) өлеңнің шумақ, тармақ, бунақ сынды күрделі қызмет атқаратын бөлшектерінің қызметі мен міндеттерін зерттеуші «көп тәптіштемей, тек кейбір үлгілерін ұсынуды жөн көретінін» ескерте келе екі тармақты шумақ пен сегіз тармақты шумақ аралығындағы туындыларға дейінгі аралықта қазақтың ақын-жазушыларының шығармаларынан үзінділер келтіріп, мысал алады. Зерттеуші-тәлімгер қисынына құлақ ассақ, бар әңгіме ырғақта: «Ырғақ, ырғақ! Шумақ, тармақ, бунақ – бәрін туғызып жүрген – ырғақ». Көп бунақты өлеңдердің шұбалаңқы жолдарын (тармақтарын) екіге, үшке бөліп те форма (пішін) тудыруға болатынын немесе әр жолы екі-үш бунақты қысқа тармақты өлеңді бір бағанға (жолға) шығарып та, «реформа» жасауға болатынын дәйектеп, дәлелдеп көрсеткен ғалым пайымынша өлең тармағы мен бунағы ырғаққа бағынады. Оған себеп: біріншіден, ырғақ екпіні өлең мазмұнын, ой тұспалын жеткізу үшін қажет болса, екіншіден, ырғақ арқылы лирикалық кейіпкер мінезін, өлең табиғатын танытуға болады. Ғалым түйіні: «өлең туралы ілімдегі шумақ жайлы ұғымдардың бәрі шартты; өлеңді терең

тану үшін оның шумағын санаудың керегі жоқ, ырғағына қарау керек» [1, 259-б.];

е) сөз сарасының жүйесін танытуға келгенде ғалым жалпы өлең сөздің әргі-бергі тарихына шолу жасайды. Мәселен, метрикалық, силлабикалық, тоникалық, силлабо-тоникалық жүйелердің өздеріне тән түрлері мен ерекшеліктерін сипаттай келе қазақ өлең жүйесінің (силлабикалық) негізгі өлшемі «буын мәселесі – қазақ өлеңінің құрылысын байыптаудағы басты мәселе» екендігін алға тартады. Өлеңді өлең жасайтын – буын және оған ықпал етіп құбылтатын инверсия екендігін буын саны әр қилы туындылардан үзінділер келтіре мысалдайды.

ж) өлеңнің цезурасы мен клаузасын түгендеуге келгенде ғалым ғылыми ізденісін індетте түседі. Ұйқасты қара өлеңнен де, ұйқассыз ақ өлеңнен де, он бір буын мен бес буынды және бунағы кем не көп көп буынды өлеңдердің біразынан мысал-үлгілер алып, оқушысының алдына жайып салады да буын туралы түйін сөзін: («Осы айтылғандардың бәрі екпінге емес, буынға негізделген силлабикалық өлең жүйесінің де алуан-алуан еркін өлшемдер туғызу мүмкіндігі мол екенін аңғартады») деп тұжырымдайды;

з) өлеңнің ұқасы жайын сөз еткенде ғалым түркі тектес халықтар (өзбек, әзербайжан, ұйғыр, якут, хакас) поэзиясына тән құбылыстардың (фаулун, фаилун, мафаилун, т.т.) әу баста дауыс ырғағына негізделіп қолданылғанымен, бірақ бәрібір «осылардың бір де бірі бұл күндегі ұйқасқа пар келе алмайтынын, силлабикалық өлеңдегі ұйқастың орны мен ролі айрықша бөлек екенін» атап өтеді. Қазақ силлабикасындағы тұрақты қолданысқа енген (академик Қ. Жұмалиев атап көрсеткен) сегіз түрлі ұйқас үлгілер ұсына отырып, сонымен бірге өлең зерттеушілерінің ат қойып, айдар тағып жүрген нұсқаларын (толымды-толымсыз ұйқас, күрделі-жалаң ұйқас, ішкі-сыртқы, терең-тайыз, ашық-тұйық т.б.) көрсете келіп: («Ұйқас – ұйқас үшін тұрмауы керек, яғни ұйқас өлеңнің пішініне ғана емес, мазмұнына қызмет етуі шарт. Ұйқастағы табиғилық та осында жатады») [1, 286-б.] деп қорытады.

2) Академик З. Қабдоловтың поэзияға қатысты еңбектерінің бір жалғасын қазақ лирикасының өткен тарихына есімдері енген

көрнекті ақындар шығармашылығы мен олардың туындыларын талдауға арналған жазбалары құрайды.

Кезінде мерзімді баспасөзде жарияланып, кейіннен таңдамалы кітаптарына енген ол мақала-жазбалардың өрімінде зерттеушінің көркем әдебиет, көркем дүние туралы ой-түсінігі, эстетикалық танымы мен талғамы, қысқасы, лирика, поэзия сықылды сөз өнерінің сарабал жанры мен оны тудырушы автор хақындағы толғаныстары баян тапқан. З. Қабдолов стиліне тән (ғылымилықтан гөрі көркем эссеге жақын) мәнермен жазылған бұл дүниелер жазылу мерзімінің ұзарғанына қарамастан жеңіл (жүрекке жылы тиіп) оқылады.

Қазақ ақындарының суреткерлік келбетін, ақындық өнерін тануды таныстыруды ғалым ұлы Абайдан бастайды. Абайдан басталған сөз сарасының көркемдік, сұлулық әлеміне бойлау трактаттарының тізбесін тарихи-хронологиялық ретпен түзсек, ғалым ізденісінің лирика (өлең, поэзия) хақындағы ой-толғамдарының негізгі түйіні былайша тұжырымдауға болады:

а) «Абай ақындығы» (1950 ж.) – З. Қабдоловтың [2, 9-б.] жиырма екі жасында жазылған тырнақ алды әдеби һәм ғылыми мақалаларының бірі саналады. Абайтану – кең де күрделі сала, әрі өнімді әрі өрісті. Негізін М. Әуезов, С. Мұқанов сынды ғұламалар қалаған асыл арнаның тұнығы мен тұңғиығынан сыр тартпаққа өзінің ұстазы (ғылыми жетекшісі) М. Әуезов құдіретімен мойын ұсынған студент-шәкірттің балаң еңбегінде үлкен ізденістің, биікке ұмтылыстың ізі жатқанын аңғаруға болады. Ұстазы М. Әуезовтың дәйек сөзімен басталған еңбек Абай өмірі мен өске ортасы, дәуірі туралы толғаныстармен толыса келе Абай ақындығының негізгі басты белгілеріне ойысады. Ғалым Абай туындыларын талдамас бұрын, «лирика туралы бір-екі ауыз сөз айтуды» қош көреді. Зерттеушінің лирика жайындағы ой-түйіндері әдебиет сыншысы Белинскийдің берген анықтамасымен, сыр-толғанысымен ұштасып жатыр. Лириканы тақырыптық-идеялық, мазмұндық тұрғысынан да (мысалы, саяси, философиялық, табиғат, махаббат... т.т.) ғаламдық үлгілерге салып жіктейді.

Ал Абай лирикасына келгенде: «Жалпы лирика деген ұғымға қандай қасиеттер тән болса, Абай өлеңдерінде соның бәрі бар» [2, 16-б.] дейді зерттеуші. Абай лирикасын ғалым жоғарыда өзі атап шыққан тақырыптарының баршасына салып, теліп, талдап

шығады. Талдау тәсілі, тексеру әдісі: әр қилы амалдарға бағындырылған, бірде мазмұндап, бірде түсіндіріп, кейде көркемдеп оқырманын жетелеп, желітіп отырады. Әсіресе ақынның табиғат, көңіл-күй тақырыбындағы лирикасының мәнін, тағылымын таразылауда ғалым өлең мазмұнының қуат-күшіне сай эмоциялақ еркіндік, суреткерлік шеберлік (З. Қабдоловтың жазушылық қырын, «Жалын», «Ұшқын» романдарының авторы екенін еске алсақ) танытады. Абай ақындығын ұғынуда автор жан-жақты ізденіспен, шығармашылық шабытпен қалам тартады.

ә) «Аупартком секретары Құлқайыр Оспанов «Мұнай өнімін арттыру шаралары туралы» өзінің он күн дайындаған баяндамасын сейфке салып тастады да, активке жиналғандар алдында «Мұнай берді» оқып шықты» [3, 398-б.]. Бұл үзінді ғалымның қазақтың белгілі ақыны Асқар Тоқмағамбетов шығармашылығына арналған «Азамат ақын» (1965) атты жазбасынан алынып отыр. Өлеңнің құдіретін, лириканың әсемдігін, жалпы поэзияның кереметін осы бір шағын еңбегінде ғалым әдемі, әсерлі жеткізе білген. Соғыс оты күйіп тұр. Мұнайлы жердің бәрі жау қолында қалған. Отанның үміті – Ембі мұнайшыларында. Жоғары жақтан келгендер үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуде. Ықпалы онша емес. Осы сәт Асқар қыры: «Сүйіктілер сүйгенін // қайта көрсін десеңдер... // Мұнайшылар мұнай бер! // Соны сізден сұрайды ел!» – барлық үгіттен, барша насихаттан асып түсті. «Мұнай бер» мұнайшылар жүрегіне нұр, білегіне күш дамытқан тамаша жыр» болды. А. Тоқмағамбетов ақындығының, оның өлең-жырларының уыттылығын ғалым осылайша жеткізді. Ақынның бір туындысының жазылу тарихын көрсете отырып, күллі шығармашылық (ақындық) әлемінің биіктігін белгілеп берді. Ғалымдық эстеттік таным өлең мен оның авторының суреткерлік болмысын бар қырынан зерделей келе бір-ақ түйді: «Асқар ақын біздің қоғамдық көзқарасымыз бен дүниетанымымызда өзін елетпей, өзіне еліктетпей қоймайтын, өзін тыңдатпай тынбайтын күш. Демек, Асқар жекелеген өлеңдер емес, тұтасқан творчестволық тұлға» [3, 401-б.].

б) «Өзегі толы ақжалын» (1976) – ғалымның ақын Х. Ерғалиевтің негізінен поэтикалық (поэма, дастандарын) дүниелерін талдап-таразылауға арнаған еңбегі. Алайда лирикалық бітім-болмыс элементін арқалаған («Әке сыры», «Жас ана» т.б.)

ақын туындыларындағы басты-негізгі қасиеттерді санамалай келе зерттеуші: «Эпикалық кең құлаш пен лирикалық терең тыныстың бұлайша ұштасуын Хамит ақынның төртінші ерекшелігі десек, оның дәл осы ұсталығы мен нұсқалығы өзінен кейінгі ондаған ақынға үлгі, өнеге беретін мектеп боп отырғанын айту артық емес» [4, 154-б.] деп түйіндейді ойын.

в) Ұлт лирикасында соғыс тақырыбы ерекше мәнге ие десек, сол сұрапылды бастан кешіп оралып, аман-есен оралып қана қоймай, отты жылдар жаңғырығын лирика тілінде сөйлеткен ақынның бірі – С. Мәуленов. Академик З. Қабдоловтың «Монологында» (1982) ақын Сырбайдың ақындық өнерін қанды көйлек майдандас аға әрі әріптес Қ. Аманжоловтың соғыс тақырыбында жазылған туындысымен сабақтастыра, салғастыра тексереді. Зерттеуші С. Мәуленов монологуның тақырыптық-идеялық өрісін ақын туған жері Торғай топырағына барса Әбділдаша жырлайды деп көрсетсе, «Сырбай Баянауылға барса Қалижанша тебіренеді де, Жетісуға келсе Ілиясша сүйсініп, шалқып тасады» [3, 429-б.] деп көрсетеді.

Ғалым тұжырымынша Сырбай монологуның мазмұны өте бай әрі тақырыптық ауқымы да кең. Монологтың шын шеберін автор: «Сөз зергеріне тән хас тіл мен стильді, мәнер мен машықты, өрім мен өрнекті түп-түгел осы монологтың пішінінен табар едік» [3, 427-б.] атап өтеді. С. Мәуленов поэзиясының күллі әсемдік әлемін тұтастырып тұрған оның монологтары екендігін жан-жақты талдап, көрсете келе «келешекте Александр мұнарасынан гөрі биігірек» және ұзағырақ жасайтын қазіргі қазақ поэзиясындағы бір монолит осы монолог екені даусыз» деп қорытады өз ойын З. Қабдолов.

г) Қазақ лирикасының тарихында төрден орын алған сыршыл, күйшіл ақынның сапында Әбу Сәрсенбаев есімі жиі аталады. Ә. Сәрсенбаев лирикасының табиғи тәлімі әдебиеттануда біркелкі сөз болды. Алайда ақын суреткерлігі хақында қай әдебиетші, қай ғалым қаншалықты қалам тербесе де әрбір зерттеушінің өз көзқарасы, өз пайымы бары анық. Академик З. Қабдолов «Тойлар тұсындағы ойлар» (1978-1985 ж.ж.) атты топтама ойлар эссесінде Әбу поэзиясының кейбір ерекшеліктеріне зерттеу жүргізеді. Автор: «Әбу қандай ақын? Сәрсенбаев поэзиясының ерекшелігі неде?» деп сұрақ қойып алады

да одан әрі ақынның шығу тегінің теңізбен байланысты қырларын («Еділ толқынында», «Қиғаш жағасындағы ой»), соғыс жылдарындағы жырларында да («Тула, Балтық», «Тынық Дон» т.б.), отты күндерден соңғы бейбіт өмірде де («Балықшы әні», «Ақ Жайық», «Балықшы қыз» т.б.) теңіз ұлы боп қалғанын, шынайы суреткерге тән стиль қалыптастырған ақын (*теңіз жыршысы – З. Қабдолов*) екендігіне аса назар аударады. «Оның теңіздей шалқыған сыр мен сезімге бай лирикасы,- дейді ғалым, – лирикалы эпикасы – қазіргі қазақ әдебиетінде өзіне лайық орны бар өзгеше құбылыс» [2, 189-б.].

ғ) З. Қабдоловтың әдеби ойлар топтамасында сырт елде (Польша) жүріп жазылған жалғыз-ақ өлеңімен («Сок, сағатым») кеңес дәуіріндегі жазушылардың жетекшісі А. Фадеевтің, қазақ қаламгерлерінің қосағасы С. Мұқановтың дуалы ауыздарыны ілініп, Одаққа есімі танылған ақын Жұбан Молдағалиев лирикасының тәлім-тағылымы да тексеріліп өтеді. Қос жанрда (лирика мен эпика) бірдей қалам тартып, екеуінде де өз үнімен, стиль-сырымен көрінген ақын шығармашылығы қашанда күрделі тұтастықты құрайды. Сол көп қабатты, сан тұрпатты тұтастықтың тереңіне үңіліп, сыр тартқан зерттеуші тұжырымына жүгінсек Ж. Молдағалиев – «идеялық тұрғысы биік, лирикалық сыры терең, эпикалық құлашы кең ақын» [2, 205-б.].

д) Академик З. Қабдолов – қазақтың кеңес дәуірінің жыршысы, төңкеріс солдатты аталған ақындардың да шығармашылық сапарына барлау жүргізген ғалым зерттеушілердің бірі. Қоғамдағы өзгерістер дауылы кеңес әдебиетінің негізін қалаушы Сәкен, Сәбит, Бейімбет сынды ақиық асылдарымыздың ғұмырбаяндық, ақындық шығармашылықтарына салқынын тигізіп тұрған тұстарда «Сәбит Мұқанов – өз дәуірінің айнасы» (1990) деп араша тұрып, Сәбеңнің ақындық бітіміне жаңаша көзқарас тұрғысынан талдау жүргізді. Ғалым С. Мұқановтың поэзиядағы жеткен жетістіктері мен кемшіліктерін саралай талдайды, ақынның замандастары Мағжан, Ахмет туындыларынан жекелеген үзінділер алып С. Мұқанов өлеңдерімен салыстыра, жарыстыра тексереді. С. Мұқановтың тырнақ алды тұңғыш өлеңі «Көңілімді» автор: «Жұпыны ғана жүдеулеу өлең: пішіні де олпы-солпылау. Автор шалыс ұйқас жасамақ болды, бірақ қарабайыр қоныр әуен» деп сынай келе,- ал мазмұн жағынан байыптасак, бұл

өлең С. Мұқановтың бар бастауының басы (начало всех начал), күллі творчествосының сыңғырлап ашылар кілті – қазіргі қазақ әдебиеті деген айдынға сарқырап құйылар Сәбит сарынының құлақ күйі» [5, 124-б.] деп тұжырады. Яки «Көңілімнен» басталған Сәбит поэзиясы «Сырласуға» дейінгі аралықты ғалым дәуір айнасына теңейді. Ұлт поэзиясын «Майға сәлем», «Колхозды ауыл осындай» сынды туындыларымен байытқан ақынның түр әкелу (ендіру) жағынан да («Мәдени бәсеке») «реформатор» болғанын («дәстүрлі өлең ұйқасын, бунақ пен шумақтың аяғынан басына шығарып төңкеріп түсіріп, силлабиканы силлаботоникаға, тіпті тоникаға айналдыра жаздайды») өлең-жырларынан (ырғақ, тармақ, бунақ, буын) үзінділер келтіріп талдайды. С. Мұқановтың өз дәуіріне (Қазан төңкерісіне, Кеңес өкіметіне, т.б.) деген махаббатын зерттеуші «біртүрлі фанатикалық (дуалы) махаббат» деп бағалайды. Ғалымның айтар ой-түйіні «өз дәуірінің айнасына айналған суреткер – шын мәніндегі шыншыл суреткер» [5, 135-б.] дегенге саяды.

е) З. Қабдоловтың лирикалық шығарманың көркемдік қуаты мен суреттілік құдіретін аса тереңдікпен талдаған еңбегі-қазақтың көрнекті ақыны Қадыр Мырзалиев шығармашылығына арналған «Қадырдың қадыры» (1977) атты зерттеу толғанысы. Қ. Мырзалиевтің «Күміс қоңырау», «Ой орманы», «Дала дидары», «Бұлбұл бағы», «Ақ отау», «Домбыра» сынды әр жылдары жарық көрген өлең-жыр жинақтарының негізіне сүйене отырып ақынның суреткерлік келбетін, ақындық болмысын танытуға күш салады.

Қазақ поэзиясына өз үнімен, өзіне тән стиль тауып келген Қадырдың бүгінгі лирикадағы қадырын әр қырынан танып-білмекке ден қойған ғалым аталған зерттеуінде мынадай мәселелерді оңды шеше алған:

Біріншіден, ақын өлеңдерінің идеялық мазмұны мен тақырыптың ауқымын нақты мысалдармен жетімді дәлелдейді;

Екіншіден, ақындық шеберлік пен көркемдік өрнектеріне баса назар аудара үлгілер ұсынады;

Үшіншіден, ақын туындыларының образдық-композициялық ерекшеліктерін, суреткердің машығына тән белгі-нышандары айырып көрсетті;

Төртіншіден, ақынның халық тілінің байлығын қолдану әрі түлетудегі ізденістеріне назар салды;

Бесіншіден, Қадырдың поэзиясының адам тәрбиесіндегі маңызы мен рөлін, ұлағаттық тағылымын нақты мысалдармен саралап көрсетті.

Ғалым пікірінше ақын мықтылығы сол жырларында жаңа қырынан, бұрын-соңды ешкім айта қоймаған соны мағынада, тың пішінде көрінеді» [6, 173-б.].

Ақын жаңашылдығын мазмұн мен пішін, нақтылық пен заттылық тағы сол сияқты өлең сөз категориясына қатысты нышан-дағдылар мен сипат-белгілерден іздей келе зерттеуші өз ойын: «Ол – өзінің ақындық кредосын, яғни ақындық аса ірі миссиясын іс жүзінде абыроймен ақтап келе жатқан талант» [6, 180-б.] деп қорытады.

Қазақ лирикасының өткені мен бүгіні туралы сөз қозғасақ, аталған тектің теориялық мәселелері мен дамуы хақында артына өшпес әдеби-ғылыми мұра қалдырған ғалым, академик З. Қабдолов еңбектері өзінің эстетикалық-танымдық құндылығымен ерекшеленетінін айту ләзім.

Әдебиеттер

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Санат, 2007. – 360 б.
2. Қабдолов З. Арна. Алматы: Жазушы, 1988. – 256 б.
3. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. Т.2. Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б.
4. Қабдолов З. Өзегі толы ақжалын. Кітапта: Қабдолов З. Жебе. Алматы: Жазушы, 1977. – 380 б.
5. Қабдолов З. Көзқарас. Алматы: Рауан, 1996. – 256 б.
6. Қабдолов З. Жебе. Алматы: Жазушы, 1977. – 380 б.

**КазНУ имени аль-Фараби
доктор филологических наук, профессор
Жаксылыков Аслан Жамелевич,
магистрант кафедры русской филологии
и мировой литературы
КазНУ им. аль-Фараби
Алпысбаева Т.**

**АРХЕТИП ПУТИ В ПОВЕСТИ
АНУАРА АЛИМЖАНОВА
«ДОРОГА ЛЮДЕЙ»**

Ануара Алимжанов, крупный казахский писатель, оставивший большое художественное наследие в жанре исторического романа. Его творчество заслуживает пристального внимания, особенно в плане изучения с точки зрения воплощения архетипа Пути в его прозе, особенностей художественной функциональности данной парадигматики, имеющей весьма древнее происхождение и определенной в литературоведении термином «сафар-наме». На сегодняшний день можно констатировать недостаточную изученность творческого наследия Ануара Алимжанова в плане концептуальной значимости традиционных архетипов. Обращает на себя внимание недостаток специальных монографических работ в этом направлении. Работы известных критиков и ученых, публицистов нередко носят явные следы идеологических штампов советского времени. Тем не менее, их оценку нельзя сбрасывать со счетов. После радикальных перемен в жизни общества, с учетом взглядов нового поколения, требуется современная оценка деятельности и творчества этих же публицистов и литературоведов с позиции сегодняшнего дня. В данной статье мы ставим цель осветить некоторые аспекты творчества Ануара Алимжанова в плане функциональности в его прозе архетипических и парадигматических образов, связывающих ее с историей, мифологическим прошлым народа, с коллективной доисторической родовой памятью. Такие образы и архетипы в произведениях Ануара Алимжанова несомненно присутствуют, в частности активно функционирует архетип Пути, он ясно проявлен в тексте таких произведений, как «Дорога людей», «Возвращение

учителя». Недостаточная изученность данного архетипа в прозе Ануара Алимжанова и представляет актуальность данного исследования.

Формулируя понятие архетипа, Карл Юнг писал: «Коллективное бессознательное как оставляемый опытом осадок и вместе как некоторое его, опыта, а priori есть образ мира, который сформировался уже в незапамятные времена. В этом образе с течением времени выкристаллизовались определенные черты, так называемые *архетипы*, или *доминанты*. Это господствующие силы, боги, т.е. образы доминирующих законов и принципы общих закономерностей, которым подчиняется последовательность образов, все вновь и вновь переживаемых душой». [1.141 с.] В данном обобщении К. Юнга нас привлекает формулировка *образ мира*, который кажется и универсальным и семантически емким. Образ пути, как архетип полностью вписывается в эту формулировку и объясняется психологическими законами поля коллективного бессознательного народа, особенно такого, как казахский народ с его многовековым кочевническим опытом. Архетип пути, так или иначе, проявлен практически во всех крупных прозаических произведениях казахских писателей. Он отчетливо представлен и в произведениях казахской литературы исторического жанра. К таким произведениям относится большинство крупных творений Ануара Алимжанова. Произведения исторического жанра, как правило, несут на себе печать архетипа Пути – движения сквозь историю, время, поэтому эта парадигматика изначально оформлена как авторская концептосфера.

Исследования показывают, что архетипы инкорпорированы в подсознание человека историей социума: фратрии, рода, этноса, это сама метаистория, ее доминанта, обусловленная диахронией и существующая в подсознании в виде императивных мотивов. Психология, психиатрия последних веков, в том числе и нейролингвистика [2], подвели нас к объективному выводу, что архетипы существуют, что подсознание человека это сфера коллективного бессознательного, наследуемого индивидом особым образом. Опыт предыдущих поколений, уходящий в глубину времени, встроен в подсознание человека как бы темными слоями, это живая парадигматическая информация, которая имеет силу

инстинктов. «Архетипы, что выполняют многозначную смысловую нагрузку и являются фундаментом, базой для всех культурных построений, являются фактом, не требующим доказательств», – резюмирует Е. М. Лулудова. [4, 320]

Безусловно, эстетическая основа художественной системы в творчестве Алимжанова сформировалась как результат жизненных наблюдений, как влияние русской и мировой литературы, но, прежде всего, как результат глубокого и вдумчивого проникновения в историческое прошлое родного народа. Проза Алимжанова изобилует лиризмом в высоком понимании этого определения. Все эстетически высокое, приподнятое, возвышенное, говорит ли писатель о матери-женщине, о первом зарождающемся чувстве юноши, о судьбе Аральского моря, об участии к одинокому человеку или незаслуженно обиженному ребенку, – везде писатель находит задушевные слова, соответствующие интонации, доверительную тональность, в которой звучит его авторская речь.

В произведениях Алимжанова субъекты эпического повествования не ограничены рамками героической эстетики, они являются презентами и лирического начала, и носителями идей, участниками великой драмы идеологии: это и поэты, и акыны, и музыканты, и философы. Таким образом, круг традиционных эпических героев расширяется. В прозе Алимжанова четко проявлены нравственные критерии, это мерилы самого главного начала человеческой души, исторической и жизненной значимости человека – осознание жизни как Пути к истине. При этом Путь человека и Путь народа тесно взаимосвязаны и переплетены через посредство судьбы поколений. В повести «Дорога людей» эта связь определяется через отношение героев к судьбе Аральского моря. Как показано в повести, индивидуальный, частный путь человека на Земле, так или иначе, приводит к проблеме осмысления глобального фактора жизни на Земле – природы. Путь человека – это не только архетип движения человека по физической и духовной плоскости бытия (взросление, инициация), но своего рода хронотоп, то есть испытание личности и коллектива временем, наполнение времени психологическим и социальным содержанием. Функция хронотопа в казахской литературе второй

половины двадцатого века отражена в монографии А. Темирбулат. [3] Концептуализация этого хронотопа, его семантизация осуществляются за счет непосредственного участия авторского голоса, глубокого претворения его сознания в ткань повествования. Поэтому главные герои повести – это интеллектуалы, мыслящие люди, пропускающие перипетии эпохи, в том числе катастрофу Аральского моря через сердце. Авторское сознание живет в сознании героев произведения, Аскара и Жаныбека, оно структурно определяет характер повествования, вводя оценки и обобщения. «Как пишет Геродот, в ту пору правительницей саков Жетысу была Томирис – супруга покойного царя. Кир отправил послов под предлогом сватовства, однако Томирис поняла, что Кир сватается не к ней, а домогается ее царства и отказала ему. Тогда Кир открыто пошел войной. Его войско шло по одной из самых древних и основных трасс *Дороги людей* – через земли нынешнего Герата и Балха на Гиссарскую долину Таджикистана». [5. 92 с.] Включение во внутреннюю речь героя (Аскара) авторской лексемы *Дорога людей* (*курсив наш* – А.Ж. Жаксылыков) свидетельствует о наличии точки зрения автора, влияющей на интонацию нарратора.

В этих особенностях одно из отличий структуры повествования данной повести от близкого по тематике романа-дилогии А. Нурпеисова «Последний долг», где главным инструментом сказа является предельная драматизация, то есть объективизация, всех коллизий и всего сюжета в целом. Автор-повествователь гораздо глубже маскируется в сюжете произведения А. Нурпеисова.

Концепция исторического пути, глубоко продуманная писателем, помогает установить градацию субъектов эпического повествования в синхронном и диахронном плане, показать преемственность дороги отцов и детей, дедов и внуков, пращуров и правнуков. Шелковый путь и дорога людей в понимании Алимжанова объединяют разные эпохи, разные поколения тюркских народов. По мысли автора, по Шелковому пути движется, питаясь ею, цивилизация восточных народов, и не только тюрков. Исторический термин Шелковый путь бытует уже давно. Он означает в своем первоначальном межкультурном значении путь из Китая, Индии в Византию и Египет через Иран

и Туран. Алимжанов вкладывает в этот термин свои дополнительные смыслы, придавая ему значение художественного архетипа, то есть эстетического обобщения. Путь из Индии и Китая проходил через город Отрар – центр протоказахской цивилизации. Если первоначальный смысл термина Шелковый путь имел конкретный аспект и означал одностороннее движение шелка и его провоз – контрабандный и легальный – из Китая в Византию, то в художественной концепции Алимжанова Шелковый путь – двустороннее движение культурной информации Китая в казахскую Сары-Арку и обратно. Этот путь в свое время проходил и по Ирану, и по странам арабского Ближнего Востока. Это путь активного мирного сотрудничества, который развивает не только экономику стран, связанных этим путем, но и осуществляет обмен духовными ценностями: науками, философией, поэзией, культурными навыками, выработанными разными цивилизациями. Если есть путь, следовательно, есть люди, идущие по этому пути. Первый отличительный признак субъектов эпического повествования – это их движение по пути цивилизации. Это движение с ценным культурным багажом, который можно показать другим народам, обогатить других людей духовно, дающим возможность познакомиться с таковыми в других странах, развить свой ум, память, утолить свою жажду познания. Такая трактовка Шелкового пути в прозе Ануара Алимжанова согласована с аналогичной трактовкой значимой лексемы в повести «Дорога людей». [5,1]

Как показано в повести, путь великого ученого аль-Фараби из Отрара – путь светлого ума от незнания к высотам науки и культуры, поиск города справедливости, своего рода «Атлантиды», утерянной земли обетованной, аналогичной той, о которой писал великий Платон. Мечта аль-Фараби – найти социальный идеал для всех народов на Шелковом пути, модель города гармонических отношений, то есть это та же извечная мечта интеллектуалов-романтиков – обретение утопии на Земле.

Путь великого протоказахского святого Кожа Ахмета Яссави – путь этического совершенства, путь Совести, согласно которой должны жить люди. Алимжанов символически сопрягает фигуру Яссави с его мавзолеем, эта корреляция взаимно дополняет обе характеристики. Смысл и значение фигуры Яссави, как субъекта

эпического повествования отличается от общепринятого истолкования, от, так сказать, «канонического образа», созданного на протяжении последних лет в нашем общественном сознании.

Путь Махамбета («Стрела Махамбета») – путь чести и достоинства народа – сопрягается с путем Курмангазы – великого музыканта и борца за свободу. Сырым Датов, Исатай Тайманов – полководцы из народа – выглядят второстепенными фигурами рядом с этими героями. Потому что путь борьбы, военной освободительной миссии должен освещаться великой идеей, иначе борьба за освобождение потеряет смысл, одни угнетатели будут изгнаны, свергнуты, но на их место придут другие. Продолжится проклятая историческая круговерть: смена правителей на ханских престолах. Выход из проклятого тупика видится в дороге людей, по которой ведут народ такие подвижники, как Махамбет и Курмангазы.

В прозе Алимжанова есть герои, персонифицирующие лирическое начало, есть люди, носители идеи, и безликие люди, не персонифицирующие ничего, кроме своего физического тела и потребностей, которые это тело испытывает. Автор показывает, что народ с нескрываемым сочувствием относится к идейным людям, персонажам, презентующим чистое лирическое начало. Он понимает, что такие герои – явление редкое, можно сказать уникальное, и заслуженно окружает этих людей почетом, уважением, хранит их в своей долгой памяти.

Служение идее может носить характер беззаветной преданности ей, готовности к самопожертвованию во имя этой цели. Одновременно в некоторых случаях (*опыт тоталитарной идеологии* – А.Ж. Жаксылыков) служение идее ради самой идеи, ее гипертрофированное фанатическое восприятие не раз являлось страшным бичом для человечества. Другой смысл имеет служение идеи во имя человека и природы – таким бескорыстным служителем выступает Аскар из произведения «Дорога людей», и его далекий предок Абу-Наср аль-Фараби.

Данное произведение Алимжанова – история нравственного роста и духовного созревания его героя – Аскара. Разбросанные в разных фрагментах исповедально-эпические, лирико-философские экскурсы в прошлое и будущее – все это интеллектуальная биография героя, описание его духовного развития, а конец пути

– сознательное стремление построить правдивую, для себя, а не для казенного потребления историю казахов, восстановить протоказахский космос таким, каким он видится писателю-мыслителю с высоты его нравственного опыта.

Другой герой этой книги – Жаныбек. Жаныбек так же, как и Аскар из аула Карлыгаш. Их детства прошло в одном ауле, и оба выросли без отцов. Отцы их не вернулись с фронтов Великой Отечественной войны. Общий мотив, который пронизывает повествование о Жаныбека – это сиротство. Эта энергия горьких воспоминаний о прошедшей жизни, о трудном детстве объединяет жизни Аскара и Жаныбека. Аскар – историк, путешественник. Он сначала отправился в путешествие по Казахстану для раскопок, для исследования истории Казахстана и народов средней Азии. Поэтому дорога Аскара – дорога интеллектуала, который идет путем реконструкции исторического материала, осуществляет попытку через него реставрировать в своем сознании путь всего своего народа. На этом пути Аскару дано духовно расти и усложняться по той причине, что он познает историческую правду. Это внешнее познание трансформируется в более глубокое – интеллектуальное познание народного пути. Пути Жаныбека и Аскара отличаются тем, что путь Аскара направлен на большой мир социума, а путь Жаныбека – психологическая стезя искания смысла собственной жизни. В борьбе за спасение Арала Жаныбек обретает этот смысл. В этом плане Жаныбек напоминает Жадигера из дилогии А. Нурпеисова и Кахармана из романа Р. Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках». Закономерно, что, в конце концов, доминанты пути и Аскара и Жаныбека пересекаются с лейтмотивом судьбы Арала, то есть Природы – материнского лона этноса.

Духовный путь Аскара берет начало от детских дней в селекции Карлыгаш, от студенческой скамьи в Казахском Государственном университете, а затем уходит в лабиринты времени в поиски правды, связанных с жизнью и деяниями великих просветителей и мудрецов аль-Фараби, Кожа Ахмета Яссави и других светлых умов. Путь мудрецов и героев проходит через столетия, приближаясь к недавнему историческому прошлому – нашествию джунгар, восстанию Сырыма Датұлы и Исатая Тайманова, к

временам Курмангазы и Махамбета, а затем к Чокану Валиханову, Абаю, Шакариму, Магжану, Мустафе Шокаеву, этот путь проходит через все «мосты» становления этноса. Архетип пути помогает писателю и в сюжетной организации произведений и в символическом обобщении движущихся сквозь эпоху фигур, знаковых для истории казахского народа.

Вывод: Философский и символический смысл этого пути – обретение национального самосознания и поиск этнической идентичности через величие и драматизм истории, объединение нравственного смысла жизни великих сынов народа.

Список литературы

- 1 Юнг К. Г. Психология бессознательного, – М.: Канон, 1994. -320 с.
2. Спивак Д.Л. Лингвистика измененных состояний сознания.- Ленинград, Наука, 1986.–92 с.
3. Темирбулат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. – Алматы: Ценные бумаги, 2009.–504 с.
4. Е. М. Лулудова Русская реалистическая проза рубежа XIX – XX веков в архетипическом контексте. – Алматы: изд. КазГУ, 2008, 300 с.
5. Алимжанов А. Дорога людей. –М.: Советский писатель, 1984.– 256 с.
6. Алимжанов А. Степное эхо.–М.: Советский писатель, 1980.– 512 с.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Абай ғылыми-зерттеу институтының
жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы
А. Мауленов

Т.ӘБДІКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ **МИФОЛОГИЯЛЫҚ ДУАЛИЗМ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Өткен ғасырдың соңғы ширегі қазақ әдебиетінде мифке бет түзеу үрдісін тудырды. Осы жағдайға байланысты қаламгерлеріміз халқымыздың ұлттық жадысын түлетуге тыңнан соқпақ салып, кеңес үкіметі таңған мифтік догмаларды жоққа шығару жолында алғашқы сәтті қадамдарын жасай бастады. Сол кездегі өмірдегі тоқыраумен бірге, мәдениетте де рухани тоқыраудың белен алғанын көзі ашық зиялы қауымының сезініп, ел-жұртты алдындағы қасиетті жазушылық парызын ұғынудан туған ұлттық санадағы үлкен сілікініс дәуірі тарих сахнасына шықты. Қоғамда

орын алып жатқан құбылыстарды ой елегінен өткізе отырып, миф арқылы жаңа кезеңдегі қазақтың әлемді қабылдауы мен дүниетанымының көкжиегін кеңейту жолында мифтік жаңа үлгілер әдебиетке еніп, жазушылар мен тәжірибелі қаламгерлердің шығармашылық мақсатына айналды.

Ұлттық әдебиетіміздің өткен ғасырдың 60-80-ші жылдардағы көркемдік әлеміне көз салғанымызда, әсіресе, қазақ прозасының бұрын ілуде бір кезігетін тосын тақырыптармен түрлентіп, соны бір әдеби серпіліс алып келген талапты да, талантты жаңа буынның өзіндік үнін естірте бастағанын байқаймыз. Ол ескіні өзгертіп, жаңаны жалғастырып, қазақ әдебиетін мазмұн, түр жағынан байытып, мифологиялық тақырыпты жаңаша игерту үрдісін енгізіп тыңнан соқпақ сала білді.

Кеңес үкіметі мен коммунистік партия ұлт әдебиетін қанша қырағы бақылауға алғанымен, кеңес зиялыларының бір бөлшегі болып табылатын қазақ қалмагерлері бұрынғы төңкерістік рухқа көзсіз табынудан арылып, тотолиарлық кезеңнің балаң ойынан бойларын аулақ ұстай бастады. Уақыт алға озған сайын, қазақ әдебиеті де әлемдік руханият керуенінің көш соңында қалмай, жаңа мифологиялық мазмұн мен ұлттық мифологиялық ойлауды жаңғырту жолында өзінің интеллектуалдылық парасаттылығын жүзеге асыра білді. Бұл – өз кезегінде сол кездегі қалыптасқан әдеби штамптар үшін мүлдем тосын құбылыс еді. Осындай ұлттық және әлемдік мифті өз шығармаларында ретімен қолданған Ә.Кекілбаев, Д.Исабеков, С.Мұратбеков, М. Мағауин, О.Бөкей, А.Сүлейменов, Т.Әбдіков, Қ.Мұқанбетқалиев, Т.Нұрмағанбетов, Б.Нұржекеев, Ж.Түменбаев тағы да басқа жазушылар шоғыры қалыптасты.

Осы жазушылардың мифтуындыгерлігін өрістетіп, қазақ прозасын жаңа сатыға көтеруі кездейсоқ әдеби құбылыс емес еді. Бұл кезде қазақ жазушылары батыстан үйренумен болған шәкірттік кезенді аяқтап, өзіндік бет-бейнесін айқындаған ұлттық прозасын қалыптастырып, өзі де өзгелерге үлгі бола алатын дәрежеге жеткен дәуір болатын. Қазақ әдебиетіндегі аталған жазушылар өздерінің 1970-1980 жылдары көтерген тақырыптары мен идеялары жөнінен бұрынғыдан да ауқымдала түскені былай тұрсын, көркемдік нақышы жағынан әлемнің озық әдебиеті деңгейіне дейін көтеріле алды. Атап айтар болсақ, М.Мағауиннің

«Тазының өлімі», Т. Әбдіковтің «Тозақ оттары жымыңдайды», Д. Исабековтің «Пері мен періште», О. Бөкейдің «Қар қызы» М.Сқақбаевтің «Ұят туралы аңыз» секілді кесек туындылары мифтік сюжет пен мифтік образды, мифтік символдарды қаламгерлер тарапынан шеберлікпен пайдаланудың үлгісі болып табылады.

Олар романдары мен хикаят, әңгімелерінде миф пен мифтуындыгерлігіне жаппай бет түземесе де, кейбір қаламгерлеріміз саналы түрде халық қазынасының көптен ескерусіз келген асыл мұрасына ұлттық өмірдің мәні мен мәнісін таныту үшін еңбек етуді өздерінің жазушылық парызы санады. Осы арқылы сөз зергерлері мифтік көркемдік ойлаудың негізінде тіршіліктің мәнісі мен рухани өмірдің барша қырын ашып көрсетуге талпынып, өз елінің өткені мен бүгінін ой елегінен өткізе отырып, туған жер, ана тілінің болашағына деген асыл ойларын мифтің бойына сыйдырып, оқырман жүрегінен жол таба білді.

Кеңестік дәуірдің бұрынғы қатал талабы біраз да болса босаңсып, бұрынғы қамаудағы ой миф арқылы сыртқа шығып, сұрықсыз заманның сұрқай өмірін суреттеуге қызмет етті. Отанымыздың көкейкесті мәселелері мифтік сюжеттің бойына сыйдырылды. Мысалы, Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», Р. Сейсембаевтың «Шайтаның тағы», Т. Әбдіковтің «Тозақ оттары жымыңдайды» т.б. Осындай тамаша туындылар жаңа тақырып, жаңа идея және проблемаларды ашып көрсетуде мифке бірде ашық, бірде жасырын арқа сүйеді. Ә.Нұрпейісов ақырзаманға пара-пар экологиялық апатты, Р. Сейсембаев «Фаустын» ұлттық нұсқасын, Т. Әбдіков ұлттық психологияның экзистенциалистік танымын мифтік байлам түрінде әр қырынан бере білді. XX ғасырдың 80-90 жж. мифтерді негізінен төрт топқа топтастыруға болады:

1. Саяси қоғамдық өмір туралы миф оларды саясаткерлер, партиялар, журналистер жасап шығарды.

2. Этникалық және діни қазақ көшпелілігі турасындағы төлтумалық миф.

3. Діни наным-сенімнен тысқары көріпкелдік тағы сондай ерекше тылсымдыққа құрылған мифтер.

4. Қазақтың әлемдегі өзіндік орнын танытуға талпынған мифтер шоғыры.

Кеңестік кезеңдегі халық ескілігін қуғын-сүргінге ұшырату үрдісі саябырсып, оның апологетика (дәріптеушілік) алмастыратын ерекше бір шығармашылық кезең туды. Бұл кезеңдерде Т. Әбдіковтің «Тозақ оттары жымыңдайды» хикаяты, «Оң қол» әңгімесі, Р. Сейсенбаевтың «Шайтанның тағы» сияқты тамаша туындылары өмірге келді. Ендігі жерде көне ғұрыптар бұрынғыдай ескінің қалдығы емес, қазақ ұлтының өзіндік ерекшелігіне балана бастаудың әдеби кезеңі туды. Ұлттық наным-сенім исламға қарсы қойылмай, оның бір бөлшегі ретінде қарастырыла бастады.

Бұл кезеңде жазушыларымыз дәурені әлі де асқақтап тұрған атеизмнен ат құйрығын кесісудің алғашқы талпыныстарын жасады. Көз алдымызда жаңа қазақ мифтуындыгерлігі өзінің бар екендігін таныта бастады. Осылайша қазақ қоғамы өзі қаласын қаламасын техногендік өркениеттің мифтік дәуіріне көшті.

Мифологиялық сарын мен мифтік символдың тереңіне бойлай білген қаламгерлеріміздің бірі – Т. Әбдіков. Оның мифті өзек еткен хикаяттарына тән қасиеті туралы зерттеуші Қ.Хамзина: «шығармаларында нақты уақыт пен өткен уақытты қатар бейнелеу, кей сәттерде абстрактылы уақытқа шолу жасау Т. Әбдіковтің повестерінде жиі кездеседі. Эпиграф ретінде Жан-Жак Руссоның «Всякая власть – от Бога, это я признаю; но и всякая болезнь от него же...», -деген сөздерін алған «Тозақ оттары жымыңдайды» повесі осы ойымызға толықтай дәлел болады»[1,17-б.], -деп орынды атап көрсетеді.

Енді хикаяттың мифтік астарына ой жүгіретелік. Төлен Әбдіков эпиграфқа Жан-Жак Руссоның сөзін тегін таңдап алып отырған жоқ. Автор дәстүрлі ұғымдағы «Құдай» сөзін «Ресей отаршылдығымен» алмастырып, өзінің сүйікті жазушысы, әрі рухани мұңдасы Ф.Кафканың «құбылту» көркемдік амал-тәсілін қолдану арқылы «төбесінен төңкеріліп қойылған» авторлық мифті өмірге әкеліп отыр. Автордың қазақ қоғамындағы «данышпанның жалғыздығы» мифтік сарынын уақыт пен кеңістік жағынан қазақ жерінен Америка құрлығына ауыстыруы және қазақтың патшалық орыс отаршылығынан тартқан бүкіл зардабын үндіс тайпасы мен оның соңғы өкілі доктор Бейкер арқылы «фантастикалық емес, фантастика» тәсілін ұтымды

пайдалана білгендігін аңғарамыз. Халық пен зиялылардың арасының алшақтауы алаш қайраткерлері сияқты қорғаныш бола білмеуі Кияку (Эдуард Бейкер) жас кезінде өз ортасынан кетіп, жат тәрбие алуы астарлай берілген коммунистік идеяға көзсіз берілуді, соның жолында ұлттық мүдденің барлығын естен шығаруды танытады. Автордың осы жолда ағылшынның үндістерге істеген жауыздығы астрында қазақтың 21 және 31-33 жылдардағы аштығының, 37 жылдардың сұрапылының сілемі жатыр. Бейкердің қолында жан тапсырған үндіс «қазақтың рухы».

«...Бұл жатқан индеец араку тайпасынан қалған ең соңғы адам. Бұл өзі мүлде белгісіз тропикалық ауру. Және тұқым қуалайды екен. Этнографтар бұл тайпаны осы уақытқа дейін аштан қырылды деп келген. Олай емес, дәл осы аурудан қырылып бітіпті», - дейді қасындағы дәрігер.

Ал даңқы жер жарған, талай адамды өлімнен алып құтқарған Кияку (Эдуард Бейкер) өз бауырласын өлімнен алып қала алмады. Оның көргені араку тайпасынан шыққан соңғы ер адамның бұл дүниемен қоштасуы еді. Тайпасының ең соңғы адамына көмек беруге оның құдіреті келмеді. Жүрегі қан жылады... Бірақ ол араку тайпасының ең соңғы адамы өзі екенін аңғармайды. Ол өзін тіпті адам қатарына санаған да жоқ.

Бейкер сөзінің бұрмалаған аттауының өзі «*бекер*» сөзімен үндесуі жазушының ойлап тапқан амалы десек, ал шынайы оқиға Америка құрлығында емес, алаштың санасында жүріп жатыр. Оның емдеушісі осындай «құлдық сананы» жойып тастайтын «жалғыздардың» отаршылдық экспанциясымен отаншылдық күресі мифтік метаморфозға құрылған. Ф. Кафка қоғамнан шеттетілген жандарды «құбылтып» суреттесе, Т.Әбдіков қоғамнан шеттетілген тұтас бір ұлтты фантастогармониялықпен «құбылтып» суреттейді. Жазушыға осы мақсатына жетуде авторлық миф көмекке келіп отыр. Янумаканың аузымен берілетін аңыз оқиғасы қазақ даласының жаулануы мен патшалық орыс отаршыларының келгендігі жайындағы 300 жылдық тарихынан хабар береді. «Янумаканың айтуынша, өте ертеде араку тайпасы түнгеі беттегі алтын өзеннің қожасы болыпты-мыс. Өзеннің жағалауы да, суы да сап-сары алтын екен. Ауа да жын-сайтандар рухынан адам, өлім-жітімді білмейтін, бейбіт ел болыпты. Бірақ күндердің күнінде бой-басын қаптап алған, жүзі шошығандай

сұп-сұр, қаңғыбас жанның кесірі тиеді. Сұп-сұр бәле күнгей беттің бәрін кезіп, тыныстайтын ауаны арамдаған соң, сайтандар елінен от шашатын әскер жинап, қалың елді қырып салған. Содан араку елі шегіне-шегіне өзеннің бергі бетіне өтіп, қалың орманды панамалап қалыпты. Енді тағы да ақ адамның осы өлкеден балық жеп, су ішуі жақсы ырым емес...»[2,384-б.]. Осы сөздерді қазақтың аузына салып айтқызатын болса, хикаят өзінің асқан эстетикалық көркемдік деңгейіне жетпес те еді. Батыстық және орыстық таргедиялық кейіпкерлердің бақыты отаршылдықты көрмеуінде, жеке адамның басында болатын кездейсоқ оқиға Гогольдің «Мұрынына», «Шинеліне» және Ф. Кафканың «Құбылуына» арқау болуы соның дәлелі.

Осыны дұрыс аңғарған Ә.Кекілбаев: «...адам ары айтыстардың, адам тағдыры тартыстардың арзан жемтігіне айналуы тек қоғамдық болмысты ғана емес, адамдық болмысты да түбегейлі өзгерістерге ұшыратқан-ды. Бұл өзгерістердің тегеуірінділігі мен пәрменділігінен талайлар адасып қана қоймай, алжасып та жатты. Кейде қоғам үлкен психиатриялық клиникаға айналып кеткендей көрінетін. О дүниелік тозақ бұл дүниелік тірілікке түгел көшіп келгендей төбе құйқаң шымырлайтын. Пенде де, періште де, пері де, тіпті Өзірейіл мен Мүңкір мен Нәңкір де қолына қолғап, көзіне көзілдірік киіп, төбеңнен төмен қарап тұрғандай жан түршіктірер еді. Т.Әбдіков бір кездері Ф.Кафкадан басталған әлеуметтік патологиялық шамырығулар тақырыбын «Ақиқат», «Тозақ оттары жымыңдайды» сынды аллегориялық повестерінде көтерді»[3,3-б].-деген түйінді ой айтады.

Ал, отаршылдықтың ащы дәмін татып, қырылып-жойылған ұлттың «алаштық рухының» жинақталып «Араку» тайпасының атынан берілуі зұлымдық пен жақсылықтың мәңгілік күресін танытады. Жазушы шеберлігі мифологиялық уақыт пен мифологиялық кеңістікті меңгере отырып, коммунистік идеология мен Ресей отаршылдығына рухани соққы беруі. Кеңестік кезеңде де, егемендік дәуірінде де қазақ қалмагерлерінің мифтуындыгерлігі арнайы зерттеу нысанына алынған жоқ. Тек жекелген айқын көрініп тұрған архетиптік белгілері мен мифтік сюжеттердің қолданылуы жөнінде ғана кеңінен сөз етілді. Қазақ авторлық мифінің біріне саналатын «Тозақ оттары жымыңдайды» повесі –

казактың рухани азып тозуының бүкіл нышан-белгілерін «құбылту» арқылы танытатын классикалық туынды. Онда хикаят дініне тірек болған екі символ бар: бірі – «елік» (Алаш орда мемлекетінің символы), екіншісі – «алтын өзен» орыс отаршылығына дейінгі дәуірдегі «Алтын Орда». Автор «Азаттық» атты тұтас ұғымды қаққа жарып, жануарлық негізде – зооморфтап, заттық негізде аменистейді де, жандандыру негізінде тағы да Янумақанның аузына кезінде ұлтқа опасыздық жасағандардың жиынтық бейнесін сомдаудың мифтендіріліген амалын былайша. «Ертеде елік пен адам дос болыпты. Елік адамдардың ізгі ниетті, мейірбан екенін білге соң, қашпай солардың маңында жүрген. Олар елікке жем беріп, су беріп асырайды екен. Осылайша әлгі елік өзге еліктерден оқшау бақытты тұрмыс кешіпті. Бірақ күндердің күнінде қалың орман ішінде адасып қарны ашқан бір адам әлгі елікті сойып жемек болып, садақпен атады... Қатты жараланған елік, әйтеуір қолға түспей қашып шыққан. «Бұл қалай болды,-деп ойлапты елік, -адамдар ізгі тілекті мейірбан еді ғой. Олар өлтіруге тиісті емес еді ғой. Бұл қалай?». Сонда періштелер аян беріп: «Ей, сорлы елік, сен ағаттық жасап адам баласымен дос болдың. Олардың ізгі тілекті, мейірбан екені рас, бірақ сенің жарық дүниемен қош айтысуың үшін жүз мейірбан адамның ішінен бір зұлымы болса, сол жетіп жатыр емес пе?!», – деген екен. Елік үйіріне жетіп барып жан тапсырыпты. Өлер алдында. «Адамдарды маңдарыңа жолатпаңдар. Өйткені олардың ішінде бір қанішер жүр»,-деп өсиет қалдырыпты»[2, 286-б.],-деп тамаша қолдана біледі. Енді автор осы елік оқиғасы арқылы нені білдірмек болды соған ой жүгіртелік, елік бейнесінде ол кезде де, қазір де Ресей езгісі астында жатқан түркі халықтарының азаттығының символы тұспалданғанын бірден сезінеміз. Еліктің садақпен атылып жаралануы Қаһарлы Иванның түркі елдерін жаулауының басы, ал еліктің жан тапсыруы бүкіл түркі халықтарының орыс қол астына қарауының тарихи оқиғасын аңғартады. «Бір қанішер әлі жүр» деген баянша отарларын құрсауынан әлі күнге босатпай отырған Ресей империясының дүиежүзілік келбетін танытады. Ал, автор санмен өрнектеген «Жүз мейірбан адам» өз алдына тәуелсіз, бұрынғы отарына азаттық берген өркениетті біркездегі империялардың

жиынтық образы. Осылайша, ұлттық өмірдің астарланған символын, бірдің образымен көпті берудің үлгісін қазақ әдебиетінде Мағжаннан кейін (Тоқсанның тобы) тамаша сомдай білген Төлен Әбдіков болды. Эдуард Бейкердің трагедиясы қолынан келіп тұрса да, туған халқына көмектесе алмайтын қазақ зиялысының тотолитарлық кезеңдегі жиынтық образы ретінде алаш әдебиетінде мәңгіге таңбаланды. Қызыл цензура дәуірі жүріп тұрғанда осындай әлемдік деңгейдегі туынды тудыра білген жазушының шығармашылық талантын атап өтуге тиіспіз.

Осы бағытта жазған жазушылардың шығармаларынан қазіргі заманғы адамның рухани әлемінің күйзелісі мен шиеленіскен тағдырлар тоғысы мейлінше терең психологиялық тұрғыдан жан-жақты зерттелініп, оның шығу төркіні мен себептерін аңдау мен талдауын аңғарамыз. Әрине бұл бағытта туған шығармалардың өзегіне батыс пен орыс әдебиетінен енген неореализм мен неомифологизм әдістерінің әсерін жоққа шығару мүмкін емес екені де түсінікті.

XX ғасырдың басында әлем мәдениетінде пайда болған модернизм ағымы әдебиетте де кеңінен көрініс тапты. Ол әлемдік мәдениеттегі дегуманизациялық дағдарыстарға мейлінше қарсы көзқараста болды. Оның негізгі философиялық қайнар көздері – Ф.Ницшенің, Э.Гуссерльдің, А.Шопенгауердің, Спинозаның, А.Бергсонның идеяларынан, К.Юнгтің, З.Фрейдтің, К.Абрахамның психо-аналитикалық тұжырымдамаларынан, сондай-ақ М.Хайдеггердің, Ж.Сартрдің, А.Бовуардың экзистенциалистік пайымдамаларымен ұштасып жатты. Бір адам санасындағы кездесетін қос тұлғалылық қасиетті күллі адамзаттың бойында болатын қайшылыққа ұластыра суреттеу француздық А.Камюдің, аргентиналық Х.Борхестің, австралиялық Ф.Кафка мен ирландық Д.Джойс және т.б. осы бағыттағы қаламгерлер шығармашылықтарының негізі болып қалыптасты.

Өзі өмір сүріп отырған қоғамнан, қоршаған ортадан адамның өз еркінен тыс күштердің әсерінен алшақтануы жазушы Т.Әбдіков шығармашылығындағы кейіпкерлерге де тән қасиет.

Жазушының ең алғашқы осы тақырыпқа жазылған «Оң қол» әңгімесінен қазіргі «Парасат майданы» повесіне дейін тартылып үзілмей келе жатқан бір жұлге бар. Ол бір адам санасының екіге жарылып қасірет тартатын – қостұлғалылық.

«Парасат майданы» повесіндегі «күнделік иесі» мен «бейтаныс құрбы» арасындағы бүгінгі руханият әлеміндегі өркениет мәселесі жаңа бір тың бағытта ой қозғауға түрткі болған мифтік шығармашылықтағы «мифтік-ойын» элементін, мифтік-иллюзия сеансымен шебер қиюластырып, ауру атын жамылған бейтаныс кейіпкердің жаңа формалық түрінде жазылған шығармасы. Жазушы Ә.Нұрпейісов: «Ағымнан жарылып айтайын, өткен жылы Т.Әбдіковтың «Парасат майданы» повесін оқып шығып ай бойы әлде бір сиқырлы әлемге арбалғандай күйде жүрдім. «Қазақ әдебиеті тіршілігін тоқтатты деп кім айтты? Жоқ ол тірі, мұндай ғажап туындыны дүниеге әкелген әдебиет өмір сүре береді» деген жүрекжарды лебізімді дүркін-дүркін қайталаумен болғаным есімде қалыпты» [4, 34-б.],-деп повестің ерекше жанрлық-стильде жазылғанын, қазақ әдебиетінің де батыс және әлем әдебиетімен терезесі тең жағдайда шығармашылық бәсекелестік қабілеттілігінің бар екенін дәлелдесе керек.

Т.Әбдіковты «Парасат майданы» повесінде модернистік және постмодернистік үлгінің көрінісі «күнделік иесі» мен «бейтаныс құрбының» арасындағы интертекстуалдылық өрістегі айтыстары арқылы белгілі бір «ойын жүйесі эстетикасының» жүлгеленуіне көнбейтін адасқан «екіге қақ айырылған» сана тасқындарынан, кері оралту шизיותалдаудан және уақыттық өлшемнің бірқалыпты қозғалысқа мойын бұра бермейтін технологиялық модельдермен ерекшеленеді. «Парасат майданы» повесінің көркемдік-танымдық құдіреті оны қайта-қайта оқуға мәжбүрлеуінде жатқан сияқты.

Адамзат баласын нешеме мың жылдардан бері толғандырып, іздендіріп санасын сан-саққа жүгірткен, талай ойшылдардың ақылын аздыруға себеп болған не құдайды, не адамды кіналарын белгісіз сырлы жұмбаққа толы дүниеуаи мәселелері. Кейде бір нәрсені екі түрлі қырынан тануға да болады. Жақсылықты тану үшін жамандық қандай болса, ізгілікті де өмір сүру үшін зұлымдықтың туып отыратыны заңды сияқты болып көрінеді. Осындай кереғар антитезистік-оппозициялық бірін-бірі теріске шығарар философиялық ой-пайымдаулар повестің басынан соңына дейін «сана ағымы», «қоғамнан», «өз-өзінен жатсыну», «мифтік монтаж», экстрасанстік иллюзия тәрізді көркемдік тәсілдермен жымдаса өріліп отырады. Автор кей кездері көне аңыздар мен

мифтерге табан тіреп, адамзат баласының бүгінгі күнге дейінгі жеткен азапты жолдарын, ойларын салмақтай түседі: «Көне ертегі-аңыздарда адамдарға қатер төндіріп, мезгіл-мезгіл құрбандық тілеп тұратын айдаһар болады. Адамдар басқа лажы болмаған соң, іштерінен бір сұлу қызды жемге беріп, қалған амандыққа риза болар еді. Осындай бір лажы жоқ мейірімсіз күш бүкіл әлемді тұқыртып, еңсесін көтертпей, көзін аштырмай, күнді көлегейлеп, әлсін-әлсін соғыс аштырып, қанға бөктіріп, дауыл тұрғызып, жер сілкіндіріп, ауру таратып, әлгі айдаһар секілді өзіне керек құрбандығын алып отырғанға ұқсайды. Ол аз болғандай, әлгі айдаһар енді сенен бүкіл адами қасиеттерінді құрбандыққа сұрайды» [5, 9б.], – деп әлемдегі апаттардың (апокалипсистік) бейнесін аждақалы айдаһарға теңесе, бүгінгі күннің рухани жағынан құнсыздануы ол айдаһардан да асып кеткен қатерлі құбылыс екенін көз алдымызға алып келеді. Жазушы өткен күндер тарихына көз жібергенімен оны мазасыздандырып, жүрегін шоктай қарып тұрған бүгінгі адамгершілік ар мәселесі.

Шығармадағы «күнделік иесінің» ойымен берілетін түйдек-түйдек қорғасындай ауыр ойлар жүйке-жүйкенің желікпесін шығарып, япыр – ай бұл сұмдықтан құтылудың жолы бар ма екен деп санаң сан-саққа шашырайды. Яғни «әрбір суреткердің шығармашылық жаңалығы ол бейнелеген көркем шындықтың сонылығынан, сол арқылы әдебиетке «таныс-бейтаныс» характер әкелуінен, қысқасы, адам жанының диалектикасын өз көзқарасы тұрғысынан ашылуынан көрінсе керек» [6, 135-б.], – деген ғалым Б.Майтановтың пікірі повестегі таныс-бейтаныс кейіпкерлердің ішкі жан-дүние тазалығын таразылауға дөп келер пайым-парасатының белгісі. Т.Әбдіковтың «Парасат майданы» повесі неміс-швейцар жазушысы Гессенің «Бисер ойыны» атты шығармасымен үндесе келеді. XX ғасыр мәдениетінің жаңа бағдарлы түйіні Гессенің осы туындысында жаңа мифологиялық мәтінде сананың екіге бөлінген, өзгертілген түрлері бейнеленеді. «Бисер ойыны» романында постмодерндік мәдени ағым тұрғысында өмірдің бұрын көп қарастырылмаған жаңа формалары «ойын мәдениеті» суреттелінеді. Гессе формалармен ойнау арқылы өмірдің жұмбақ күйлерін басқа деңгейге көтеруге болатынын айқындап шыққан. Гессенің бисер ойыны мәтіндегі

мәтін, яғни интермәтін Т.Әбдіковтің повесінде де экзистенциалистік бағыттағы қос кейіпкердің ойын формасы түрінде хат алмасулары мәтіннен мәтін тудырып отырғызады. Жазушы абсурдтық деңгейге жеткен ирреалдылық әрекеттерді басқа қырынан жеткізуге ұмтылады. А.Камю сөзімен айтсақ «мағынасыздық адамзат өркениетінің тағдыры, осыны түсінген тұлға тағдырын жеңіп шығады» - дейді. Баяны жоқ осынау бір дүниеде адам жанына медеу болар игілікті құндылықтардың іргетасы үгітіліп, бұрын әулие тұтқан қасиеттердің мәңгілік түнекке түсіп жоқ болар сәтін күтпей қаламгер ашына айтқан тазалық ар жолы осы болар.

«Парасат майданы» повесіндегі күнделік иесі жер бетін мекендеген адамзат баласының рахымшылдық, аяушылық, жанашырлық, ізгілік жолындағы жанпидашылық үшін өз-өзімен күнделік жазбалары арқылы санасымен күреседі.

Повесте мифтік танымның мәнін кеңейте, бейсаналылық әрекеттің құпиясын тереңдете түсетін мына бір деталь-штрихқа назар аударғымыз келеді. Ауруханаға келіп түскен күнделік иесін тән ауруы емес, рухани жан ауруы мазалайтын сияқты. Оны сыртқы әлеммен байланыстырып, жалғастырып тұрған екі үйдің арасынан жарық сәуледей түзу тартылған геометриялық сызық бойынан өміріне өлмес нәр беріп тұрған, алыстан мұнартып көрінген тау шыңы. Тау жер мен көкті, адам мен табиғатты тікелей жаратушыға бастайтын табиғатты мифтік дүниетаным. «Бейтаныс құрбының» алғашқы жазған хаттарынан-ақ көне шығыс мифологиясының «Янь» мен «Иннін» табиғи алмасу заңдылықтарын бір-біріне қарсы әрекет ететін кереғар күштер екенін ұғындырады. Бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды. Бір мезгілде адамға қайырымды «Янь» жақсылық атаулы күшке ие болса, «Инь» керісінше жамандықтың символына айналады. Бірақ шырқау шегіне жеткенде «Янь» тепе-теңдікті бұзатын «Иньге» айналады.

Адам санасындағы қос тұлғалық қасиетті осы сияқты бір-біріне қайшылық тудыратыны белгілі. Осы повесть туралы жазушы Ә.Кекілбаев былайша ой айтады: «Парасат майданы» қайталап айта беруге, тіпті жіліктеп талдап беруге кемеітін зұлмат хикая. Оны оқып отырып, ойың он саққа жүгіріп, ойланасың, тебіренесің. Ойланған сайын ойсырап, құлазып, тебіренген сайын, теңсе-

ле күйзелесің. Нағыз өнердегі «шок терапиясы» [7,34-б.]. Повестің айтар ойы айқын, пікірлері дәлелді. Бір оқып шыққанда қос кейіпкердің де пікірлерімен келісетін сияқты боласың. Бірақ та жамандықтың, әділетсіздіктің, жалғандықтың тағы сол сияқтылардың ылғи да жолы бола беретініне қарсы оптимистік күрескерлік рухтың табандылығы арқылы іштей жетіле береді. Жоғарыда жазушы Әбіш Кекілбаев айтқандай нағыз «шок терапиясын» керек етеді, қажетсінеді.

Қаламгер қиялында ұшталған бүгінгі өмір шындығы көркем өмірдегі шындықпен астасып дүниенің мән-мағынасын, тіршіліктің мәнауаи себептерін тереңнен толғата, тебіреніп түседі.

Повесть құрылымында постмодерндік дискурстің релятивтік мотивтерінің бірі күнделік иесінің аутотренинг сеанысындағы бір сәттік тәтті ұйқыға кетуі өткеніне меңзеу арқылы сездіріледі. «Күнделік иесі» психологиялық транс күйге түсіп ұлы кеңістікке еніп, шексіздіктің шекарасынан өтіп азаттықты аңсаған адам ойының арман-аңсарын аңғартқандай болады. Оны мына үзіндіден айырықша аңлай аламыз:

– Сіз балбырап, рахат сезіміне бөлінудесіз, – дейді әлгі еріндер санаңды баураған жұмсақ үнмен. – Сіз маужырап ұйқы құшағына батып бара жатырсыз, батып бара жатырсыз.

Алыстан талып музыка үні естіледі. Күй сандықтан төгілген таңғажайып бір әуен ! Жер бетіндегі тіршілік сазына ұқсамайды. Сәбиді әлдилегендей бір ырғақпен ұлы кеңістікке, – о дүниелік шексіздікке бойлап барады. Жүректен шыққан сағыныш сезімі пенделік бұғаудан босанып, азаттық әлемі- мәңгілікке көтеріліп, адами мақсат-тілек жетпейтін бақи биікте қалқып тұрған секілді. Шексіздік ...

Әлдеқалай күннің нұры жарқырап, шөптің иісі мұрынды жарып, айдың көлдің жағасында самалдап отырғандай бір әсер билейді... Жасыл жайлау... Көз ұшында біреу қол бұлғап шақыратын секілді.

Кенет:

- Енді ояныңыз ! – деген үнді анық естідім, ... Сіздің көңіл күйіңіз сергек, денеңіз жеңіл, бойыңызға күш, жаныңызға жігер қосылды. Ояныңыз ! [5,Б. 13-14]. «Санадағы сілкініс» кейіпкермен бірге сіздің санаңызды да сергітіп жібергендей әсерден арыла алмай тұрасыз. Күнделікті өмірде мән бере бермейтін, сезіне

алмайтын өмір құбылысының беймәлім, құпия сырын кейіпкер ойы арқылы жайып сала алуында жатыр. Осы бір аутотренинг деталь арқылы адам жанының қалтарыс қатпарындағы мифологиялық ойлау дүниесіне қозғау салады. Кейіпкердің түс көру мотивін ғалымдар миф генезисімен байланысты екендігін әлдеқашан дәлелдеп берген. Осы бір түс көру Т.Әбдіков повесінде батыс әдебиеттерінде кездесетін қорқынышты фобия – мистикалық бояумен барынша қоюлана суреттелген.

Түс көру мен мифті салыстыра зерттеген психоаналитик Карл Абрахам «миф – халықтың рухани балалық өмірінің сақталып қалған бөлшегі, ал түс – индивидуумның мифі» [8,120-б.],- деп түстің түпкі тегі мифке барып тірелетінін меңзеген сияқты. Повестегі күнделік иесінің қорқынышты, үрейлі түсі психика патологиялық құбылыспен ұштастыра өрбейді. Болмысты билеген «Ештеңе» ұғымы – Сартрша әрбір жан иесінің жүрегін жегі құрттай мазалаған азапты ойларымен уайым – қайғысының көрінісі.

Әрбір тірі пендеде үнемі қайталанып кездесетін үрейлі ішкі қорқыныш повесте барынша айшықтала суреттелген. Осы үрейлі қорқыныш адамның әрбір басқан қадамын аңдып, оған үнемі қауіп төндіріп тұратын жасырын, құпия беймәлім күштің әсерін повестен анық байқай аламыз:

«Түнде өте жайсыз түс көрдім, Қараңғы коридормен келе жатыр екенмін деймін. Жолда жатқан – зат иә тіреу екені белгісіз – әлдебір кедергілерді айналып өтіп, құлап қалмау үшін әлсін-әлсін сипалап, қолымды қабырғаға тіреймін. Шамасы, бірдеңіге асығып келемін. Бір кезде әлдеқандай өткір зат – қабырғаға қадаулы тұрған қанжар болуы мүмкін – мойнымды орып өтті. Еш жерім ауырмаған соң, ілгері жүре бергем, кенет басымның бұлғақтап кеткенін сезіп, қолыммен ұстай алдым. Басым боп-бос – бір теріге ғана ілігіп тұр. Бір қолыммен қабырғаны сипалап, бір қолыммен басымды ұстап, ілгері жылжимын. Жүруге ыңғайсыз, сәл сүрінсем, басымды түсіріп алатын секілдімін. Қараңғы коридордың таусылатын түрі жоқ. Осынау жанды қинаған азапты жүріс енді ешқашанда бітпейтіндей болып көрінді... Бір уақытта қонақ үй секілді ғимараттың ішіне кірдім. Фойдегі орындыққа отырып, басымды ілігіп тұрған жерінен бір жолата жұлып алып, келесі орындыққа қойдым. Өтіп бара жатқандар маған бұрылып

қарайтын секілді. Ыңғайсызданып басымды газетпен жаба салдым. «Мынау ұят болды-ау, – деймін ішімнен. – Мұны қайтіп жасырамын?»

Қайда барарым да белгісіз. Газеттің шетін ептеп көтеремін де, басымның сол күйі жатқанын көріп, қайтадан жаба саламын. Әлгіден қалай құтыларымды білмей отырған адам секілдімін... Өсітіп жатып оянып кеттім» [5, Б. 14-15].

Осылайша адам санасындағы психика патологиялық өзгерісті автор жаңа қырыннан көрсетеді.

Дүниедегі ең үлкен азапты нәрсе адамның өз-өзінен қорқуы. Ешкімге сенбей үрейлі ортада жалғыз қалуы. Ауыр ойлардан арылы алмай сары уайымға салыну адам психикасында әр түрлі жағдайларда орын алуы шындық. Қоғамдағы болып жатқан алапат өзгерістер адам санасына әсер етіп, оның бүгінгі өмір сүру қағидаттарына да түрлі сілкіністер туғызуы заңды құбылыс. Повестің негізгі көтерген жүгінің бірі – адамзаттың рухани жағынан кемелдену проблемасы. Биік адамгершілік, адал азаматтық рухани кемелділік мәселесі повестің өн бойынан талас-тартыс арқылы жетілдіріліп, адамның рухани болмысы әлеуметтік-философиялық ой-толғамдармен ширатыла түскен. Ол жазушыны әлі айтыла қоймаған тың астарлы ойларға жетелеп, оның қиялына жаңа идеялар тудыруға себеп болатын дүниенің беймәлім құпиясы мен тылсым жұмбағы екендігі даусыз. Адам өмірдің мәнді екендігіне сенумен ғана биік, асыл мұраттарға қол жеткізе алады. «Адам биік мұратқа, мән-мағынаға сенгенде, ақылға симас қиындықтарға төзе алады. Алайда әлдебір ақымық ертегінің кейіпкері екеніне көзі жеткенде, адам бірден күйрейді», -дейді Юнг. «Бейтаныс құрбымен» бір ай бойы айтысып келген «Күнделік иесі» өзінің ішкі құпиясы «Мені» сыртқы ортаға белгілі болып қалғанда рухани күйзеліске ұшырайды. Өзі жайсыз күйге түсіп әлдебір ғылыми объектінің тәжірибе сынағынан өткен «әлсіз көжегі» сияқты болады. Онымен өмір бойы күресіп келген басқа емес өзі екен:

- «Сіз әр үш күн сайын, кейде төрт күн салып?, таңертен басқа адам болып...яғни бейтаныс құрбы болып оянасыз » [5,58-б.],- деген дәрігердің сөзінен кейін жүйкесі шыдамай есінен танып түседі. Бүкіл өмірінің мәні болып келген адами құндылықтар дүниесі күйреп, бір-ақ күнде ойраны шығады. «күнделік иесінің» ішкі әлемін жарасымда ұстап келген, оны болашақ асыл мұраттарға

жетелеген дүниетанымдық тұтастығы күйзеліске ұрынады. Дәрігердің ертең басқа адам болып оянасыз дегенінен қатты шошынып оянғысы да келмейді. Оның рухани әлемі заманымызға тән невроз сияқты сырқаттың етек алуымен жалғасып, жүйкелік дағдарысқа ұшырайды. Ең бастысы адамдардың өз қолдарымен істеген күнәсі мен қылмысын мойындамауы – қоғамды ұлттық тоқырауға, индивидтік деградацияға соқтырар азапты жол екен. Сондықтан да экзистенциалистік, модернистік бағыттағы шығармалар тудырған Т.Әбдіков сияқты қаламгерлер бүгінгі күні орын алып отырған қоғамдағы сұмдық жағдайларды адам жанының терең қатпарларынан, ішкі жан-дүние сезімдерінен іздеп, аңлай бастады. Т.Әбдіковтың «Парасат майданындағы» қос тұлғалылық қасіретке тап болған «күнделік иесінің» арасындағы ұлттық, әлемдік масштабтағы ой арпалыстары мифтік дүниетаныммен астасып, логикалық жүйемен құрылған дүниеде уақыт озған сайын қиратыла түсетіні жайдан-жай алына салмағаны түсінікті. Адамдық кептен айырылу – адамзаттық қасірет.

Адам жанын ізгілендіре түсетін, жүрекке тура жол бастайтын мифологиялық сюжеттер мен символдардың бүгінгі әдебиеттегі орны ерекше. Қаламгерлер шығармашылығындағы адамның ауыр сыннан өтуі мен жаңа белеске шығу ойларын санадағы жаңғырықтармен бейнелеу, тіпті механикалық қатынастарға құру мифошығармашылықтың өзіндік бет-бейнесі мен бағыт-бағдарын айқындай түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Хамзина Қ.М. Қазақ повестеріндегі көркем уақыт және кеңістік (XXғ. 70-80жж.): Филол.ғыл.канд.автореферат.: – Алматы, 2004. – 30 б.
2. Әбдіков Т. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1992. 512 б.
3. Кекілбаев Ә. Адамстанға саяхат // Егемен Қазақстан. 2002. 4 қыркүйек.- 3 б.
4. Нұрпейісов Ә. Қаламгер дидары // Жалын -2003 №1-2,34б
5. Әбдік Т. Өке. Повестер мен әңгімелер. – Алматы; Қайнар, 2005.-384б.
6. Майтанов Б. Суреттеу мен мінездеу – Алматы; Қазақ Университеті, 1991. – 146б.
7. Кекілбаев Ә. Қаламгер дидары // Жалын -2003 №1-2, 34 б.
8. Абрахам К. Сновидение и миф // В кн.: Между Эдипом и Озирисом: Стоновление психианалитической концепции мифа. – Львов: Инициатива,М.: Совершенство, 1998. -512с.

XX ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ-орыс әдеби байланыстарының кейбір формалары

Қай кезеңдегі әдеби байланыстар мәселесін қарастырғанда, оны сол тұстағы екі әдебиеттегі де әдеби процестен бөлмеу керек. Әдеби процесс өз заңдылықтарымен дамығанымен де, оған сыртқы факторлардың әсерін жоққа шығаруға болмайды. Сондықтан да XX ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ әдебиетінің орыс әдебиетімен байланысын зерттеу үстінде жалпы рухани мәдениеттің дамуының қоғамдық-экономикалық алғышарттарын, мәдени ахуалды қарастырмай өтуге болмайды.

XX ғасырдың соңғы ширегі қазақ қоғамындағы күрделі өзгерістер мен тарихи оқиғаларға бай кезең. Елде үлкен қоғамдық-саяси, экономикалық өзгерістер болды: қайта құру, КСРО-ның құлауы, Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы әдебиетке тікелей әсер етіп, көп өзгерістер әкелді. Мұндай құбылыстар одақ құрамында болған республикалардың барлығына дерлік тән сипат.

XX ғасырдың соңғы ширегіндегі әдебиетте екі кезең көзге айрықша түседі. Бұл 1992 жылға дейінгі кеңестік кезең және кеңес өкіметі құлағаннан кейінгі тәуелсіздік кезеңі. Қазақ және орыс әдебиеттерінің осы кезеңдегі тарихына көз жүгіртсек, дамудың ортақ фазаларын көрсететін ұқсас құбылыстарды, типологиялық ортақтастықтарды, жалпы тенденцияны көруге болады.

Қос әдебиетте де бірінші кезекте кеңестік цензураның тыйым салынған шығармалары қайта жариялана бастады. Орыс әдебиетінде бұл «қайта оралған әдебиет» деген атаумен, қазақ әдебиетінде «әдебиеттің ақтаңдақ беттері» деп ұмытылған есімдер мен туындылар әдеби кеңістікті толтырды.

Орыс әдебиетінде кеңестік тәртіп бойынша, белгілі бір себептермен тыйым салынған XX ғасырдың басындағы классиктер Н.Гумилев поэзиясы, И.Буниннің «Окаянные дни», М.Горькийдің «Несвоевременные мысли», Е.Замятиннің «Мы»,

М.Булгаковтың «Роковые яйца» және «Собачье сердце», А.Платоновтың «Чевенгур», «Котлован», А.Ахматованың «Реквием», О.Мандельштамның өлеңдері, Б.Пастернактың «Доктор Живаго» секілді шығармалары, «жылымық» кезеңінде «жылымық» либерализмінен асып кеткен Гроссманның «Жизнь и судьба», «Все течет» шығармалары, Солженицынның «Архипелаг ГУЛАГ», А.Твардовскийдің «По праву памяти» романдары, Л.К.Чуковская мен Н.Я.Мандельштамның мемуарлары, және «жылымық» кезеңінде жазылып, саяси себептермен антитоталитарлық мазмұндағы шығармаларға тыйым салынған кезеңге дөп келген көптеген басқа туындылар мәселен, А.Рыбаковтың «Дети Арбата», В.Дудинцевтің «Белые одежды», А.Бектің «Новое назначение», Ю.Домбровскийдің «Факультет ненужных вещей» шығармалары қайта жарияланды.

Қазақ әдебиетінде де көркем дамудың мықты бастауы ретінде ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің классиктері Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев және т.б. сөз зергерлерінің көптомдық шығармалары жарық көрді.

Яғни қайта оралған есімдерге деген қызығушылық қос әдебиетте де қатар жүрді. Әдеби процесте параллель жүрген тақырыптық қызығушылықтың өзі байланыстарды жаңа қырынан дамытты.

Қос әдебиетте де орталық мәселелердің бірі – тарихи жады мәселесі болды. Өткенге қызығушылық әдеби туындылардан да, тарихи зерттеулерден де көрінді. Тарихи тақырыптың кеңдігі соншалық орыс әдебиетінде сонау ортағасырлардан бастап, азаматтық соғыс пен ГУЛАГ-ты қамтыса, қазақ әдебиетінде сонау түркілік дәуірден бастап, қазақ этносының құрылуы, қазақ хандығы дәуірі, кеңес одағының құрылуынан бүгінгі күнге дейін қамтылды. Орыс әдебиетінде Д.Балашов, В.Шукшин, Ю.Давыдов, Ю.Трифонов, Б.Окуджава және т.б. тарихи жанрда қалам тартса, қазақ әдебиетінде тарихи жанрдың туын көтерген І.Есенберлин, М.Мағауин, С.Сматаев, Ө.Әлімжанов, Ө.Кекілбаев, Қ.Жұмаділов, Д.Досжанов, С.Жүнісов секілді қаламгерлер болды.

Қазақ-Ресей қарым-қатынастарының басталуы мен оның күрделі жағдайда өрістеуін суреттеген М.Мағауиннің „Аласапыран” (1981-1983), оның кейінгі тарихын жазған Ә.Кекілбаевтың “Үркер” (1981), “Елең-алаң” (1984) шығармалары қос елдің ортақ тарихын шыншыл, терең пайымдаумен, көркемдік қуатымен бағалы. Қазақстанның Ресейге қосылуы нәтижесінде жүрген екі ұлт арасындағы табиғи сіңісу, туыстасу, рухани жақындасу мәселелері орыс жазушылары А.Сергеевтің „Петербург елшісі” (1980), Е.Щеголихиннің „Өте қайырымды жүрек”(1983) атты тарихи шығармаларында да көтеріледі [1].

Орыс әдебиетінің 1970-1980 жылдардағы үлкен көркемдік жетістіктері деревня прозасы деген шартты атаумен байланысты. Ауылдық проза – бұл ауыл тақырыбына жазылған, ауыл адамының қарапайым тіршілігі жөнінде жазылған шығармалар шоғыры ғана емес, тек тақырыптық анықтама ғана емес, жазушылардың осы тақырыпты игеруде танытқан көркемдік-идеялық ортақтастығымен, көтерген мәселелер ұқсастығымен әдебиеттегі өзінше бағыт ретінде көрініс табуы. Осы орайда орыс әдебиетіндегі деревня прозасының өкілі Ф.Абрамов шығармашылығы туралы Н.Л.Лейдерманның: «...в этих книгах подняты проблемы национального развития – исторических судеб» - деп айтуы негізді [2, 265 б.].

Орыс прозасында – Ф.Абрамов, В.Астафьев, В.Белов, В.Лихонос, В.Распутин, В.Шукшин, Е.Носов шығармалары, қырғыз әдебиетінде – Ш.Айтматов, армян әдебиетінде – Г.Матевосян, Литва әдебиетінде – В.Бубнис шығармаларының бір-біріне ұқсамайтын айрықша сипатына қарамастан зерттеушілер тарапынан бір қатарға қойылады. Қазақ әдебиетіндегі ХХ ғасырдың соңғы ширегінде ауыл тақырыбына жазған жазушылар – Д.Исабеков, С.Мұратбеков, О.Бөкеев, Қ.Ысқақов, Ә.Асқар шығармашылығы жөнінде де осыны айтуға болады. Филология ғылымдарының кандидаты А.Ментебаеваның: «Ауылшаруашылығы, ауыл қазақ тарихының қозғаушы күші болды және бола да бермек. Ауыл прозасы қазақ көркем әдебиетінде жетекші роль атқарды десек еш

кателеспейміз», - деген тұжырымы қазақ әдебиетінде де ауылдық прозаның орны бөлек екендігін айқындайды [3, 147 б.].

Әрине, бұл проза шартты түрде ауылдық деп аталғанымен, ол көтерген әлеуметтік, психологиялық, адамгершілік мәселелер жалпы ұлттық мәселелердің тереңдігін, күрделілігін көрсетіп, адамзат алдындағы мәңгілік мәселелерді көтеруге негіз болады. Бұл прозада адам және әлем, өмір мен өлім секілді әмбебап категориялардың мағынасын ашуға ұмтылыс, дерексіз заттар арқылы емес, қоғамдық-тарихи жағдаяттан алынған өмірдегі типтік шындыққа, ұлттық сипатқа негізделеді.

Кеңес кезеңінде қазақ ауылы мен орыс деревнясындағы шаруашылықта ұқсас жағдаяттар болғанымен, мәдени дәстүрлердің ерекшеліктері, ұлттық көркем ойлаудың өзгешелігі, қазақ және орыс әдебиетіндегі ауылдық прозаны даралайды. Дегенмен, бұл әдеби құбылыстардың типологиялық жақындығын аңғаруға болады.

XX ғасырдың екінші жартысындағы орыс әдебиетінің тарихын зерттеуші ғалымдар бұл прозаның өкілдерін жақындастыратын қасиеттер ретінде жазушы дүниетанымының халықпен байланысын, көркем шығарманың түрлі деңгейінен: кейіпкерлер образынан, адам концепциясынан, тілінен, стилінен, көрінетін өмірге халықтық көзқарасты атайды. Орыс және қазақ жазушыларын толғандыратын әлеуметтік-адамгершілік, психологиялық мәселелер ұқсас. Олар: түрлі оқиғалардың салдарынан адам психикасының өзгеруі, ұлттық мінез, ұрпақтар сабақтастығы, халықтың рухани құндылықтарының жалғасын табуы, туған топырағынан жырақтаудың қайғысы, жаңа экологиялық сананы қалыптастыру. Аталмыш мәселелерді қамтуда публицистикалық очерктен бастап, тарихи, әлеуметтік, философиялық, сатиралық, лирикалық прозаның барлық түрлері жұмылдырылды.

Қазақ және орыс әдебиетіндегі бұл прозада дәстүрлі еңбек тақырыбы, ауыл адамының тыныс-тіршілігі, күнкөрісі ғана суреттелмей, жазушылар барлығынан бұрын табиғатқа етене жақындығын, адам мен табиғаттың қарым-қатынасы мәселелеріне драмалық сипат беріп, жалпыадамзаттық гуманистік пафос дарытты.

Мұндай шығармалар қатарынан Ә.Нүрпейісовтің орыс тіліне аударылып 1984 жылы жарық көрген «Борыш» романын атауға болады. Ресейлік сын бұл шығарманы ауылдық прозаның белді өкілдері В.Астафьевтің «Патша балық» шығармасымен, В.Распутиннің «Матерамен қоштасу», «Өрт» шығармаларымен салыстыра, теңестіре талдауы тегін емес. Л.Аннинский: «...Они знают, кто виноват. Если Байкал испорчен сбросами целлюлозного производства, а молдавские Кордры подорваны хищническими рубками, а Полесье обезвожено варваски проведенным осушением, если, образно говоря, Царь-Рыбу изводит Гога Герцев...» деп, барлық шығармалардағы апатқа кінәлі адамзаттың өзі екенін көрсетеді [4, 298 б.]. Яғни ортақ сарын – экологиялық үрей барлық шығармаларда қайталанатын.

Қазақ және орыс әдебиетіндегі ауыл және деревня прозасын адам мен әлем туралы адамгершілік-философиялық түсініктері деңгейінде салыстыра келе, әртүрлі таңғаларлық ұқсастықтарды кезіктіреміз. Себебі әр жазушының көркемдік әлемі ұлттық, аймақтық мығым байланысымен ерекшеленеді емес пе? (Ә.Нүрпейісовте Арал маңы қазақтары, О.Бөкеевте Алтай ауылы, В.Распутинде сібір деревнясы, Ф.Абрамовта солтүстік еуропалық деревня). Алайда суреткерлер шығармашылығын туған өңіріне телу, оларға тарихи масштабтағы процестерді тануға кедергі келтірмеді. Мәскеу Мемлекеттік университеттің профессоры Николай Анастасьев «Соңғы парыз» романының әлемдік маңызына тоқтала келе, шығарма объектісі кішкентай «балықшылар ауылы» болғанда, әңгіменің аумағына «күллі жаһан» сыйып кеткендей деп пайымдайды [5]. Сол секілді В.Распутин үшін де Матера – бұл туған жердің, отанның, жер планетасының символы.

Қазақ және орыс жазушыларына ерекше әсер еткен тағы бір жайт өздерінің туып-өскен ауылымен, өздерінің балалық шағынан көз алдында қалған ауыл келбеті, адамдардың дүниетанымы, қарым-қатынасы өзгеруінен бүкіл қоғам болып қоштасуымен тұспа-тұс келуі. Ауыл тақырыбын көтерген әдебиет жазушылардың ауылға деген балалық махаббатымен сипатталады. «Деревня – наша старая мать, она навеки прощается с нами, мы должны понять это, и достойно проводить её» -дейді

В.Распутин [6, 85 б.]. Осындай моральдық парыз казак жазушыларының да шығармаларынан айқын естіледі Қ.Ысқақ, О.Бөкей шығармаларындағы ананың символдық образынан анық көрінеді. Жазушылардың жеке естеліктеріне қоғам естеліктері еселеніп, сол арқылы көркемдік қуаты күшейе түседі.

Қос әдебиеттің ауыл прозасындағы ұқсастық ел тарихындағы елеулі оқиғалардың бірі халықтың адамгершілік, әділдік туралы ғасырлар бойы қалыптасқан түсінігін қопарып, өтірік пен жала өршіген күштеп коллективтендіру тақырыбына арналғандығы. Осы тақырыпты орыс әдебиетінде В.Белов «Кануны» (1972-1988), М.Алексеев «Драчуны» (1981), С.Антонов «Васька» (1987), «Овраги» (1988), Б.Можаев «Мужики и бабы» (1986) шығармаларында көрсетеді.

Қазақ әдебиетінде бұл тақырыптың түрлі қырлары Д.Исабеков, С.Мұратбеков, О.Бөкеев, Қ.Ысқақов, Ә.Асқар шығармаларында қозғалады. Әсіресе, ауылдық прозаның жарқын көрінісі деп атауға болатын сатиралық сарында жазылған Қ.Ысқақовтың «Беу, ақсақ дүние» (1991) хикаятынан ерекше көрініс тапқан. Автор «қайың тұрмақ қамшыға сап боларлық қызыл тобылғы табылмайтын» Шоққайың ауылын суреттеп бастағаннан-ақ шығарма идеясы қылаң береді. Мәтін астарынан дүниедегі атынан заты бөлек заттар келемеж етілетіні көрінеді. Сондықтан Өтеу, Мырза, Омырық, Қызылкөз, Нюра, Қараңқалғыр секілді жетім тірлік пен қиюы қашқан қоңырқай өмір ақсатқан кейіпкерлер галереясы ашылады. Біразының әкелері 37 жылы ұсталып кетіп, шеше қолында жарымжан өскен жетімдер. Шығармада бұл оқиға: «Жау болып алынды. Халықтың жауы. Мырзаның әкесі Жүсіп, жеке шаруа болып отырыпты да, үйі-күйі, қора-қопсысына екі есе салық түсіп, соны төлей алмаған соң, жалғыз қасқа сиырын Мүсірәлі айдап кетіпті. Артынан қуып жеткен Жүсіпәлі бауырын ағайынын ұрып-соғуға аяп:

- Атаңның! Енді саған менің қара сиырым керек болып қалды ма? –деп төрде тұрған Сталиннің портретін тартып-тартып жіберіпті.

Ағайынын ұстап беруге Мүсірәлі аяп, жұлма-жұлма Сталинді көміп тастаса, ол кезде жансыз сурет те жоқтаусыз қалған ба, ізінше іңкібіді: «көсемді тірідей көрге салдың!» деп

екеуін бірдей айдай жөнелген» - деуінен ұлт басына төнген нәубеттің барлығы да бұл ауылды айналып өтпегенін көреміз.

Ауылдың қабырға қайыстырып, жүрек сыздатарлық ауыр халі жазушы стиліне де көп әсерін тигізгендей. Ең алғашқы «Қоңыр күз еді» атты ақжауын жырынан бастау алып, жалғасын тауып келген лирикалық тон енді дәрменсіз секілді. Енді жазушы бұрын шығармаларында тек қылаң беріп қана келген сатира арқылы мына жалған дүниенің шын бет пердесін сыпыруға қолданады. Шындықты жалаңаштау үстінде оны күлкілі әрі жиіркенішті етіп көрсетеді. Осы жағынан келгенде «Беу, ақсақ дүние» памфлетке жуық, әсіресе, сот сценалары, өлім мен тән құмарлығын пендеуи тұрғыдан көрсетуі.

Шығарма соңында сырттай кемшіліктерге толы, ақсақ өмірден бір ғана сәуле қылаң береді. «...шешесінің шарасынан бұршақтап түскен жастың сорасынан кешегі зәрдей ащы күндердің қасіреті сарқылмағаны, анасының кір-қоң мен боқтан басқаны мыжып көрмеген қураған саусақтарын күректей алақанымен басып отырып тұла бойының еріп жатқанын жасырып:

- Ойпыр-ай, алжыған шалды да ақсаққа қимайтындар бар екен-ау! –деп әзілге айналдырады» [7, 82 б.].

Оңайшылықпен жылай қоймайтын шешесінің көзіндегі жас қана ұлына «мейлі ол ақсақ болсын, мейлі ол тоқсақ болсын өмірдегі ең қымбат жан – жарың» деген идеяны түсіндіреді. Осы көздің жасында «бақыр басты еркекті артық қоятын» халық даналығы, бүтін бір халық философиясы жатқандай. Осылайша ұлттың игі дәстүрлерін бойына жиған ана образы ғана кемел, бүтін болып шыққан.

Мұндай философиялық ұқсастықты 34 жыл ғұмырын шығармашылығындағы басты кітапты жазуға арнаған В.Астафьевтің «Последний поклон» (1957-1991) шығармасынан кездестіруге болады. Шығарма бірқатар жанрлық сипаттағы әңгіме, очерк, әдеби портрет әуелі повестке дейінгі түрлерден құралған. Оқырман алдында ХХ ғасырдағы орыс өмірінің панорамасы ашылады. Әрбір эпизодынан уақыт табы білінеді.

Күштеп ұжымдастыру жылдарындағы ауыл өміріндегі оқиғалар, сол жылдардағы шала белсенділер, олардың шаш ал

десе бас алатын алып ұшпа мінездері асқан шеберлікпен көрсетіледі. Мәселен автор өзі сомдаған Геня Болтухин характеріне: «Не хочется пятнать эту мою заветную книгу, не для того она затевалась. Но все же об одом самом яростном коммунисте – осквернителе нашей жизни – поведаю, чтобы не думали его собратья и последователи из тех, кто живет по заветам отцов и дедов своих, что забыто, тленом предано, быльем заросло» - деп өткір сынды түсініктемелер де береді [8, 211 б.].

Туған деревнясының басынан өткерген небір зұлмат замандарды бейнелеп, қаншама қиын-қыстау өмірді басынан кешірген елді суреттесе де, халықтың ғасырлар бойына жинақталған адамгершік туралы биік мұраттарын бойында сақтап, көзінің қарашығындай күзетіп келген әже образын сомдайды. Кем-кетікке толы өмірден жалғыз ғана бүтін бейне көрінеді. Әжесінің көзі тірісінде оның өмірі туралы сұрап білмегеніне, заманның да оған кедергі болғанына «Мамочка родная! А я и не знал такой подробности в жизни бабушки, наверное еще в старые годы добиралась она до Украины, благословясь вернулась оттуда, да боялась рассказывать об этом в смутные времена, что как я разболтаю о молении бабушки, да из школы меня попрут, Кольчу-младшего из колхоза выпишут...» деп налиды.

Ұрпағы үшін өмір сүрген әжесінің «көзімді жабарсың» деген соңғы өсиетін орындай алмағанын, әке орнына әке, шеше орнына шеше болған әжесі қайтыс болғанында қалада жұмысынан сұранып бара алмай, кешірілмес күнә істегендей, әжесінің көзін жауып соңғы парызын өтемегенін өзегі өртене отырып жоқтайды: «Я еще не осознал всю огромность потери, постигшей меня. Случись это теперь я бы ползком добрался от Урала до Сибири, чтобы закрыть бабушке глаза, отдать ей последний поклон», - дейді [8, с. 338].

Екі әдебиеттегі ауыл мен деревня прозасы көркем ашылыстардың қатарымен яғни ғұмыр бойы ата-салтты қастерлеп, ұлттық дәстүрді сақтап келген ата-әжелердің образдық аналогияларымен сол кезең әдебиетін байытты. Мәселен орыс әдебиетінде В.Распутиннің «Соңғы мерзім», «Матерамен қоштасу» шығармаларындағы дана қарттар Анна

мен Дарья образдары, В.Астафьевтің «Последний поклон» шығармасындағы әже образы, С.Елубайдың «Мінажат» романындағы Дау апа образы, О.Бөкеевтің «Қайдасың, қасқа құлыным» шығармасындағы әке образы, «Өз отыңды өшірме» шығармасындағы Дархан шал образы, «Ауыл әңгімелеріндегі» апасының образы.

О.Бөкеевтің әйел адамды қазақ елінің қасиеті ретінде қарайтын «Апамның астауы» шығармасының басты идеясы туралы қазақ әдебиетінің тарихының 10- томында: «Оның «Апам менің...» деген әрбір сөзінде анаға деген сағыныш қана емес, сол аналармен бірге ұлттық салт-дәстүріміздің келмес сапарға аттануын көрсетер ауыр күрсініс байқалады. Жастардың санасына ескі әдет-ғұрыпқа шошына қарауды сіңірген зымыян саясат алдындағы автордың жан айқайы –«Апам менің...» деген жоқтаудан көрінгендей» [9, 221 б.] - деп айтылса, автордың өзі «Хан көтеріп пір тұтудың орнына, шікірейіп жүріп өлтіріп алдық; егер ол ортамызда жүрген шағында ардақтап, әр сөз, әр ісін жоқ дегенде үйреніп үлгерсек - өлмегені ғой, өлтірмегеніміз ғой, ал біз тірі кезінде-ақ өлтіріп аламыз» - дейді [10, 85 б.].

Жоғарыда келтірілген мысалдарды талдай келе, біздің пікірімізше, бұл жерде тарихи-типологиялық аналогиялар туралы айтқан дұрыс. Дәл осындай жалпылама ұқсастық сипатындағы құбылыстар қазіргі әдебиеттануда тарихи-типологиялық түйісулер деп аталып жүр. Олар әдебиетте біз ойлағаннан әлдеқайда жиі көрінеді және дәл осылар әдеби байланыстарға негіз болады. Сонымен қатар қоғамдық өмірдің өзге салаларындағыдай, тарихи процестің тудырған ұлттық тарихи ерекшелігі мен олардың өзіндік айырмашылықтары да көп. Оларды салыстыра зерттеудің маңыздылығы белгілі қоғамдық жағдаяттағы әдеби дамудың ортақ заңдылықтарын, ұлттық әдебиеттердің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға мұқсат беретіндігінде. В.М.Жирмунский бұл жөнінде: «Черты историко-типологического сходства между литературными явлениями обнаруживаются в их идейном и психологическом содержании, в мотивах и сюжетах, в поэтических образах и ситуациях, в особенностях жанровой композиции и художественного стиля» дейді [11, 12 б.].

Біз салыстырып отырған жазушылардың стильдік ұқсастығы туралы айта алмаймыз, себебі әр жазушының жазу мәнері, ойлау процесінің формасы (реалистік, романтикалық, романтика-реалистік (оның синтезі мен қосжоспарлығы) немесе постмодернистік) әртүрлі. Орыс әдебиетіндегі ауылдық проза өкілдерінің стильдік ерекшелігін саралай келіп зерттеуші О.Цыбенко: «Внутри советской деревенской прозы можно выделить несколько стилевых течений – лирическое, социально-аналитическое, нравственно-философское и т.п.; впрочем выделение их достаточно условно, поскольку подчас один и тот же писатель выступает в рамках разных стилевых течений», - дейді [12, с.173].

Дегенмен, осы кезеңдегі стильдегі стильді құрайтын бірліктер арасындағы ұқсастықтар жөнінде айтуға болады. Мәселен, филология ғылымдарының докторы, профессор А.Ісімақова өзінің «Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало, XX века и современность)» атты еңбегінде 70 жылдардағы қазақ прозасының стилінің ерекшелігі ретінде суреткерлер дүниетанымының халықтық санамен, халықтың көзқарасымен байланысын, соның салдарынан «күдіретті автор сөзінің әлсіреп, кейіпкер сөзіне орын берілгендігін» дәлелдейді. Сонымен қатар зерттеуші қазақ прозасының стилінен жалпыодақтық әдебиет тәжірибесін көреді. Ол: «Казахские прозаики шли от потребности своего читателя, от своего стремления создать образы живых героев, отражающие взгляд народа на происходящие события. Опыт таких писателей, как Ю.Трифонов, В.Шукшин, В.Распутин воспринимался как новое явление, чуждое и несоответствующее своим традициям: он ассоциировался с потребностями своей национальной жизни» - деп О.Бөкеевтің «Шайтан көпір» шығармасының бас кейіпкері В.Беловтың Иван Африкановичімен ассоциацияланатынын аңғарады. Алайда бұл ұқсастықтардың негізінде еліктеу емес, «объективной предпосылкой этих переключек явилась общественная ситуация 70-х годов, породившая ориентацию литературы на видение человека из народа, с которым автор не только считается, но и включает его голос в повествование, подчас делает его главенствующим» - дейді [13, с. 336].

А.Н.Веселовский осындай жағдаяттар туралы: «влияние аналогичных общественно-бытовых условий, порождающих соответственные качества среды, которые в разных странах порождают аналогичные литературные течения и формообразования» - дейді [14, с.123]. Кеңес Одағының өткенге шүйліге қарап, ескімен күресі, өткенді сызып тастап жаңа өмір құру туралы идеясына, халықтың ұлттығын, этностық сипатын жою саясатына оппозиция ретінде қос әдебиетте осындай типологиялық түйісулер тудырғаны заңдылық.

М.Б.Храпченко былай деп жазады: «Своеобразие художников слова вовсе не означает, что между ними не существует внутренних связей, что в их произведениях не проявляются общие начала и тенденций. Эти общие начала не только существуют, они играют важную роль в литературном процессе, представая в различных формах» [15, с.79].

Жоғарыда аталған әрбір дарынды жазушы, алдымен, қайталанбас шығармашылық индивид. Әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар. Алайда бұл олардың арасындағы ішкі байланысты, олардың шығармашылықтарындағы ортақ бастаулар мен тенденцияларды жоққа шығармайды. Ол ортақтастықтар жоғарыда келтірілген формада көрініп, әдеби процесте үлкен рөл атқарады.

Осылайша қос әдебиеттегі ауыл мен деревня тақырыбына арналған шығармаларды салыстыра зерттеу арқылы олардың идеялық айырмашылықтарына қарамастан көптеген ауыс-түйістерді байқаймыз. Олар авторлық ұстаным, образдық ұқсастықтар арқылы көрінеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Ровенский Н. Назначить себе высоту. – Алма-Ата: Жазушы, 1973. – 175 с.
- 2 Лейдерман Н.Л., Липовецкий М.Н. Современная русская литература. Москва: Академия, 2003. Т.2. – 340 с.
- 3 Ментебаева А. Қарапайымдықты негіз еткен // Керуен – 2007. – №1 (06). – Б. 147-151.
- 4 Аннинский Л. След на льдине / Нурпеисов А. Долг. – Алматы: Жазушы, 1987. – 303 б.
- 5 Анастасьев Н. Небо в чашечке цветка. Абдижамил Нурпенсов и его книги в мировом литературном пейзаже – Алматы: Өлке, 2004. – 303 с.

- 6 Распутин В. Быть самим собой // Вопросы литературы. 1976 № 12 - 146 с.
- 7 Ысқаков Қ. Беу, ақсақ дүние // Жалын. – 2000. - № 8
- 8 Астафьев В. Последний поклон. В 2-х томах. – Красноярск: Благовест, 1994. – 381 с.
- 9 Қазақ әдебиетінің тарихы: кеңес дәуірі (1956-1990). – Алматы, 2004. Т.8.– 520 б.
- 10Бөкеев О. Ұйқым келмейді. – Алматы: Атамұра, 2005. – 204 б.
- 11Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. – Ленинград, 1979. - 490 с.
- 12Цыбенко О. Советская деревенская проза 60 – 70-х годов (к проблеме типологии) // Вопросы литературы. – 1982. – № 7 – 166 с.
- 13А.С.Исмакова. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность) – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.
- 14Веселовский А.Н. Сравнительное литературоведение. – Москва, 1910. – 246 с.
- 15Храпченко Б.М. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. 3-том. – Москва: Художественная литература, 1981. Т.3. – 408 с.

III – СЕКЦИЯ ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕРІ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
магистранты А. Бижанова
Ғылыми жетекші: профессор А.Б. Темірболат

ИЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АҚЫНДЫҚ ЕКПІН

Илияс Жансүгіров – аса ірі талант иесі. Ол қазақ әдебиетінің барлық жанрында үлкен еңбек сіңіріп, осы әдебиеттің негізін салушы, үлкен тірегінің бірі болды. Әсіресе оның ақындық еңбегі зор. І. Жансүгіровтің жазушылық еткен жиырма шақты жыл өмірі қазақ совет әдебиетінің алғашқы кезеңдерімен тұстасады, яғни ол осы әдебиетпен жарыққа бірге шығып, бірге жасасып келді. Сондықтан өзі негізін салуға үлесі тиген жас әдебиеттің жетістіктері мен табыстарының бәріне І. Жансүгіров ортақ, бәрінде оның үлесі бар. Күннен – күнге, жылдан – жылға үздіксіз өсіп, жетіліп келген осы әдебиетінің алдында тұрған маңызды мәселелері мен міндеттері І. Жансүгіров шығармашылығына да тән. Сондай – ақ қазақ поэзиясының жалпы дәрежесіне тән қасиеттер мен сипаттар І. Жансүгіров поэзиясына да жат емес. Сонымен бірге І. Жансүгіровтің ақындық қуатына, ерекшелігіне айрықша тоқтау қажет. Мұнда айтарлық жайттар көп. Жүйрік те асқақ ақын Илияс Жансүгіров ең алғаш әдебиетке қадам басқанда, үзіп – шалып қан оқыған, ортадан төмен білімі бар, ауылда өскен ересек жігіт еді. Оның бойындағы бар қаруы: ана тілі, ауыз әдебиеті, Абай мен Ыбырайдың, Махамбет пен Шернияздың, Сұлтанмахмұт пен Сәбит Дөнентаевтың өлеңдері және кейбір Шығыс ақындарының, әсіресе татар ақыны Ғабдолла Тоқайдың шығармалары болатын. І. Жансүгіров шығармашылығына әуелден нәр беріп, ұрық сепкен үлгілер осылар.

І. Жансүгіров талантының жылтыраған көзі, тамыр жайған топырағы оның 1915 – 1916 жылдары жазған алғашқы өлеңдер дәптерінен – ақ көрініп тұр. Мұнда Абай поэзиясының әсері айтпай танырлық. Оның ағартушылық, адамгершілік сарыны, туған

халқын, Отанын сүйгіш сезімі, қорлыққа, әділетсіздікке төзбеуі, жаман мінез – қылықтар мен әлеуметтік міндерді сынап, сықақ ету дәстүрі – І. Жансүгіров өлеңдерінің де салты. Абай «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген өлеңінде терең ғылым ала алмадым деп опық жесе, жиырма жылдан кейін Іл І. Жансүгіров ияс білім алу мәселесін енді теңдік алу мәселесімен ұштастырып:

Өнерге ұмтыл, өнерді біл, замандас!
Қамдан, жатпа, заманыңнан хабарлас!
Ынта салсаң, білім туын қолға алсаң,
Теңдік тиер, ешкім күйе жаға алмас, –

дейді. Бұл – Ыбырай мен Абайға, Сұлтанмахмұт пен Дөнентаевқа жалғасқан кәдімгі ағартушылық жолы. І. Жансүгіровтің «Біздің жазда» деген өлеңі – Абайдың осы тақырыптағы белгілі өлеңдерімен үндес әрі әуендес. «Ынтықтар» деген өлеңдегі жазғы түннің суреті мен жастардың махабаттық жолығысуының да, жоғарыда айтқандай, «Желсіз түнде жарық аймен» көп жері ұқсас. Поэзияның күш – қуатын, қоғамда алатын орны мен атқаратын рөлін І. Жансүгіров ұғынады. Оның «Жанды сөз» деген екі шумақ өлеңі Абай Құнанбаевтің өлең сөз бен ән – күй туралы айтқан керемет әдемі өлеңдерін еске түсіреді.

Ұйықтап жатқан көңілді өлең түртер,
Қайғы, зарын, қуанышын жақсы тінтер.
Жүрегімнің айнасын шаң басқанда,
Орамалым осы өлең бетін сүртер.

Өлең, мақал, жаңылтпаш, ертегі, жыр –
Мұның бәрі жанды сөз, ішінде сыр.
Елдің сәні сақталар жанды сөзбен,
Қай жұрт болсын талассыз осыған құл!

Ауылда өскен жас ақынның туған ел әдебиетіне – халықтың асыл сөзіне – бұл секілді таң қаларлық тамаша көзқарасына Абай Құнанбаевтің тікелей әсері тигендігі даусыз. Мұны І. Жансүгіров өлеңдерінің құрылысынан да анық көреміз. Оның поэзиясында Абай Құнанбаев жасаған үлгілер өте кең орын алған. Мысалы ұлы классигінің шығармашылығында сирек кездесетін «Сегіз аяқ», пен «Бойы бұлғаңның» үлгісімен жазған І. Жансүгіровта

«Қалпымыз», «Шым – шытырық» деген өлеңдер бар. Орыс поэзиясының Абай Құнанбаев қолданған шалыс ұйқас үлгісі ақынның поэзиясында аллитерация, ассонанстармен құлпырып жанып кетеді.

Жанардың жанған жалыны,
Жердің жүзін жарық етер.
Жарылқар жалшы, жарлыны,
Жаңа жұрт жасар, қарқ етер,

Жалпы ассонанс пен аллитерация – І. Жансүгіров поэзиясында табиғи түрде кең орын алған ақындық құралдар. Олар еркін, өзінен – өзі ағылып, құйылып отыратын секілді.

Осымен бірге І. Жансүгіров үш буын, бес буын өлеңдердің де үлгісін салып көрген.

Ақынның ерекшеліктері өлең түрлерімен қабат, басқа да поэзиялық қасиеттер мен көркемдеуіш құралдардан тұратыны белгілі. Соның ішінде І. Жансүгіровтің үні, лебі, тынысы, тілі, сарыны, бейнелеу тәсілдері секілді бір – бірімен тығыз байланысты қасиеттер мен құралдар – ақынның идеялық өресіне сәйкес өмір шындығын көркем бейнелеуге қызмет етіп, ақынның талантын, поэзиялық күш – қуатын, шеберлігін танытатын белгілер мен сипаттар.

І. Жансүгіров поэзиясына тән тағы бір зор ерекшелік – оның ақындық екіпіндегі өзіндік үн, лирикалық леп. Не жайында, қандай күйде жырласа да, ақын шын көңілмен жырлайды. Барлық жерде ақынның жүрек сыры ақтарылып, ыстық сезім жалын атады. Оған салқындық, селқостық яки жалған сезім жат. Дарашылдық пен эстетшілдік лирикасынан І. Жансүгіров аулақ. «Кеңесті далам, кең далам», «Айдалам, Арқам, ауылым», «Асылға бай кендерім, астыққа бай жерлерім», деген өлең жолдары, жүректің тек қана таза шыңырауынан шығуы мүмкін. І. Жансүгіров поэзиясына айрықша әр, ажар, әсерлі күш беретін де осы – жалынды лирикалық леп. Ол – оның халқын, туған жерін шексіз сүйген ең ардақты, ең асыл, ең ыстық сезімі. Оның көкірегі жарып шыққан ақындық үнінен жалған, жат мақам табу қиын.

Әрине, І. Жансүгіров өлеңінің бәрі бірдей мінсіз, мүлтіксіз шыққан емес. Оның ішінде асығыс жазылған, яки сәтсіз шыққан әлсіз, жасық немесе образдары схемалы, сөзі көп, пікірі үстірт,

риторикалы, нанымсыз өлеңдер де бар. Мұнда өлеңдер, әсіресе ақынның алғашқы дәуірінде, әйтпесе шығарманы әлі игеріп болмаған тың тақырыпқа газет редакцияларының тапсыруымен суыт жазған реттерде туған («Қуат» пен «Жорық» поэмалары және 1931 – 1932 жылдары өндіріс, колхоз тақырыбына жазылған кейбір өлеңдері).

Ақын поэзияның кең арналы, терең сырлы лирикалық салаларында жарқырап көзге түсті де, шын халықтық, нағыз ұлттық поэзияның өрнекті үлгілерін салды.

I. Жансүгіров эпикада да, лирикада да терең ойдың, үлкен сезімнің, ұшқыр қиялдың ақыны болды. Ол әрқашан ақын жүрегін жарып шығатын шын сезімді жырлады. Ал, ақын сезімі үнемі заман құбылыстарымен, ондағы өзгеріспен байланыста көрінді. Оның поэзиясының халықтық, партиялық әдебиеттің алғы шебінде болуы да осыдан.

**әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
докторанты Е. Хуатбекұлы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
оқытушысы Б.Б. Баязитов**

ИДЕОЛОГИЯҒА ДИСКУРСТЫҚ ТАЛДАУ

Идеологияға дискурстық талдаудың қолданылуында негізгі міндеттер айқын. Кез-келген идеология қалыптасуы, дамуы, талқылануы барлығы ауызша немесе жазбаша байланыс жасау арқылы жүзеге асады. Дегенмен идеологияны тек дискурстық талдау әдісімен жіті талдау жасаймыз деу қисынға келмейтіндігі анық, өйткені бұл жерде біз идеологияның көптеген танымдық және әлеуметтік аспектілерін назардан тыс қалдырып аламыз. Сондықтан әрдайым идеологияға жүргізілген дискурстық талдау әлеуметтік-танымдық компоненттермен толықтырылып, нақты шындықтан ажырамауы қажет.

Идеология мен дискурс арасында байланыс туралы зерттеуімізді бастамас бұрын, идеология деген не, соған тоқталып өтсек. Әуелі идеология – жалпылама айтқанда наным мен сенімдер жүйесі. Қоғамдық құрылымдар мен әлеуметтік процестерде

идеология бір мүддеде қолданылғанымен, наным жүйесі ретінде идеология белгілі бір құрылымның нұсқауына бағынбайды.

Л. Альтюссердің әлеуметтік қатынастарды қалыптастыруда идеологияның рөлі тұрғысынан зерттеген еңбектері идеологияға дискурстық анализ жасауға жетелейді. Л. Альтюссердің пікірінше «идеологияның шеңберінде ғана жүзеге асырылатыннан басқа тәжірибе жоқ» [1] – дейді, яғни жалпы қоғамдық атқарылған дүниелердің барлығы белгілі бір идеологияның аясында қалыптасып, орындалады. Дискурстық талдау идеологияны өзінің шарттарына бағындыру арқылы жүзеге асырылмайды, керісінше идеологияның материалдық аспектісі бола отырып оның негізін анықтайды. Нақты бір идеологиялық әрекет жасау үшін бір немесе оданда көп дискурстық құрылымдарды пайдалануы мүмкін. (мысалы: аргументті дискурс – жазушы немесе баяндаушы белгілі бір дәлелдерді пайдалану арқылы өз аудиториясын сендіре білетін байланыс нысаны, баяндау т.б). Осылайша, дискурс идеология қалыптастырудың бөлігі бола отырып, оны жаңғыртуға және түрлендіруге ат салысады.

Қоғамның шеңберінде ұлттық идеологияны жаңғыртуда үнемі күрестер жүргізіліп жатыр. Бірақ ол қаншалықты нәтиже беріп жатыр, негізгі мәселе осында. Э. Лакло мен Ш. Муфф идеология тәжірибе жүзінде іске асырылмаса, онда оның аналогы «объективтілік» [2] деген пікір білдіреді. Бұл пікірге Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласындағы «Жаңа тұрпаттағы жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіз жаңғырыққа айналуы оп-оңай» [3] деген тұжырымы да сай келеді.

Әдеби дискурсты әлем ғалымдары жан-жақты қарастыра келе, бірі: аргументті, баяндау, сипаттау және экспозициялық дискурс деп төрт түрге бөлсе. Екіншісі: Поэтикалық, экспрессивті, транзакциялық дискурс деп үшке бөліп қарастырады. Осы тұрғыда біз екінші топ өкілдерінің пікірін негізге ала отырып жоғарыда аталған дискурстың ішінен поэтикалық және экспрессивтік дискурс түрінде ұлттық идеология қаншалықты көрініс алды соған тоқталсақ.

Бірінші: Экспрессив: Экспрессивті дискурс деп творчестволық еңбек болып саналатын, бірақ толыққанды көркем туынды емес әдеби жазбаларды айтамыз. Экспрессивтік дискурсқа мысал

ретінде естеліктер, хаттар, онлайн жазбаларды айтуға болады. Бұл тұрғыда М. Мағауиннің «Қамшы» сайтына шыққан «Жаңа» мақаласын мысал етіп алсақ, Абайға дейінгі шығыстық сарындағы әдеби үдеріс пен батыс әдебиетінің тоғысқан арнасын «Ескендір» поэмасынан көретінімізді айта келе Абай мектебінен тараған әдебиет өкілдерінің қазақ әдебиетіне қосқан үлесі, дәстүр сабақтастығы нақты айтылады.

Поэтикалық: поэтикалық дискурс қиял мен ойдың шексіздігіне иек артқан, барлық ішкі көңіл күйін көркем тілмен жеткізе білген туынды. Тұшымды сөздерді бойына сіңірген көркем туындылардың дені осы поэтикалық дискурсқа мысал бола алады. Романдар, поэзиялық шығармалар т.б. жатады.

Поэтикалық шығарманың идеологияға қаншалықты әсер етуін айтпас бұрын азаттық алған уақытта мемлекет басшысының «Жаңарған Қазақстан Елтаңбасы, Туы мен Гимні дүниеге келген, планетамыздың көптеген елдері біздің тәуелсіздігімізді танып, бізді өзінің дүниежүзілік отбасына қабылдаған күндер» [4, 85] – деуі, елдігімізді нықтар болса, осы тіркестерге сарындас туындылар прозалық және поэзиялық шығармаларда да кең көрініс алды. Оразақын Асқар «Өз туым», Б. Бәмішұлы «Ту», «Елтаңба», «Әнұран» сынды өлеңдері жастарды патриоттыққа шақырып, ұлтын сүюді дәріптеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Althusser L. Ideology and Ideological State Apparatuses //On ideology. London, . 2008. P. 44.
2. Лакло Э. Невозможность общества // Логос. 2003, № 4-5. С. 56.
3. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
4. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздігіміздің бес жылы. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 640 б.

М.Х.ДУЛАТИДІҢ «ТАРИХ-И-РАШИДИ» ЕҢБЕГІНІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРНЫ

Қазақ прозасы, оның ішінде қазақ романы қиын жағдайда, әлемдік әдебиеттанушылық түсінік бойынша өте кеш қалыптасқанымен оның кейбір жанрлары сонау ертеден келе жатқандығы Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, Ш. Сәтбаева, Н. Келімбетов, М.Мырзахметов, Ә.Дербісәлиев, А. Қыраубайқызы, Ж.Дәдебаев, И.Жеменей т.б. ғалымдардың арқасында ғылыми ортаға белгілі болатын. Ал оның тарихи-хикаяттық бастау көзінде тұрған М.Х. Дулати одан кейінгі Әбілғазы хан, Қадырғали және т.б. қазаққа қатысты шежірелік баяндар отандық әдебиет тарихында жан-жақты қарастырылып, зерттелуде.

Қазіргі таңда аталған тұлғаларға қатысты бұрынғы айтылған пікірлер өз өзектілігін жоғалтқан жоқ дегенмен де, М.Х. Дулатиге қатысты бір кездегі Орта Азиялық түркі әлеміндегі пікірлер кеңестік идеология шырмауынан шыға алмай қалған деген шалақ ойлылықтан арылуға тиіспіз. Ол кездегі ғылыми пікір бүгінгі күнгі айтылып жүрген ғылыми ой сияқты өз дәуірінің талабына жауап бере алуымен құнды.

Ұлтсыздану идеясын тәуелсіздік идеясы алмастырған тұста өз өткенімізге жаңаша көз жіберу үрдісі қалыптасып, қазіргі қазақ әдебиетінің бүгінгі биігіне шығуына ықпалы зор болған түркілік ортақтастық кезеңінің туындыларын қазақ әдебиетімен біртұтастықта дәстүр сабақтастығы аясында зерттеп, ондағы тамырластықтың әдебиет тарихына қатысты дәстүр жалғастығын проза жанры бойынша жан-жақты қарастыруға тиістіміз деп ойлаймын. Бізде роман жанры кештеу туған себебінің бірі оған деген оқырман сұранысының болмауы десек. Ал, романға деген оқырман тарапынан қажеттілік туған шақта бұрынғы хикаят сияқты шағын прозалық жанрлар өзінің тарихи миссиясын толығымен атқарып шықты.

«Олай болса, Мырза Хайдар шығармасы реалистік (шыншыл) бағытта, сол дәуірдегі прозалық еңбектерде кеңінен қолданылған аралас стильде жазылғаны анық. Жалпы аралас

стиль жөнінде айтқанда, бұл әдеби құбылыс тек орта ғасырлық түркілік мұраларда ғана емес, бергінде өмір сүрген Абай, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, т.б. қазақ қаламгерлерінің шығармашылығында сирек те болса кездесетінін атап айтқан жөн. Абай өлеңдері мен қара сөздері арасында тілдік тұрғыда да, тақырыптық-идеялық жағынан да терең байланыс бар» [1, 146-147-б]. Оған дейін Дулатиге тікелей қатысты болмаса да, академик Р. Сыздықова осындай дәстүр жалғастығын: «Абай сияқты гуманист ойшыл суреткер өз заманы, өз замандастарының мінез-құлықтары, ондағы қайшылықтар туралы күңірене толғанған ойларын көркем сөздің бір ғана тәсілі өлеңмен ғана білдіріп қоймай, оған қоса прозамен де қайталай түсуі немесе керісінше, қара сөзбен айтқан ойын екінші қайыра жанына жақын поэзия тіліне аударуы өте заңды нәрсе» [2, 242-б.] деп атап өткен болатын. Біз бұдан орта ғасырдағы түркі прозалық әдеби дәстүрінің қазақ әдебиетіндегі тамырластығын аңғарамыз.

Абайдың қара сөздері мен Х.Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» еңбегінің дүниеге келуі арасында ұқсастық мүдделестік бар екенін танып-білу қиындық соқтырмайды. Автор: «Өзінің де “Тарих-и-Рашиди” еңбегін жазудағы мақсаты елдің, мемлекеттің тарихын хатқа түсіріп, қағаз жүзінде қалпына келтіру, сөйтіп келер ұрпаққа сақтап жеткізу екендігін арнайы атап өтеді. Сонымен бірге ол өз шығармасының, шығармашылық еңбегінің мәні де келер ұрпаққа берер үлгі-өнегесінде, танымдық қызметінде жататынын ескертеді» [3, 238-б]. Одан ары түркі әдебиетінде қалыптасқан парсы-түркі костілділігінің негізіндегі шығармашылық стиліндегі өзіндік даралық табушылығы мен автордың шығармашылық әлемінің туындыгерлігі турасында: «М.Х. Дулати жылынамашы жазушылардың шығармашылық дәстүрі аясында қалыптасқан өмір құбылыстарын жинақтау тұрғысын барынша қолдап, өзі де қолдана отырып, жаңа тек қана эстетикалық нысанына сай шешім жасайды. Бұлай дегенде, ғұламаның жазылар шығармасына қажетті өмір құбылыстарын саралау мен даралау тұрғысындағы эстетикалық мұратты ерекше атап өткен дұрыс» [3, 238-б].

Батысқа үлгі шашып, бізден үйренері мол болған әдеби дәуірді естен шығармай, сонымен бірге исламдық дүниетанымдық көркем ойды қилы жанрда түрлі амал-тәсілдерді қолданып

оқырманға жеткізудің прозалық үрдісі бар екенін қаперге ала отырып, қазақ әдебиетінің өсіп-өркендеуіне зор әсер еткен мемуар жанрының қас шеберлері Бабыр мен Дулатидың артына қалдырған әдеби мұраларын ұлттық әдебиетіміздің қалыптасуы кезеңдеріне қатысты ғылыми зерделеу кең қанат жайып келеді. М.Х.Дулатидың «Тарих-и-Рашиди» еңбегіндегі деректі ақпараттар, ғылыми ойлар енді ғана айтыла бастады. Өзінің төлтума болмысын сақтап кейінгі ұрпағына түрікшілдік рухты аманаттай білді. Сондай баға жетпес әдеби жәдігеріміздің ең көркемі, әлемдік-ақыл ойдың жауһары саналатын М.Х.Дулатидің қаламынан шыққан «Тарих-и-Рашиди» туындысы дер едік. Бұл турасында әдебиеттанушы ғалым Н.Келімбетов: «Жанрлық тұрғыдан келгенде, «Тарих-и-Рашиди» – ғылыми еңбек әрі түркі тілдес халықтардың шынайы шежіресі, сондай-ақ, тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды» [4,310-б],-деп орынды баға береді.

Өткенді ұлт жадында қайта түлету үшін ғалым өзі зерттеп отырған кезеңнің ақиқат шындығын біршама таныта білетін тарихи дереккөздерге сүйенеді. Ол тарихи дереккөздерін бүгінгі ғылымда: жазба, заттық, этнографиялық, ауызша, тілдік т.б. деген атаулар қалыптастырып отыр. Соның ішінде әдебиет тарихы үшін ең керегі сөздік дереккөздер. “Мына арада автор “Менің әкем [Алланың нұры жаусын оған!] және немере ағаларым моғол хандары [Алланың мейірімі түсін оларға!] жайында өз әкесінен және сенімді кісілерден естіген әңгімелерін айтып беретін еді” десе [1,146-б], М.Х.Дулатиде көрініс табатын осындай тарихи деректердің типін қазіргі әдебиеттану ғылымында іштей ауызекі сөйлеу тілі, фольклор және жазба әдеби туындылар деп жіктеледі. Бұл жерде М.Х.Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» еңбегі өзі өмір сүрген дәуірді жай суреттеп шығу емес, ондағы орын алған оқиғаларға деген өзіндік көзқарасын білдіруімен де құнды. М.Х.Дулатидің «Тарих-и-Рашидиін» зерттеген әр ғалым оның келтірген мәліметтеріне өз тарапынан түсіндірулер жасап, шығарманың болмыс-бітіміне ой жібереді. Сонымен бірге өзіне дейінгі айтылған ойларға жинақтау жасайды.

Даңқты бабамыз М.Х.Дулатидің «Тарих-и-Рашидиі» – мемуар жанрына жататын құжаттамалық дәлдікті керек ететін әдебиеттің ерекше түрі. Сондықтан оның мемуарын жеке бастық

туынды деп қарау қателікке ұрындырады. Автор өз мемуарында тек өзінің дара индивидтік естелігіне жүгініп қана қоймайды, сонымен бірге қосымша материалдарға өз шығармасынан мол орын береді. М.Х. Дулати осы шығармасына пайдаланған мәліметтері мен дереккөздерінің алуан түрлі болғандығын сипаттай отырып, олардың басты-басты дегендеріне тоқталады: « а) жылнама шығармалар; ә) аңыздар; б) өзге біреулерден естіген әңгімелері;

в) өзгелердің өз көргендері туралы айтқан әңгімелері; г) автордың өзі естіген әңгімелері; д) автордың өзі көрген оқиғалар, т.б. Осы аталған деректерін автор әдеп өлшемдері тұрғысынан тағы бірнеше топқа бөледі: а) өсер өркенге жеткізу, айтуға, жазуға лайықты оқиғалар; ә) өсер өркенге жеткізуге, айтуға, жазуға лайықсыз оқиғалар. Айтуға, жазуға лайықсыз құбылыстар қатарына автор біреу туралы өз көзімен көрмеген, ақиқатына көзі жетпеген парықсыз оқиғалар жайындағы әңгімелерді жатқызады. Ақиқатына көзі жетпеген анайы, жауыздық сипатта әңгімеленген оқиғаларды белгілі бір тарихи тұлғаға таңудың адамгершілікке жатпайтынын айту да М.Х.Дулатидың әдеби танымының тереңдігін, әдеби-эстетикалық көзқарасының тиянақтылығын танытады. “Тарих-и-Рашиди” шығармасына арқау болған өмір құбылыстарының тобын автор жоғарыда көрсетілген әдеби-эстетикалық көзқарастарына сәйкес үшке бөліп жүйелейді: а) автордың ел аузынан естіген әңгімелері; ә) автордың өз көзімен көрген оқиғалар тобы; б) автордың өз көзімен көрген оқиғалар мен ел аузынан естіген, бірақ ақылға сыймайтын, айтуға ауыз, жазуға қол бармайтын оқиғалар тобы. Автор бірінші топтағы оқиғаларды қысқаша баяндайды, екінші топтағы оқиғалар жүйесін кеңінен таратып жүйелейді, ал үшінші топтағы оқиғалар тобын мүлде пайдаланбай, назардан тыс қалдырады»[3, 238-239б]. Бұдан көрініп тұратыны: «автордың өзі жинаған материалдарды, өмір құбылыстарының тобын, деректер мен мәліметтерді танып таразылаудағы, саралау мен даралаудағы, сондай-ақ көркем жинақтаудағы биік эстетикалық нысанасы, шығармашылық тұрғысы анық байқалады. Ел аузынан естіген әңгімелерді екшеп, оларға көп сүйенбей, негізінен, өзі көрген, өзі білген, ақиқатына көз жеткізген оқиғалар тобын таңдап-талғап алу, оның өзін де белгілі көркемдік-эстетикалық тұрғы талаптарына сай сұрыптап,

шығарма желісін тек мәдени-әлеуметтік маңызы жоғары, танымдық мәні мен бай шындық құбылыстар негізінде тарату – көркемдік-эстетикалық ойлаудың тереңдігінен, өмір құбылыстарын тану мен бағалаудағы тарихи танымның байлығы мен баяндылығы негізінде белгілі дәуірдің ғылымы мен білімін толық игерген мемлекет қайраткерінің жеке басының бай өмір-тәжірибесіне жатар болса, онда бұл данышпандыққа ұласады»[3, 239-240-б], деп, ғалым Ж.Дәдебаев М.Х. Дулатидың мемуар жазудағы шеберлігіне шынайы өз бағасын алғашқылардың бірі болып бере білді.

Дулатидің «Тарих-и-Рашидиінде» кейде ауызша дереккөздерге сүйену мен өзі кезіктірген жандардың әңгімесіне орын беру де ұшырасып отырады. Өйткені, әдебиеттің әр жанры ақпаратты берудің басқа амал-тәсілдерімен тығыз байланыста болады.

Осы турасында белгілі ғалым, дулатитанушы И. Жеменей: «...өзіне талай тарихтан сыр шертіп, өмір жолында көп кеңес берген әке рухы алдында тағзым етеді. Мырза Хайдардың бұл деректеріне қарағанда, оған моғол хандарының тарихы жайында кітап жазуға ақыл беруші өз әкесі – Мұхаммед Хұсейін болуы ғажап емес... Мұның өзі Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашиди» ғұмырнамалық баянын жазуға үлкен жауапкершілікпен келгенін айғақтайды, яғни автор аталған шығармасын тек шынайы деректер негізінде жазып шығуды мақсат тұтқан дейміз» [1, 146-б], -деп автордың ұстанымынан хабар береді. Өмірлік шындық пен көркем шындықтың табиғаты төңірінде ой қозғаған академик З.Қабдолов бұл турасындай былай деген еді: «Шындық күрделі болса, одан туған шығарма да күрделі. Өмірдегі оқиғалар шым-шытырық болса, оны суреттеген шығарманың мазмұны да әр алуан» [5, 168-б]. Осындай шытырмандық «Тарих-и-Рашидиді» өз дәуіріндегі мұсылман мен батыс әлеміндегі өмірге келген мемуарлық туындылардың ғана емес, прозалық шығармалардың арасындағы ең таңдаулы үздіктерінің қатарынан орын алуға лайық.

Ал ондағы орын алған шығармашылық процесс турасында: «Өмір шындығын байқау мен бағалауда, жинау мен жинақтауда қаламгердің талант табиғаты мен таным деңгейі үлкен қызмет атқарады. Бұлардың қаламгер бойындағы үйлесімі мен үндесуі түрліше болатыны рас. Бұлардың бәрі болмаған жерден екіншісін де табу қиын... Талант пен таным толық келісім, шын

жарасым тапқан жағдайда ғана жазушы еңбегі жемісті болмақ» [3,233-б], міне, осындай үйлесім Мырза Хайдардың өмірлік шындық пен тарихи деректі бірілікте ала отыра, кең көсіле өз ойын қағаз бетіне түсіруге мүмкіндік берді. Осының негізінде: «...кейбір басты нәтижелері қазақ тарихи прозасының әуелгі үлгілеріне жататын Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и-Рашиди» атты диологиясынан көрініс тапқан. Бұл еңбек – тарихи-филологиялық, әдеби-эстетикалық, көркемдік сипаттары тең түсіп жатқан, жанрлық табиғаты да, зерттеу, суреттеу пәні де күрделі туынды. Онда автордың тарихи, әлеуметтік, философиялық, әдеби-эстетикалық көзқарастары, шығармашылық тұрғысы тиянақталған.

Көркем әдебиет тарихында қаламгердің өз шығармашылық еңбегі, шығармашылық ойлау ерекшеліктері туралы айтқан пікірлері мен тұжырымдары, толғаныстары аса маңызды қызмет атқарады. Әлем әдебиетінде мұндай тәжірибе XVIII-XIX ғасырлардан бастап қана орын алады. Бұл тұрғыдан келгенде, Мұхаммед Хайдар Дулати әлем әдебиеті тарихында шығармашылық лабораториясы туралы өз байлауларын өзі баяндаған алғашқы қаламгерлердің бірі болып табылады» [3,233-б]. Өз диологиясының бірінші томының кіріспесінде шығармашылық тұлға басшылыққа алар төрт шарт қояды: жазуға мүмкіншілік болуы; білімнің кәмілдігі; жазуға қажеттілік; білуге құштарлық. Осының бәрі араға ғасырлар салып, ақын тұлғасы туралы Абайдың «*өлең манифестеріндегі*» өз дәуіріндегі және жалпы қазақ поэзиясына қояр көркемдік-эстетикалық талаптарында көрініс тапты.

Осынау бағалы жәдігердің тамаша мазмұны, қызықты хикаялары мен шытырман оқиғалары, мұндағы Ислам құнарына суарылған қуатты ойлар, айшықты образдар және ажарлы тілдік оралымдар әлемдегі адамзаттық тарихы мен әдебиет мұраларын құмарта оқитын сан ұрпақтың таңдайын қақтырумен келеді. Бұл құбылыстың сыры неде?.. Демек, Мырза Хайдар еңбегінің көркемдік-эстетикалық маңызын осы тұрғыдан қарастыра отырып, ғұлама шығармасына тән поэтикалық әдіс-тәсілдердің асыл тегін авордың өз заманындағы қоғамдық-әлеуметтік көзқарастары мен ақындық ортасынан сол дәуірдегі әдебиеттің даму заңдылықтарынан іздеген жөн сияқты. Әлбетте, бұған орта ғасырда ерекше қарқынды дамыған араб-парсы және түркі әдеби

байланыстарының үлесін қосыңыз. «Мырза Қайдардың ақындық таланты мен жазушылық қабілеті, ақыл-парасаты мен әдеби білімі, сондай-ақ жеке қаламгерлік стилі де үлкен орын алары сөзсіз» [1,143-6]. Осындай шалқар дарын иесі сонау шумерден тамыр тартатын мифологиямыздың архетиптік нышан-белгілері мен мұсылман мифологиясының синтезін өз шығармасының бойында орынды қолдана білді.

М.Х.Дулатидың бұл еңбегінің құрылымында сол дәуірдегі: тарихи өмір шындықтары, мемлекет тарихы, мемлекет қайраткерлерінің азаматтық келбеті, өнер мен білім, әдебиет пен мәдениет, философия, дін, заң, жаратылыстану және басқа ғылым салалары бойынша түркітанушылар үшін мол мағұлмат алуға болатын мол деректер бар.

Дана бабамыз өзінен бұрын өткен оқиғаларға шынайы баға беріп, оның мәні мен мәнісін жүйелі түрде зерттеді. Осы арқылы өзінің діни дүниетанымын таныта білді.

М.Х.Дулати Кашмирдің билеушісі болған кезде өз қарауындағы халықты діни алауыздықтан сақтау үшін, бейбітшілігін қамтамасыз ету үшін сол заманның энциклопедиялық білімін бойына жинаған зияткерлік санасын дін атын жамылған жалған секталармен ымырасыз күреске арнады.

«Қазіргі уақытта Кашмирдегі барлық сопылардың күпірлікке бетбұрғаны сондай, халал мен харамды білмейді, неге рұқсат етіліп, не нәрсеге тыйым салынғанынан мақұрым. Тақуалық пен әулиелікті түнімен ұйықтамау, тамақ ішуді тежеу деп ұғады. Табылған нәрсенің бәрін олар талғамай жей береді. Қайсысы харам, қайсысы халал екенін айырмай бәрін бірдей қабылдай береді және олардың бәрі ашкөздік пен сараңдық танытып қоймай, шарифатқа кереғар келіп, уафық (дін жолындағы мұсылмандардың әлеуметтік жағдайына арналған қор, мүлік-дүние) мүліктеріне қол сұғуға тырысады. Олар ұдайы пайғамбарлық туралы армандайды...шарифатты тариқаттан тыс деп санайды...» [6], осының өзі ел билеушісінің қаншалықты парасатты және бұқара халқының арасындағы дінбұзарлықтың өршуіне жаны қаншалықты күйгенін көрсетіп тұрған жоқ па?

Осындай өз заманының асып туған ойшылы осы жолда өзі де, отбасы мүшелері де Аллаһтың хақ жолында шейіт болғанын зерделі зерттеулерден байқаймыз. «Демек, Мырза Хайдар Дулати

бұл тарихи-әдеби мұрасын ислам қағидасына сай иман жолына арнап жазғандай десек артық болмас. Оның дәлелі, ол мұсылман шығыстың классикалық әдеби әдістерін өз идеялары мен ойларын баяндауда аса шеберлікпен іске асырған» [7], сонымен бірге көне түркі және мұсылман мифологиялық түсініктерін орнымен қолданып отырғандығын оның туындысының тереңіне бойлаған кезде көз жеткіземіз.

Мұхамед Хайдар Дулати 1499-1551жж. аралығында өмір сүріп, Орта Азия халықтары, оның ішінде қазақ елінің тарихы мен әдебиетінің, өнері мен мәдениетінің, ғылымы мен білімінің дамуына аса зор үлесін қосып, осы елдердің ұлттық прозасының дамып-өркендеуіне көп ықпал еткен жан-жақты тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жеменей И. Мырза Хайдар Дулати (1499-1551) тарихшы – қаламгер (монография) – Алматы. «Зерде» баспасы, 2007 – 360 бет.
2. Сыздықова Р. «Абай және қазақ әдеби тілі». Алматы: «Арыс». 2004. – 616 б.
3. Дәдебаев Ж. Адам және заман. – Алматы. “Өнер”, 2007. – 368 б.
4. Н.Келімбетов. «Ежелгі әдеби жәдігерліктер». Алматы: «Алатау». 2005. – 332 б.
5. З.Қабдолов. «Сөз өнері». Алматы: «Мектеп». 1976. 373 бет.
6. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003. 616 бет.
7. Жеменей И. Мырза Хайдар Дулати және исламият.// Қазақстан заман N24 (431), 13 маусым 2003, 13 бет.

**әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
1-курс докторанты
Досанова Назира
Ғылыми жетекшісі:
ф.ғ.д., профессор Ө.Әбдиманұлы**

АҚЫН ЖӘНЕ ҚҰСТАР ӘЛЕМІ

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарында қасиетті өнер – әдебиеттің табалдырығын аттаған Е.Раушанов бүгінде көрнекті ақындардың бірі. Оның «Бастау» (1980), «Келінтөбе» (1984), «Шолпан жұлдыз туғанша» (1988), «Ғайша бибі» (1991), «Қара бауыр қасқалдақ» (1995), «Періштелер мен құстар» (2005),

«Бозанға біткен боз жусан» (2006), «Құстар – біздің досымыз» (2009) т.б. сынды кітаптары – ақындық алымы мен шалымын танытар жыр жыр-жинақтары. Өзінің поэзиялық туындыларына ақын өмірдің сан-салалы сырларын арқау етіп, өмір-тіршілік құбылыстарына терең үңіліп көзбен көргенді жүрекпен сезініне алатын талантты ақын екенін танытты. сезіне біліп, аса сезімтал-байқағыштықпен шебер суреттей алатын талғампаз ақын екенін таныта білді.

Біз өз мақаламызда ақын поэзиясындағы тылсым сырлы құстар тақырыбына назар аударуды мақсат тұтып отырмыз.

Ақын құстар әлеміне арнап екі үлкен кітап жазған екен. Оның бірін «Қара бауыр қасқалдақ», екіншісін «Періштелер мен құстар» деп атапты. Осыдан-ақ, автордың құстарға, көк жүзінің еркелеріне ерекше мән беріп, айрықша көңіл бөлетінін аңғаруға болады.

Шынында да, құстар әлемі – Есенғали Раушановтың әсемдік әлемінің көркемдік тұғыры. Осынау құстар құбылысына деген құштарлықтың сыры неде?.. көп себептің ең бастысы – олардың еркіндік болмысына деген тәнтілік болса керек. Аспан көгінде еркін жүзіп, шырқау биіктікті бағындыру бақытына ие болған құс құдіреті – ақын рухын асқақтатар қуат көзі болса керек. Таза әлемінің тұнығында қалықтаған құс қанатының лебі ақын жан-дүниесіне тазалықтың рухани лебін желпір іспетті. Қайткенде де, мұнда бір сиқырлы да тылсым сыр бар! Иә, бағзы уақыттан бері халқымыз құстар әлеміне зер салып, олардың «тілін» түсінуге ұмтылған. Діни тұрғыдан да адамзат осынау жұмбақ әлемді бір сәт болса да түсінуге ұмтылған. Құстың тілін түсінген Сүлеймен пайғамбар туралы аңыздың ар жағында рухани да өмірлік шындық табы бар. Е.Раушанов – құстардың сыр ашты үнін жан дүниесімен сезініп, олардың табиғи болмыс-бітіміне адамдық түйсік пернелері арқылы үңіліп, құс тіршілігін саралай білетін ақын. Оның бойында көкте жүзген кез-келген құсты қиқуынан жазбай танитын қазақи құсбегілік қасиет бар ма деп қаламыз. Мұны білетін себебіміз, ақынның 2006 жылы «Бозанға біткен боз жусан» деген атпен жарық көрген ақынның құстарға арналған өлеңдер жинағын шұқшия қарап, мұқият зерделегенімізде жетпіске тарта өлеңінде қанаттыларға қарата айтылған өлең жолдары мен бейнелеу құралдары кездесетіндігіне көзіміз жетті. Төмендегі өлеңде

лирикалық кейіпкер өзінің құс әлеміне іңкәрлігін Алатау көрінісімен ұштастыра жеткізеді.

Сәл түнеріп қайтадан ашылды көк,
Жамылды құз жеп-жеңіл асыл жібек.
Құлақ түріп барады Алатауға
Қырандардың дауысына ғашық жүрек [1, 22].

Нағыз қыран (бүркіт) заңғар биік тауларды мекендейді. Ендеше, құс дүниесінің тылсымынан сыр ұрлаған, қыран ғұмырына ғашық жүректің Алатауды айналған қыран үніне құлақ түруі жалған ба?!

Ақын өз өлеңдерінде қыран құстардың ішінен бүркіт, лашын, қаршыға, сұңқарға көп қайрылады. Осы қыран құстардың қай-қайсысы болса да өлеңіне арқау, қасиеттері ақынның жабырқау жанына жалау. Мысалы:

Бүркітке ұксап қарайтын томағалы

Келінтөбем ойыма оралады [1, 59], – дегенде туған жерін аңсаумен бірге өмір деген асқар шыңға қанат қақтырған өлкенің рухты тәлімі қатар өріледі.

Ақынның өзі журналист Н.Төкенге берген сұхбатында: «Құстарды жақсы көретін себебім, Алла әлімсақтан екі тіршілік иесін азат қылып жаратқан. Олар құстар мен адамдар. Соның ішінде ең еркіні – құстар. Мендегі құстарға деген сезім – еркіндікті, тәуелді болмауды ойлағаннан туса керек. Құстар азаттық үшін жаралған. Адам да сол тектес», – депті. Міне, әңгіменің тұнба бастауы қайда жатыр. Ақынның құс тақырыбына қалам тербеуі олардың «азаттығына» қызығудан туған. Тағы да өзі айтпақшы: «Адам өзінің қолынан келмейтінге қызығады емес пе, ақын да сондай. Еркіндікті аңсау – ақынның бөлінбес бір бөшегі» [2, 5].

Осы орайда А.Блоктың «Ақын қашан да әлемге әртүрлі қатынас жасағысы келеді және оны әртүрлі қабылдайды, өзі құлақ түрген дауыстарға еліктейді» [3, 70], – деген пікірі өзіне жақын тартады. Бұл ақындық табиғатты жете түйсінгеннен туған пікір болса керек. Бізге де сонысымен ұнайды.

Қазақ танымында қыран құс – еркіндіктің, еркін болмыстың символы. Сондықтан ақын құс құбылысына ақындық көзбен қарап, ой жүгіртеді. Қиялын қанаттандырып, таным тұнығын тұндырады. Иә, қылтиғанда қырымнан шалатын, шапшаң

ұшатын батыл, қыран құстарды өр өлеңінің өріміне ақын сол себепті көбірек өзек етеді. З.Ахметов «Қазақ поэзиясының сөз кестесі мен өлең құрылысының түпкі негіздері ерте заманда, көне дәуірде қалыптасқанын дәлелдейтін мысалдар аз емес... Ер жігіт бейнесін қыранмен. Ару қызды аққумен салыстыру қазақ, басқа түркі тілдес елдер ғана емес, көптеген халықтардың көне әдеби нұсқаларында, ауыз әдебиетінің ежелгі, ескі туындыларында ұшырасады» [4, 32], – дейді.

Сонымен қатар, аққу сынды сұлулықтың символы іспетті қасиетті құсты поэзиялық туындыларға арқау ету көптеген халықтардың көне әдеби нұсқалары мен халық әдебиетінде мольнан кездеседі екен. Ендеше, Есенғалидың құс тақырыбына құмарлығы арыдан арна тартатын дәстүр жалғастығы деп білуіміз керек. Әдебиеттанушы-ғалым М.Базарбаев «Жақсы дәстүр ұлттық көркем шығарманың қаны мен сөлі сияқты: оның жақсы мазмұнын да, оған лайық формасын да аңғартады. Бұл жолда дәстүрдің кейбір тұрақты түрлері де немесе ұлттық психикаға, мінез-ғұрыпқа байланысты алуан түрлі көріністерінің жиынтығы да белгілі қызмет атқарады. Мазмұн форма бірлікті байқатса, ұлттық дәстүр сол бірлікті айқындай түсетін, бекіте түсетін фактор» [3, 42], – деп тұжырымдайды. Ақын осы дәстүрді саналы түрде жалғастырған. Ал енді оның арғы негізі қайда, себеп-салдары неде? Оны байыптау үшін ақынның өзіне жүгінейік. Құстың бір түрі «қарға», «қарға тамырлы қазаққа» қатысты сұраққа жауабынан оның дәстүрге, құсқа қатысты сөз мағынасын айыруға деген құмарлығы айқын танылады. Журналист Нұршат Төкенге берген сұхбатында «Мәселен, үлкендер ұрпағын «қарғам», «қарағым» дейді. Халық әуендерінде «Әуеде ұшып жүрген ала қарға, өлең айтып берейік балаларға» деген жолдар қара құстың бізге қатысы бар екендігін айғақтаса керек. Осыдан шығатын қорытынды, Исламнан бұрын, тіпті түркілік кезеңнен де ары қазақ деген халық болды. Бәлкім, оның атауы басқа болған шығар. Меніңше, қарға тамырлы деген сөз анығында «қарғы тұмарлы қазақ» деген шығар деген жеке ойым бар. Біздің көп сөздеріміз дыбыстық өзгеріске түсіп кеткендей сезіледі. Қарғы ол – кәдімгі бұйым, ал тұмар – «жаным-ау менің жағама тағар тұмарсың» деп келетін жыр жолдары бар. Сосын хақ Исламды ұстанғанымызды ескерсек, соңғы тіркес ақылға қонымды көрінеді. Анығын, лингвистер

айта жатар. Мәселен, Батырлар жырында «Арғымақ қара құла жалсыз, ел малсыз. Алланың не берері болжаусыз, жолдастарым мұнайма» дейді. Біріншісі, ол қара болғасын қалай құла болады? Дұрысы «Қара құнан жалсыз, ел малсыз» болуы мүмкін. Басқа елдерде ол басқаша ұғым берсе де, қазақтың дүниетанымында қарға жақсылықтың символы болғаны анық» [2, 6], – деп Есенғали ақын өзінің құстар жайында түсінік аясын кеңдігін танытады.

Бұл жолдардан біз ақынның тіл табиғатын терең түсінетіндігін, ондағы құстарға қатысты тіркестердің құс атауына қатысты түп-төркінін анықтаудағы түсінік-танымы кенен, білімі кемел екендігін байқаймыз.

«Қыран бүркіт мықтылықтың, қайсарлықтың, еркіндіктің белгісі. Қазақ күсбегілері бүркіттің пірін Әулие Жалайыр Шора ата деп табынады. Бұл адам құс атаулының «тілін» білген, қырандардың мекенін, қонағы мен ұясын, неге шабытталып, нені алатынын білген екен. Құстар «ұша берсем қанатым талады, жерге түссем Жалайыр Шора алады» деп зар қағады екен деген аңыз ел аузында болған» [3, 159], – деп тұжырымдайды әдебиеттанушы-ғалым М.Базарбаев. Халық ұғымында қыран құстарды (бүркіт, қаршыға, лашын, сұңқар) текті әрі киелі деп есептеген. Киелінің қасиетін қастер тұтқан ақын сондықтан да үнемі айтар ойын, әсерлі де, бейнелі жеткізуге тырысып бағып, көркемдеуіш құралдарды кеңінен қолданады. Е.Раушанов «Бар еді сол ауылда бір жас ақын» деген өлеңінде:

Періште секілді еді,
назырқанса
Аққудай айдынынан ұшып кеткен [1, 39], –
деп адамды аққумен салыстырады.
Құс сайрап,
құмыр сөйлеп, бақ дұға еніп,
Айдын көл шалқыр тағы аққу қонып.
Жас дәурен – жапыраққа тұнған тамшы,
Ол ертең кетеді ұшып ақ бу болып [1, 212], –

дейді.

Аққу жайында Қазақ энциклопедиясында «Аққуды қазақ халқы ежелден қастерлеп, бақыттың бастамасы, жақсылықтың жаршысы пәктіктің, сұсулықтың белгісі деп есептейді. Әрі киелі

құс төресі санап, оған ешуақытта оқ атпайды» [5, 186], – деп сипаттайды. Демек, айдын көлдің бетінде аққу жүзіп жүрсе қандай жарасар еді. Бұл өлеңнің эстетикалық қуатын арттыра түседі, әсерін күшейтеді. Екінші жағынан, дәстүр жасалғастығының куәсі.

Қазақ салт-дәстүрінде қасиет пен киеге қатысты ұғымдар мөлінен кездеседі. Соның бір парасы құс бекзаты аққуға тән болып келеді. Бұл құстың қасиеті мен киелілігі жайлы айтылатын әңгімелер қазақ фольклорында жетерлік. Аққу – халық наным-сенімінде өлтіруге тыйым салынған құстардың қатарына жатады. Ал, сөздікте «Мифтік танымда аққу, сондай-ақ үш кеңістікті жалғастырушы құс» [6, 75], – деп береді.

Есенғали Раушанов құс киесі тақырыбының әрі жыршысы, дәстүр жаңартушысы десек, артық айтқандық емес. Оның «Сурет» өлеңінде табиғат пен аққу тұтастығы өзгеше бір поэтикалық әлемге айналған:

Аққулар барады ұшып,
Жанарынан гүлдердің тамады шық.
Тұмса бұлттар тұрлаусыз сенделеді,
Тұла бойым өрт болып жанады ысып [1, 20].

Ақын өзінің шығармашылық мұзасын аққумен астастырып жан дүниесіндегі шабытты шақ құбылысын мына жолдар арқылы береді:

Жанарынан гүлдердің тамады шық,
Тұмса бұлттар тұрлаусыз сенделеді, –

деген жолдары ақын жүректі лирикалық «меннің» ішкі әлеміндегі сезім толқындарының метафорасы болса, «Тұла бойым өрт болып жанады ысып» тармағында шабыт шақыратын шақтың субъект психологиялық ахуалы мен болмысы танылады. Бұдан ақындық дүниетанымның екі қабатты астарын көреміз. Бірі – сыртқы, екіншісі ішкі. Біріншісі – табиғаттық көріністің сыртқы болмысы, екіншісі – адамның қабылдау сезімінің құдіреті. Адам сезімталдығы арқылы жан құбылыстың сан алуан кейпін таныту айшықты белгісі. Соның нақты дәлелі – өлеңде табиғат өлі күйде көрініс тапқан, жанды күйде тіршіліктің сырлы әлемін жарқырата ашады. Аққу, гүл – әрқайсысы жеке-жеке және біріге екінші бір

мәнге ие болып, адам мен табиғат қатынасындағы көзге көрінбес байланыстың нәзік жібін жалғайды. Әрине, аққу – бұлардың көшбастаушысы. Ақын тебіренісінен жаралған өлең де сол аққу қанатының суылынан жаралған жыр құсы. Ол қанаттың тылсым қасиетінен жаралып тұр. Шырқау биіктің, шалқыған қиялдың, шалқар шабыттың жебеушісіне айналған. Сондықтан та мұнда ерекше сипатқа ие. Е.Раушановтың мына бір өлеңінде де қанат көркемдік-бейнелік құбылыс ретінде көрініс тауып, биік идеяға айналады:

Ғалам да, ғалам, ғаламнан-ай,
Аспанды ғана көрдім де:
Құлдық деймін ғәділдігіне жан Аллам-ай,
Періштелер мен құстар жүрген соң төбемде [1, 268]

Қанатымен биіктерді бағындырған құс-қасиет айрықша жаратылған періштелерге де берілуін көрсету арқылы ақын діни ұғымдағы тылсым сырдың мәніне меңзейді. Құс қанатын тілге тиек ете отыра:

Маған бермей сермей ұшар қанатты,
Құсқа бергеніңнен айналдым.
Еділ де боп, Жайық боп,
Ғайыптан бір күн тайып кеп.
Маған қанат біткенмен,
Мен оны құсқа сыйлап жіберер ем бәрібір
Айнам, аспан саған ғана лайық деп.

Көкірегінде құндақталған адалдықты айтып салады. Қанат-құс құдіретінің көрсеткіші! Сондықтан да оның мекені – кіршіксіз мөлдір аспаннан орын алу емес, періштелер мен құстар ғана тиесілі деп түйеді. «Мәңгі бақи аппақ адалдықтың, асқан сұлулықтың, тәкаппар биіктіктің өлшеміндей сенгір таулардың басында жүретін пәк құс күнәһар, қапас жердің тыныс-тіршілігіне шыдай алмайды екен. Иә, Жер – біздің яки күнәһар пенделердің мекені, ал аспан болса, періштелер мен құстарға ғана лайық» [6, 8]. Ақын аксиомасы осы.

Аққуды өнер рухы ретінде бейнелеген Есенғали ақын «Бар еді сол ауылда бір жас ақын» атты өлеңінде ақын болмысын:

Періште секілді еді, назырқанса,
Аққудай айдынынан ұшып кеткен [1, 39], –

деп кескіндейді. Есенғали ақын өнер тербесе «дарияны құшқан», «назырқанса» айдынын тастап ұшқан аққу болмысын үлестіру арқылы рухани жаңа көркемдік кеңістік ашады. Мұқағалидың Төлеген қазасына арналып жазылған өлеңін оқып қарасақ:

Торғай-өлең шырылдап бара жатты,
Аузында ажал дейтін сұрапылдың, –

деген жыр жолдар бар. Мұқағалидің «торғай-өлеңі» Есенғалида «аққу-өлең» болып күрделенген. Құс табиғатын жете білетін ақын: «Қазақ құсбегілері ешқашан аққуға құс салмайды, бүркіті, сұңқары аққу алыпты деген құсбегінің атын естіген емеспіз, естігіміз де келмейді» [6, 9], – дейді аққу құс жайлы мәнді мақаласында. Осы бір қисынға жүгінсек, жұмыртқа атаулыға ынтық жылан да аққудың жұмыртқасына тимейді екен. Балапанға өш жыртқыш құстар да аққудың балапанына тимейді екен.

«Аққу құсқа оқ тиді» – ақынның аңыздық эпсананы сыртқы қабат етіп рухани болмыстың халін таныған туындысы. Ел арасында «Аққуды атпас болар» деген тиым салған қанатты сөз көп кездеседі.

Жолы сынар деуші еді кері аққанның,
Қолы сынар деуші еді сені атқанның [1, 91], –

деп тұжырылады бұл тиым ақын өлеңінде.

Есенғали қашан да өлең мазмұнын осы ойымен байытып, оны поэтикалық бейнелілікпен көріктендіреді.

Өрлік пенен өткірлік өлеңдегі,
Бауырына басты да мені емдеді, –

деген ақындық адамзаттық ұстаным оның жебеушісі, рухани тұғыры. Сондықтан да ұлттық санаға нық орныққан сұлулықтың кіршіксіз таза рухтың белгісіндей болған аққу құс тылсым сырлы дүние сынды киелілік пен көркем әдебиеттегі қастерлі қасиеттің

бейнесі ретінде суреткер қиялына шабыт беріп, көркемдік шындықтың тууына өлшеусіз нәр берді.

Ақын қаламынан туған «жәдігерлік» өлең жолдары сонысымен құнды. «Жер – біздің яки күнәһар пенделердің мекені» деп, діни-адами танымдағыдай пәктік пен адалдық дақ жұқпас рухани негізін көк аспан кеңістігінен тапқан ақын:

Ойнақы өзен барады толып ағып,
Ойшыл орман әлі тұр соны бағып, –

деген жолдар арқылы жер мен көк қарама қатысынан аспанға асқақтатып жер менен пендесінің болмысында ізгілік пен жауыздық қатарласа, тіресе тірлік кешкендіктен адалдық пен арамдық түбірлі ақиқаттың шешімі табылмайтындығын алға тартады. Ақын назарына іліккен табиғат болмысы «бар сезім халімен, көңіл-күйімен» лирикалық кейіпкердің ерекше танымын даралай түседі.

Е.Раушанов поэзиясының алтын арқауына айналған құс әлемінің құпиясын ашар қыран құстың бірі – лашын. Лашын – өте шапшаң ұшатын алғыр құс. Қаршыға, сұңқар, лашын – «қызыл кітапқа» кірген оңайлықпен қолға түспейтін құстар. Ақын «Жеті үнгір сазы» деген өлеңінде:

Жеті күйім, қайда сол Жеті үнгірім,
Боп қалды ма шынымен екінді күн?
Аңға салған лашыны лағып кетіп,
Құлазыған құсбегі секілдімін [1, 29].

Лашынның қасиетті құс екендігінің оның «лағып кетуі» құсбегі болмысына психологиялық тұрғыдан қаншалықты әсері бар екендігі арқылы береді. «Көрші қыз, ағай және «Назқоңыр»» деген өлеңінде:

...Занды ғой жолдың жолға ұласуы,
Жылдардың қалды талай қыр-асуы.
Қоныпты басқа жанның торына кеп
Баяғы ардақтаған лашыны [1, 60].
«Бейнеуді көргендегі ой» деген өлеңінде:
Тұмсығы секілденіп лашынның,
Имиіп бітісін-ай мына асудың [1, 64].

Мұнда лашын бітімі арқылы асуға әдемі теңеу жасайды. Бұл теңеуден ақынның құс түр-түсін терең білетіндігі танылады.

Соңында тазы

Қолында шегір лашын [1, 138].

Соны айтып әсем керіп күлді қасын,

Сағақтап сақ құстарды ілді лашын [1, 196].

«Әкемнің өлеңі»:

Тәускел деп қойып кеткен тұманға,

Біз дағы бір адасқан лашын [1, 260].

Осы үзінділерде ақын лашынды бейнелі түрде түрлі сипатта образдық қолданысқа енгізеді. Жоғарыдағы мысалдарда лашын құс ақын ойын бейнелей жеткізудің көрнекілігіне өте сәтті пайдаланған. Қолдағы қыран құсы-лашыннан айрылса, құсбегі қандай көңіл күйде болар еді? Әрине, көңілі құлазып, жаны жадау тартар еді. Ақын өзін дәл осындай күйде сезінеді. Құсбегі үшін лашын құстың қаншалықты қымбат екенін жақсы білетіндіктен, сонымен салыстыра отырып өзінің ішкі жан дүниесіндегі толғаныстың тынысын сездіреді. З.Ахметов поэзиядағы «тұспал сурет, балама бейнелер шығармадағы айтылып отырған түрлі ой-пікір, сезімді күшейте түседі» [4, 30], – деп айтады. Бұл ақынның ақындық шеберлігінің белгісі. Сондықтан да өлеңдерінде ақын өзгеше өрнектер жасауға көбірек ден қояды. Және де дәл табылған көркемдеу құралдары өлеңнің бейнелілігін күшейтіп, әсерін арттыра түскен.

Ақын «Қара бауыр қасқалдақ» атты өлеңінде қасқалдаққа арнай жарлау арқылы қайырылып сыр шертеді.

Қара бауыр қасқалдақ, қай жаққа ұштың пыр-пырлап?

Сазын қалды сәбидің еңбегіндей былқылдап.

Мекен еткен сазын тастап қара бауыр қасқалдақ қай жаққа ұшты. Әлде бір жайсыз жағдайдан үрікті ме екен. Қасқалдақтың кетуіне бір нәрсенің кесірі болуы әбден мүмкін. Қасқалдақтың «жан дүниесін» түйсінген де түсінген. Лирикалық кейіпкер қасқалдаққа жарлай отырып өтініш-тілек айтқандай болады.

Қара бауыр қасқалдақ, қасқалдағым, кері қайт,

Сиреп кеткен тоғайға қамықпа деп көңіл айт!

немесе:

Ұя қалса иесіз – айдын үшін сол қайғы,
Қаңғып келген шүрегей көлдің сәні болмайды, –

дейді. Өлеңде астарлы мағына басым. Өлеңді оқи отырып жоқ іздегендей елеңдеп отырған көңілге бірден Махамбеттің «Қызғыш құс» өлеңі ұялайды. Махамбет ХІХ ғасырдағы өмірі күреспен, сергелдең күймен өткен қызғыш құсқа мұң шақса, Есенғали қасқалдаққа тіл қатады. Әсіресе ұясы неге иесіз қалады, қаңғырып келген шүрегей кім? Тоғайды сиретіп, дамудың бір қалыптылығын бұзған бассыздық кім арқылы жасалған? Бұл көз-бояушылыққа айналған кеңестік кезеңдегі «тәуелсіздіктің» бетпердесін сыпырған, империялық пиғылды азатшыл сананың айдынына шығарған жыр еді. Өлең соңын ақын:

Өз босаған бұл жердің тауы, белі, төбесі,
Босағасын басқаға тастай ма екен, о несі?
Қасқалдағым, кері қайт!.. –

деп аяқтайды.

Ақын қасқалдақ сөзін әлденеше рет қайталау арқылы өлеңнің әсерлілігін арттыра түскен. Өз босағасы болған жердің тауы, белі, төбесін неге басқалар иемдену керек? «Босағасын басқаға тастай ма екен, о несі?». Раушановтың бұл өлеңі үлкен әлеуметтік жүк көтеріп тұрған туынды десек артық айтқандық емес.

Біздіңше қара бауыр қасқалдақ қазақ халқының ұлттық тұлғаларының жиынтық бейнесі. Ақын өз заманының (кеңестік кезеңнің) әлеуметтік-қоғамдық шындығын пернелі оймен ауыспалы мағынада беріп, өнер шындығын көркемдік шындыққа айналдыра білген. Орнын тауып тұрған әр сөз өлеңнің идеялық мазмұнын ашып, мәнін тереңдете түскен. «Өнердің өзіне тән ұлттық сипатының негізгі көзі – оның күллі тарихи-әлеуметтік болмысына, қоғамның рухани өмірінің ерекшеліктеріне, мәдениетінің ұлттық сипаты мен дәстүрлеріне тән болып келеді» [7, 225], – деген сипаттау беріледі эстетика деген сөздікте.

Құстар әлемін ашқан, оны арманды да ардақты ой арнасына жыр арқылы тоғытып, ұлт мақсатын ұлттық танымның тірегіне

айналдырған Е.Раушанов өлеңдерін де біз осы пікір негізінде қарастырдық.

Ойымызды түйіндей келе айтарымыз, құстар әлемі – ақын поэзиясындағы эстетикалық-көркемдік пен таным бірлігінің нақты көрінісі. Құстар – ақын бейнелеуінде еркіндік символы.

Ендеше, Е.Раушановтың құстар жайлы лирикасы осының мәнін ашуға бағытталған. Және ақын бұған белгілі дәрежеде қол жеткізе алған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан. – Алматы: Раритет, 2006. – 382 б.
2. Төкен Н. Айтыс қазақ поэзиясының деңгейін түсіріп жіберді // Е.Раушанов, www.alashainasy.kz, 13 қаңтар, 2015.
3. Базарбаев М. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973. – 256 б.
4. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 368 б.
5. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы.Т1.–Алматы: Қазақ энциклопедия, 1998. – 720 б.
6. Раушанов Е. Құстар – біздің досымыз. – Алматы: Жазушы, 2007. – 256 б.
7. Эстетика. Словарь. – Москва: Политиздат, 1989. – 447 с.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
магистранты Т.Құмарбекұлы
Ғылыми жетекшісі:
ф.ғ.д., профессор З.Сейітжанов**

А.БАБИҰЛЫНЫҢ «БҮРКІТ» ПОЭМАСЫ ХАҚЫНДА

Ақтан Бабиұлы (1897-1973) Моңғолия қазақтары жазба әдебиетінің негізін салушы; ақын, драматург. Жастайынан өлең-жырға әуес ақынның қаламынан сын-сықақтар, лирикалық өлеңдер, поэма, пьеса сынды әртүрлі жанрыдағы туындылар жарық көрді. Қытай жерінде жүріп, әр-түрлі қысымға ұшыраған Ақтан, 1932-жылы Моңғолия жеріне қоныс аударады. Сонда да, көңілі мұқалмады, өктем жүректен шыққан жалынды жырларын туған халқына, отанына арнады. Ақын шығармашылық жолында

халқының тұрмыс-тіршілігі, тағдыр-тауқыметі, мұң-зарын ерекше тебіреніспен толғады.

Ақтанның ақындығын асқақтатқан оның – поэмалары. Ол, 1959-жылы «Бүркіт» атты кереметтей поэмасын жазды. Аталмыш поэма, оқырман халықтың құштарлықпен оқитын шығармасына айналды. Ақынның «Бүркіт» поэмасы сәтті шыққаннан кейін, «Жастық шақ» (1962), «Досымбек-Балқия» (1964), «Өмір жолы» (1967) сынды тарихи әрі лирикалық поэмаларын жазды. 1959-жылы «Бүркіт» поэмасының алғашқы 13 шумағы “Жаңа өмір” атты газетте жарияланған еді. Сол тұста қазақ жерінде шығатын Жұлдыз журналының 8-санында да «Бүркіт» поэмасы жарияланды. Редакция алқасының алғы сөзінде: «алыстағы қандас бауырларымыздың шығармашылығын таныстыру мақсатында ұсынып отырмыз» – делінген. Поэmanın үзіндісімен танысқан оқырмандар, шығарманың толық нұсқасын асыға күткен. Көп ұзамай аталмыш поэма Моңғолия жерінде “Бүркіт” атты жеке кітап болып басылып шықты. Сол жылы «Бүркіт» поэмасы Б.Баастының аудармасымен моңғол тіліне де аударылды.

Поэма МЖО-ның 4-съезінде бағаланды. Б.Баастының «Бүркіт поэмасы туралы бір сөз» (1960ж), Б.Ябуухууланның «Жасыл шың» (Соёл утга зохиол, 1963 №27) Ц.Хасбаатардың «Қазақ халқының данагөй жыршысы» (Утга зохиолын тухай бодол, 1979) мақалаларында, Қ.Қабидаштың «Өскен өлкенің өршіл әдебиеті» кітабы және мақалаларында І.Якидің «Ақындардың ақиығы» («Жаңа өмір», 1977 № 110) Ж.Қуанғанның «Бүркіт поэмасы» т.б мақалаларында («Жаңа талап» 1966 №2) пікірлер айтылды. [2-80]

Ақтан Бабиұлы еңбектерін жинап құрастыруда Қабидаш Қалиасқарұлы және ақынның ұлы Айман Ақтанұлы т.б зор үлес қосты. Ал, Ақтан шығармашылығы жайында көлемді кандидаттық диссертация жазған (1992) Қуанған Жұмаханұлы екендігін айта кетен жөн. «Бүркіт» поэмасының жазылуы, жариялануы, сондай-ақ жазылған мақалалар тізбегі жайында мәлімет осы. Енді, поэма жайында өзіндік пікірімізге тоқталайық: Поэма шынымен де әсерлі. Көркемдігі айырықша мәнді, әрі тарихи салт-дәстүрімізді көрсететін ерекшелігімен маңызды. Поэма, автордың төрт жол өлеңімен басталады.

Гүл дайнаған жас ұландар,
Жалынды тойың фестиваль.
Құрметіңе арнаған,
Қарттың сиын қабыл ал! –

деп ағынан жарыла жырлайды. Монғолия жерінде өткен халық ревалюциясынан кейін, халық бейбіт өмірге аяқ басты. Ел болашағы жастар деп түсінген ақынның, идеясынан туындаған туындысы осы «Бүркіт» болса керек. Себебі, поэманың «толғау» атты соңғы тарауында автор былай дейді:

Бесбоғда Алтайдың ең биік шыңы,
Бесбоғда - аға Жасыл шың - оған іні,
Ақиықтап қалықтап төбесіне.
Желбіреп тұр жастардың тіккен туы.
Күлімдеп нұрын төкті жаңа заман,
Бақытқа рақатқа кенелді адам.
Комунизм шыңына шарықтай бер,
Елімнің болашағы жастар ұлан!

«Ақиықтай қалықтап» – деп қыран бүркітті, жалынды жастарға теңейді.

Поэма: «Жасыл шың», «Алтайдың ақиығы», «Ақиықтың балапаны», «Жекейдің ауылына баруы», «Ақиықтың аңға ұшуы», «Толғау» – сынды тараулардан тұрады.

Жасыл шың - Алтайдың бір биік шыңы,
Таң ата аймалаған күннің нұры,
Осы шың кейде жасыл, кейде сұры,
Ғажайып бар тәрізді терең сыры. –

деп Алтай өңірінің әсем табиғатын суреттейді.

Түйеге қомдап уық кебежесін,
Теңдей сап қобди менен кебежесін
Мойындарын қылтитып, киімге орап.
Тығып сап кебежеге шөбересін.

Міне бұл – қазақ көшінің салихалы көрінісі. Жалпы бұл тарауда, жасыл шыңның әсем табиғатын, аң-құс, жан-жануарлар бейнесімен толықтыра түседі. Қазақ көшінің көрінісі,

адамдардың түрлі іс-әрекеті автор шеберлігімен әсерлі суреттелген. Ақын «Алтайдың ақиығы» атты тарауда алып құстың пайда болуы, сондай-ақ құсты көрген адамдардың ерекше таңданысын көрсетеді. Автор сондағы пайда болған құс бейнесін былай суреттейді:

Шынымен түйілгенде түспейді жай,
Қыранның қайратына қуаты сай,
Тапжылтпас ілбістерді шашаң құлақ,
Үлкендігі жылқының құнанындай.

«Ақиықтың балапаны»: Поэманың тартымды әрі қызықты тұстары осында. Дәулет атты құсбектің, ағиықты қолына қондыру арманы. Өзі де көпті көрген; құстың қыр-сырын біледі. Бірақ, ағиықты армандаған адам көп. Соның бірі – Жекей. Құс балапанын алмақшы болып құздан құлайды. Оны көрген Жанбота Жекейге қол ұшын береді. Жанбота-құсбек Дәулеттің қызы. Ер балаша киінген Жанботаны Жекей, ұл деп ойлайды. Өлім аузында жатқан Жекейге дәрігери көмек беріп, өлім аузынан алып қалған, көпті көрген құсбек Дәулет еді. Кейін Жанботаның қыз екенін білген Жекей, оған ғашық болады, ұнатады, сезімін білдіреді. Қыз бен жігіт арасындағы махаббат сезімі оянады. Бұл тараудың қысқаша мазмұнамасы осы. Автор бұл тұста адамдар арасындағы мейірімділікті, қазақ халқына тән менталитетті жақсы көрсеткен. Оқып отырған оқырманның да, шығармаға іңкәрлігі артады. Қыран құсын қолына қондырып, олжалы келген Жекейге ауыл адамдары қызғанышпен қарайды. Қыран құс – әркімнің де арманы. Бірі ат, бірі атан атайды. Енді бірі, қыран құс үшін қыз берем деп жар салады. Құсқа деген құштарлығы соншалық, Жекей құсын ештеңеге айырбастамайды. Жалпы жақсылық бар жерде, жамандық та қатар жүреді ғой... Поэманың жағымсыз кейіпкері Қасқырбай. Аты айтып тұрғандай Қасқырбай, айла әрекетке көшеді. Ақиықтың аңға ұшқан сәтінде қапыда мерт қылады. Поэманың негізгі мазмұны осындай.

«Бүркіт» поэмасы тек қазақтардың емес, монғол тіліне аударылғаннан кейін күллі моңғол халқының сүйіп оқитын шығармасына айналды. Оқырман жоғары бағалады. Моңғол ағайындар қазақ халқының құс баптау, саятшылық салтына поэманы оқу арқылы тәнті болған деседі. Ақтан өзі де қыранды қолына

қондырған құсбек болған. Құсты баптау, оны қолға қондыру екінің бірінің қолынан келе бермейді. Осындай қасиетті құсқа жастарды теңеу, және оны асқақтатып сипаттауы жастарға деген зор үміттің белгісі. Жалпы ақын бұл поэмада бірінші тарихи аңызды көрсетсе, екіншіден жастарға қыран құстай алғыр болсын деп, рух беріп жігерлендірген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1) А.Бабиұлы. Шығармаларының толық жинағы. Өлгий, 1987.
- 2) Қуанған Жұмаханұлы. «А.Бабиұлының өмірбаяны мен шығармашылығы» (Кандидаттық диссертация). Алматы, 1992.

**Абай атындағы ҚазҰПУ,
2 курс магистранты
Тұрыскелді І.М**

**БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ**

Осыған өзі айтып өткен мына сөздері толық дәлел: «Менің шығармаларым тұтастай және толығымен менің өз басымның естеліктеріне, ерекше делінген эпизодтар естеліктерінің жиынтығынан іріктеп, екшеп алынған елеулі көріністерге негізделген. Оларда ойдан шығарылған оқиғалар да, ойдан жасалған адамдар да жоқ».

Сонымен қатар жазушы шығармаларының жанрлық құрылымы мен көркемдік сипаты жағынан да өзіндік ерекшеліктері бар. Оның шығармашылығындағы қайталанбас философиялық ойлары, нақыл сөздері мен мақал-мәтелдері Бауыржан ағамызды бізге басқа қырынан тануға көмектеседі.

Қанатты сөздер жайдан-жай тумайды және оны айтып қалдыру кім болса соның қолынан келе бермейді. Ол үшін ғұлама, терең ойшыл, үлкен философ, ақынжанды және өз басы күнделікті күйкілжің өмірден жоғары тұратын ірі тұлға болу керек. Бауыржан ағамыз сондай адам. Ол кісінің нақылдары сан алуан тақырыпқа арналған: соғыс және бейбіт өмір, тәртіп пен тәрбие, парыз бен қарыз, тіл мен әдебиет, салт пен дәстүр, тағы сол сияқ-

ты болып жалғаса береді. Айтылған сөздердің көбісі өз тағдырына байланысты. Мысалы: «Мен запастағы полковникпін, бірақ отставкадағы азамат емеспін, соңғы демім біткенше халқыма қызмет етемін» деген сөздің өзі не тұрады. Бұл ол кісінің өмірлік қағидасы болса керек. Халқы үшін қаншама игілікті істер атқарып кетті.

«Отан үшін отқа түс – күймейсің», «Тізе бүгіп тірі жүргенше, тік тұрып өлген артық», т.с.с өз өмірінен қорытып шығарған нақыл сөздері де көп. Соғыста 207 рет шабуылға шығып, бірнеше рет жараланып тірі қалғаны, өмір бойы ешкімге бас ией тек өз ар-намысының құлы болғаны, халқының қамын ойлап, болашағы үшін күресіп өткені, өмірдегі өзі арқалаған ауыр жүгін, қоғам алдындағы өз парызын терең түсінгені-осының бәрі ол кісінің шығарған қанатты сөздерінің қайнар бұлағы. «Мен өмір бойы парыз сезіміне бой алдырып, жалғыз соған ғана бағынып келдім»- дейді ағамыз өз өмір жолы туралы. Ал осы «парыз» деген түсініктің өзіне отыздан аса анықтама беріп, оларды қанатты сөздердің қатарына қосты. Мысалы:

Ар-парыздың бақылаушысы, адам қызметін реттеп отырушы.

****

Парыздан биік шың жоқ.

Парыз-арман мен даңқ шыңы.

Ағамыздың нақыл сөздеріне айналған оның басынан кешкен жайттары ғана емес, өмірден көріп-білгені, көкірек көңіліне түйгені, жүрегіне ұялағаны, қоғамға, болашаққа деген ой-пікірлері. Ал бұл ойларды жинақтап, мақал-мәтел деңгейіне көтеріп, болашаққа өсиет ретінде жазып қалдыру тек Бауыржан Момышұлы сияқты талантты тұлғаның ғана қолынан келетін іс.

Бауыржанның тағы бір құнды мұраларының бірі-бата-тілектері. Бата беру қазақ халқының ежелден келе жатқан қасиетті дәстүрінің бірі. Ақ тілек айту, жылы пейіл-ықылас білдіру, шын жүрегінен шыққан лебізді жеткізу-ата-бабаларымыздың өсиет-намасы, адамгершілік аманаты. «Бата – сөздің анасы», «Атаңнан бота қалмаса да бата қалсын»-деген сөздер тегін емес. Бауыржан ағамыз батаның қадір-қасиетін білген терең түсінген адам. Сондықтан бұрынға ескі баталарды қайталамай, осы заман ауқымына

сай, өмірдің өзекті мәселелерін қоса отырып, өз жадынан шығарған баталары ел ішінде кең тарап кеткен. Мысалы:

Е, жаратушы жасаған!
Тілегімізді қабыл ет.
Иманымызды кәміл ет.
Дозақтағы оттан сақта.
Қаңғыған оқтан сақта.
Парақор соттан сақта.

***

Несібе кесер кесірден сақта.
Некесіз бала табатын,
Жолы лас жесірден сақта.

***

Әкімінде шапағат жоқ,
Молдасында шариғат жоқ,
Байларында салуат жоқ,
Кедейінде қанағат жоқ,
Үлкенінде ұлағат жоқ,
Кішісінде инабат жоқ,
Адамында ар-ұят жоқ,
Қоғамнан сақта!

Осыны айтып келеді де, ары қарай барша еліне бақ пен береке тілейді, сонымен қатар бар ұрпаққа ар-намыс тілейді. Міне, Бауыржанның кемеңгерлігі осында.

Бауыржан Момышұлы өз халқын жақсы көрген, оның салт-дәстүрін жақсы білетін, тілін аса қадірлеген азамат. Ол кісінің ана тілімізге деген құрметі ерекше болған. «Анамыздың ақ сүтімен бойымызға дарыған тілімізді ұмыту –бүкіл ата-бабамызды, тарихымызды ұмыту », «Тіл байлығы, тіл тазалығы – ұлт қасиетінің, салт-сананың негізгі өнеге, нағыз басты белгісі», «Ана тілін сүймегендік, білмегендік, ұлт сезімін жоя отырып, ұлт безерлік тудырады»-деген даналық сөздерінен тілге деген шексіз құрметін, адалығын аңғаруға болады. Сонымен қатар тіл тағдырына бейжай қарай алмағандығын да оның сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Мұхаметжан Әбдіхалықовқа жазған хатынан байқауға болады. Хаттың бас жағында былай дейді: «Алматыға келгелі орталық «Социалистік газетін» оқып, кейбір кйінгі кездде басылған қазақ тіліндегі

кітаптарды желе-жорта қарап шығып, күннен – күнге ұлғайып, шымшытырық болған «тіл шұбарлығын» көзбен көре, құлақпен ести отырып, дәтім шыдамай жазайын деп отырғаным тіл мәселелері туралы». Осы хатта айтылған ой-пікірлер, ұсыныстар осы күнге дейін маңызын жоғалтпаған, маңызды мәселе болып отыр. Осы ұсыныстардың біразына тоқтала кетсек:

1) «Аяқ асты елеусіз болып кеткен қазақыландыру мәселесін алдымен қазақтардың өздерін, тіл жөнінен тәртіптеуден бастап, барлық үкімет, кеңсе, ғылым, оқу, өндіріс, өнеркәсіп орындарында қайтадан әділдікпен көтеріп қолға алынуы жөн».

2) «Тиісті оқу орындарында қазақ тілі, қазақ әдебиеті, қазақ тарихы міндетті сабақ болу керек»...

Міне, біздің бүгінгі күні де ең негізгі шешілмей тұрған мәселемізді сонау 1944 жылы Бауыржан ағамыз айтып кеткен екен. Осы уақытқа дейін бұл мәселенің шешімін таба алмай жүргені қандай өкінішті...

Б. Момышұлы жазған хаттары бұл ғана емес. Оның майдан даласындағы хаттарының да мәні ерекше. Оның өмір мен өлім, оқ пен оттың арасында жазған хаттары сол жылдардағы көкейтесті мәселелерге арналған. «Қазақ халқының ұлттық салт – дәстүрі», «Қазақ тілі». «Қазақстан жазушыларына», «Кенесары туралы», «Қойын дәптеріндегі жазбалар» сынды хаттары осының дәлелі.

Бауыржан хаттарының тақырыбы сан салалы: қазақ халқының ұлттық қалпын сақтап қалудың жолдары ұлттық қадір – қасиеттерімізді жас ұрпақтың құрметтеуі ана тіліміздің мәртебесін жоғарылату. ата сатты мен ұлттық әдет – ғұрыптарды қастерлеу. туған тарихымызды бұрмалауға жол бермеу және Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әскери әдебиетінің сапасын арттыру секілді ұлттық қоғамдық сипаттағы өзекті мәселелер көтеріледі.

Оның батырлық хикаясы нағыз өмір шындығын жазған шығармалары «Москва үшін шайқас», «Генерал Панфилов », «Бір түннің тарихы» , «Кубадаға кездесулер», «Соғыс психологиясы», «Қанмен жазылған кітап» сияқты еңбектері Бауыржанды тереңірек тануға мүмкіндік береді. Бұл шығармалар әдебиетімізде өзіндік орны бар соғыс майданына тікелей қатысып, толарсақтан қан кешіп, Отан үшін жан беріп жан алысқан, әрі майданда қаруымен бірге қамал бұзар қаһарман сөзді қоса

жұмсаған дарынды жауынгер қаламынан туған туындылар. Әрине, қырғын соғысқа қатыспай ақ та, сырттан бақылап, майдан өмірі туралы көркем шығармалар жазып қалдырған ақын-жазушыларымыз баршылық. Бұларға Бауыржан «Соғыс туралы жазу үшін соғыстың барысын, жүруін, солдаттардың көңіл күйін біліп, түсініп жазу керек. Соғысқа қатыспай жазсаңыз атыс-шабыс туралы жазып, солдаттардың көңіл күйі туралы айтпауыңыз мүмкін. Соғыста атыс-шабыспен жеңіске жетпейді, ақыл мен оймен, әдіспен жеңіске жетеді» деп сын айтады. Бауыржынның соғыс тақырыбына жазылған шығармаларының ерекшелігі де осында.

Оның «Соғыс психологиясы» деген еңбегі Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика», Жүсіпбек Аймауытовтың «Психология» деген кітаптарының сарынымен жазылған, осы кітаптардың идеялық және логикалық жалғасы десек те болады. Бауыржанның рухани және саяси бағыт-бағдары осы Алаш көсемдерінің ұстанған жолымен, ой-пікірлерімен, ұлттық идеяларымен қалыптасты деуге толық негіз бар.

1942 жылдың ақпанында «Жауынгерлік қасиеттерді тәрбиелеу туралы ойлар» еңбегін жазуға әрекет етеді. Онда: «Мен өзімнің ұрыстағы тәжірибемнен солдаттын бойында жауынгерлік қасиетті тәрбиелеуде, халықтың басынан өткен жауынгерлік жолдары мен ұлттық дәстүрлердің маңызы зор екендігіне көзім жетті» – деп жазады, демек, Бауыржанның шығармаларында жазушылық ұстанымның бастау бұлағы ұлттық көріністе жатқаны анық. Сондықтан, Бауыржан жазған хаттар легі, замана шындығын, қанды майдан үстіндегі жауынгердің ішкі рухын таныту арқылы жастарды, елін, жерін сүюге деген махаббат сезімін оятуда таптырмайтын өмір оқулығындай әсерде қалдырып отырады.

Қаламгердің ендігі бір шығармасы майдан тақырыбында жазылған көркем туынды – «Қанмен жазылған кітап» шығармасы. Б. Момышұлының соғыс тақырыбындағы шығармашылығына бармас бұрын, оның соғыс туралы түсінігін, сондай-ақ «етпен сүйектен жаралған» адамдар тағдыры туралы ұғымын анық мәнін ашып алуымыз қажет. Ал, бұған тіреуіш болар шығарма ол «Қанмен жазылған кітап» болмақ. Онда, айтылатын ой – соғыс, оның қасіреті, ондағы адам тағдыры, соғыста жеңіске жетудің

айла – тәсілі, жауынгер мен командирдің жандүние иірімдері мен адами қасиет – қабілеттері жайлы тебіреністері болмақ.

Б.Момышұлы: «Соғыста шындықты табу өте қиын, ал оны жинақтау, қорыту, одан да күрделі» – дейді.

Сондықтан да, Б.Момышұлы өз шығармаларында соғыстың шындығын, ақиқатын айтуға адал болды. Адал болумен бірге ол сұрапыл соғыс әкелген қасіретті өз жүрегінен өткізіп, көркем шығармаларында оның зардабын шынайы баяндаған суреткер. Бауыржанның болмысы, әрі пір ғып ұстанған ұраны – Шындық.

Б. Момышұлының тағы бір шоқтығы биік «Ұшқан ұя» еңбегін ұлттық салт – дәстүрімізді, көркем шығармаға мазмұндап берген этнографиялық еңбек деп айтуға толық негіз бар. Шығармадағы негізгі мәселе -Адам, оның кемелдену жолдары болса, шығарма сюжеті осы адамдардың өзара әңгімелесуі, кеңесуі арқылы дамиды.

Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» еңбегін ұлттық салт – дәстүрімізді, көркем шығармаға мазмұндап берген этнографиялық еңбек деп айтуға толық негіз бар. Шығармадағы негізгі мәселе - Адам, оның кемелдену жолдары болса, шығарма сюжеті осы адамдардың өзара әңгімелесуі, кеңесуі арқылы дамиды.

Ұлттық тоғылымның түп төркінін шығарманың бас кейіпкері бала Бауыржанның іс-әрекеті, отбасындағы болмысы, өскен ортасына деген қарым-қатынасы арқылы байқаймыз. Шығармадағы әр жолдың айтар ойы айқын: адалдық, мейірімділік, жомарттық, ұстамдылық, ұят – намысшылдық, ел камыл ойлау.

Б.Момышұлы шығармаларының маңызы – оқиғаларды шыншылдықпен бейнелеуінде, сондай – ақ борыш, ар – намыс, сенім, патриотизм сияқты моральдық – этикалық мәселелерді шешуге құралады. Бауыржан өз шығармалары арқылы адам рухының асқақтығын, оның Отанын сүйген патриоттық рухын аша білді. Сонымен қатар жазушы шығарма қызығу басты ерекшеліктері ретінде – орыс тілі мен қазақ тілінде жаза алуымен әр шығарманың басты кейіпкері де, авторы да өзі екендігінде. Бұл ерекшелік қандай да бір шығармаға өзіндік сипат дарытады. Сондай-ақ жазушы шығармалары әр кез жастарға бағытталып отыруы да, оның шығармасының жазылуы осы өскелен жастарға аға ұрпақтың ерліктерін паш ету мен арды жоғары ұстаған ұлттық рухтың көрініс алуымен ерекшеленеді. Демек, қазіргі жас ұрпақ

Бауыржанның өмірлік тәжірибесінен алынған мақал-мәтелдерінен үлгі өнеге ала отырып оны өмір тәжірибесінде қолданғандар, ізін басушылар баршылық. Солардың бірі. Олжас Сүлейменов. Бір кездесуде ол:

«Қазақтың ішінде маған қатты әсер еткен идеал етіп ұстанған адамым Б.Момышұлы болды»-деп ашуы тегін емес.

Жалпы, Бауыржан Момышұлы өз шығармаларында, қаһармандықтың қайнар көзін ұлттық дәстүрлерден табатыны, бостандық пен тәуелсіздікті бәрінен де жоғары қоятындығы анық байқалады.

Әдебиеттер:

1. Бауыржан Момышұлының 30 томдық шығармашылық жинағы. – Алматы: «Өнер», 2010
2. *Нұршайықов Ә.* «Ақиқат пен аңыз», – Алматы: «Жазушы», 2009.
3. «Аты аңызға айналған». - Алматы: «Тоғанай Т», 2010.
4. «Жұлдыздар отбасы» журналының «Аңыз адам сериясы», №9, 2010 ж. Алматы

**КазНУ имени аль-Фараби,
докторант Жусупова А.У
Научный руководитель:
д.ф.н., профессор Ашимханова С.А.**

РЕЧЕВОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАЗАХОВ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Развитие лингвистической науки с позиции культурологического подхода тесно связано с особой ролью человека. Культура, и такие формы человеческой деятельности, как познание, нравственность и т.д. неразделимы. Язык в этом контексте выступает как существенный элемент национальной культуры народа.

В результате познания мира человеческое общество формирует новые понятия, которые закрепляются в языке и становятся культурным достоянием. Согласно Гумбольдту, язык – это «средство открытия до сих пор еще не познанного» [1,37]. Следовательно, язык обозначает и выражает то, что фактически есть в культуре.

Говоря об определенном этносе, мы подразумеваем единство территории проживания, особенности культуры, общность исторической судьбы и определённую схожесть психики. Однако особое место в определении этноса отдается языку.

Важно отметить роль языка в ментальности человека и в его жизни в целом. Слово в любом языке обладает когнитивной памятью. В языке посредством определенных стереотипов, символов и образов отражается мировидение народа и его миропонимание. Как отмечает Уфимцева Н.В., «язык не только отображает действительность в форме ее наивной картины и выражает отношение к ее фрагментам с позиций ценностной картины мира, но и воспроизводит из поколения в поколение культурно-национальные установки и традиции народа – носителя языка» [2,238].

С точки зрения В.Ю. Апресяна, менталитет и языковая картина мира взаимосвязаны и взаимообусловлены. Знания о ментальных мирах формирует языковую картину мира, которая и является своеобразной сферой существования культур [3].

Язык, как средство общения, в первую очередь является инструментом для передачи мыслей и отражает своеобразные национальные черты материальной и духовной культуры общества. В качестве основного хранителя этнокультурной информации язык выступает носителем и средством выражения особых черт этнической ментальности.

Национальная картина мира отражается в семантике языковых единиц этноса. Специфические слова с этнокультурными компонентами значения отражают не только жизненный уклад, характерный для языкового сообщества, но и образ его мышления. Национальная особенность в семантике языка рождается под влиянием экстралингвистических факторов, культурных и исторических особенностей развития народа.

При упоминании этнической функции языка, следует отметить, что она характеризуется двумя взаимосвязанными отличительными особенностями. С одной стороны, это функция этноконсолидирующая, т.е. объединяющая носителей одного языка в языковое и культурное сообщество. Общность языка вместе с общностью территории, этническим самосознанием и культурой

является существенно важным признаком этноса. С другой стороны, данная функция выделяет это языковое и культурное сообщество среди других аналогичных сообществ. В этом случае язык выполняет функцию этнодифференцирующую. Совокупность определенных значений в языке представляет собой единую систему взглядов, которая разделяется носителями языка и отличается от взглядов носителей другого языка.

Системы восприятия мира разнообразны в разных языках.

Язык играет значительную роль в процессе восприятия и концептуализации мира. Ю.Д. Апресян считает, что: «свойственный языку способ концептуализации действительности (взгляд на мир) отчасти универсален и отчасти национально специфичен, так что носители разных языков могут видеть мир немного по-разному, через призму своих языков» [4,39].

По мнению А. Вежбицкой, «каждый язык образует свою семантическую вселенную. Не только мысли могут быть подуманы на одном языке, но и чувства могут быть испытаны в рамках одного языкового сознания, но не другого» [5,34].

Таким образом, любая национальная культура специфична, а национальный язык выражает ту неповторимость, которая отличает одну культуру от другой.

Согласно В.В. Воробьеву, развитие культуры осуществляется внутри народа, в условиях подлинно национального единства. В языке отражается неповторимость народа, самобытность видения мира, этнической культуры. В мире не существует двух совершенно идентичных национальных культур [6]. О.Г. Прохвачева отмечает, что для выявления культурных особенностей, национального своеобразия того или иного народа целесообразно обращаться к его языку [7, 41-48].

Каждому этносу присущ свой особый национальный язык. Речевое поведение человека в той или иной ситуации определяется культурными традициями общества. Каждый этнос характеризуется собственным специфическим речевым поведением. У разных народов общение в определенных ситуациях протекает в разной стилистической и семантической тональности.

Специфика речевого поведения, национальный стиль общения обуславливаются типом культуры.

Казахи являются одним из древнейших народов среднеазиатского региона. Их история складывалась в многообразных связях с непрерывными интенсивными этническими и культурными процессами, как между самими казахскими племенами, так и между казахами и другими тюркоязычными народами.

Казахи отличались кочевым образом жизни, поэтому национально-культурная специфика связана с атрибутами верховой езды и непосредственно с самой лошадейю и другими домашними животными. Именно с конем у казахов возникает большое число ассоциаций: «*жайлау*», «*қазы*», «*қарта*», «*соғым*», «*қымыз*», «*бәйге*». Данные лексические единицы несут в себе положительную коннотацию, что свидетельствует о ценности данного животного у казахов. Конь для казаха – это символ высшего мира [8].

Ряд традиционных действий казахов связан с конем. Помощь, которую казах оказывает ближнему в тяжелое время, вербализуется в выражении «*Ат сауырын беру*» (отдать круп лошади). Метафорическое выражение «*Ат салыстыру*» (дословно, объединять коней) используется казахами при решении серьезных проблем, требующих объединенных усилий. Выражение «*Ат устар*» (дословно, держащий коня за поводья) применяется при обозначении сына, наследника.

Следующей национально-культурной особенностью казахского народа является метафорический перенос названия животного на человека. Взаимовлияние языка и культуры отражается в использовании зооморфных образов для характеристики человека. С.К. Санзызбаева полагает, что метафоры-фреквенталии в сфере животное-человек являются широкораспространенным способом описания человека. Именно они позволяют выделить универсальные и этноспецифические признаки в языковой картине мира казахского этноса [9,25].

В культуре казахов баран занимает особое место в связи с его хозяйственной значимостью. Баран является символом достатка и благополучия. В казахском языке существуют большое количество фразеологизмов с компонентом «*қой*» (баран). При этом эти фразеологизмы несут в себе положительную окраску.

Так, лексическая единица «қой» в сознании казахов твердо закрепились с характеристикой человека доброго, спокойного, бесконфликтного и безмятежного. Выражение «қой мінезді» (дословно, с характером барана) используется для характеристики человека с уступчивым характером. Фразеологизм «қой аузынан шөп алмайтын» (дословно, не вырвет травинки изо рта овцы) применяется по отношению к человеку, не способному причинить вред кому-либо. «Қойдан қоңыр, жылқыдан торы» говорит о неприметном, смирном человеке. «Қой көзді» (дословно, бараньи глаза) используется при описании человека с добрыми, красивыми глазами. Казахи балуют и ласкают своих детей, называя их именами животных: «қошақаным менің» (ягненок мой), «құлыным менің» (жеребенок мой), «ботам, ботақаным менің» (верблюжонок мой).

Следует отметить, что ряд казахских антропонимов образуются от названий животных. Данная древняя традиция казахского народа является ярким примером проявления этнокультурной особенности. Большеглазых девочек казахи именуют Ботагөз (верблюжьих глаза). Среди казахских имен существуют такие имена как Құнанбай («құнан» – жеребенок-трехлетка), Ақмарал (белая лань), Қарлығаш (ласточка), Камшат (соболь) Жолбарыс (тигр), Ақбота (белый верблюжонок), Бұлбұл (соловей) итд.

Ментальность и культура казахского народа также отражается в символике цветообозначения. Казахский язык богат фразеологизмами, раскрывающими быт, традиции и обычаи казахского народа, которые связаны с различными цветами. При этом в цветовой символике доминируют два цвета: «ақ» (белый), «қара» (черный) [10-14].

В казахском языке в состав большинства фразеологизмов входит наименование цвета «қара». Знаковое содержание черного цвета у казахов выражает многочисленные смысловые оттенки. В казахской культуре черный цвет имеет как отрицательную так и положительную окраску. Черный цвет означает не только смерть, темноту, трудности, бедность, переживания и несчастье, но его также связывают с красотой, достатком, почитаемостью, и силой. Например, черный цвет с отрицательной коннотацией наблюдается в следующих фразеологизмах: «қара жермен тен

болды» (дословно, сравнился с черной землей) используется при описании человека, который стал неуважаемым, потерял свой авторитет; *«қара бет»* (черное лицо) относится к опозоренному человеку, *«жүзі қара»* (дословно, с черным лицом) используется в значении «бессовестный»; *«қара жау»* – в значении «злейший враг»; *«қараң қалғыр»* – в значении «чтоб тебе было пусто»; *«қара суық»* – в значении «сильный мороз»; *«қара дауына басты»* – в значении «снова взялся за старое»; *«қаранғы адам»* – в значении «необразованный человек», *«кара терге түсті»* означает «сильно вспотел»;

С другой стороны, такие фразеологические сочетания как *«қара қазан»*, *«қара шанырақ»* (буквально, черный казан, черный шанырак) употребляются в значении «священный котел», «почетаемый отчий дом». Женское имя Қарашаш (буквально, черноволосая) казахским народом давалась красивым девушкам. Слово *«қара»* выражает национальный образ мышления при описании красивых глаз девушки: *«қара көз»* (черноглазая).

Цветовая символика *«ақ»* (белый) является символом чистоты, непорочности, справедливости и доброты. Устойчивые выражения, в составе которых присутствует белый цвет, символизируют благие начинания: *«ақ жол»* (светлая дорога), *«ақ ниет»* (добрые пожелания счастья). Слово *«ақ»* в словосочетаниях применяется при описании хорошего человека: *«ақ көңіл»* (светлая душа), *«ақ жүрек»* (доброе сердце); обозначает хорошую весть: *«ақ түйенің қарны жарылды»* (наступили счастливые времена, пришло счастье); характеризует благородство, знатность: *ақ сүйек* (белая кость); свидетельствует о невинности человека: *сүттен ақ* (белее молока).

Коричневый цвет *«қоңыр»* в казахской культуре олицетворяет уравновешенность, вежливость, мягкость, тишину, теплоту: *«қоңыр дауыс»* (приятный бархатный голос), *«қоңыр салқын»* (приятно прохладный), *«қоңыр жел»* (легкий ветерок) *«қоңыр күз»* (мягкая осень).

Национально-культурные компоненты содержит и цвет *«көк»* (синий). Синий цвет в сознании казахов ассоциируется с создателем. Словосочетание *«көк Тәңір»* олицетворялось синим небом, богом, который воздавал за заслуги и наказывал за грехи. В последующем данное мировоззрение казахов отразилось в

таким фразеологизмом как «*көк жарылқасын*» (пусть воздаст всевышний).

В казахской культуре синим цветом обозначают зелень «*көк шөп*» (молодая трава) «*көгал*» (газон), «*көк шай*» (зеленый чай). У лексемы «*көк*» в зависимости от контекста существуют и другие значения: «*көк ала қойдай сабау*» (избить до полу смерти), «*көк бет*» (сварливый, скандальный человек), «*көк етікті*» (достойный человек).

Юрта является частью многовековой культуры казахского народа. С юртой была связана вся жизнь казахов, в связи ее приспособленностью к кочевой жизни. Юрта легко разбиралась и быстро устанавливалась на новом месте. «*Шанырақ*», верхняя часть юрты, являлся семейной реликвией, символом продолжения рода. Слово «*шанырақ*» имеет образно-ассоциативные значения в выражениях, связанных с обрядами, традициями и укладом жизни казахов. Словосочетание «*шанырақ көтеру*» связано с созданием молодой семьи, а «*шанырақ иесі*» означает «хранитель домашнего очага».

С древних времен гостеприимство являлось отличительной чертой казахского народа. Гостеприимство и по сей день остается одной из главнейших ценностей казахского общества. С большим трепетом казахи относятся к гостям, уделяя особое внимание их приветствию. Основные казахские лексические единицы приветствия не сильно отличаются от общепринятых среднеазиатских и восточных ритуалов, которые тесно связаны с исламом. Так, например, мужчины при встрече используют мусульманское приветствие «*Ас-саламағалейкүм*» (с арабского – мир вам) и получают в ответ «*уағалейкүм ас-салау*» (и вам мир).

В проксемике казахского народа особая роль отведена понятию «*төр*» (почетное место в глубине комнаты, против входа в помещение). Это самое почетное место, обладающее наивысшей культурной ценностью. Данная лексическая единица легла в основу таких казахских фразеологизмов как «*төрлетіңіз*», «*төрге шығыңыз*» (проходите на почетное место); «*жаман төрін бермес*» (плохой человек не уступит почетного места).

Немаловажную роль в проксемическом отношении играет и противоположное к слову «*төр*» понятие «*босаға*» (место у

входа). В культуре казахов «*босаға*» – это сокровищное место, отделяющий внутренний мир от внешнего. В казахской ментальности «*босаға*» защищает очаг от внешнего мира, сораняет тепло в доме. Данное слово отразилось в казахском фразеологизме как «*шанырактарын биік болсын, босағаларын берік болсын*» (пусть ваш шанырак будет высоким, а порог крепким), которое обычно применяют в качестве пожелания молодым на свадьбе.

У казахов человек, принесший хорошее известие, восклицает: «*Сүйінші!*» – это возглас о радостной вести. Первому, кто сообщает радостную весть, обязательно преподносится подарок. В том что человек просит «*сүйінші*» нет ничего предосудительного. Так казахи проявляют искреннюю радость за благою весть.

Замечательным ритуалом казахского гостеприимства являются обычаи «*ауыз тию*» и «*сыбаға*».

По обычаю казахского народа, гостя, пришедшего в дом, не отпускали без угощения. Так, в речи казахского народа появился фразеологизм «*Ауыз ти*» в значении пригубить.

Как правило кочевники запасались мясом к зиме. Данную традицию в казахской культуре обозначают лексичекой единицей «*соғым*». Часть согыма передавалась родственникам, сватам и аксакалам. Передаваемая часть мяса называлась «*сыбаға*». Сыбаға также приберегается к приезду почетных гостей, или передается уважаемым людям со специальным приветствием.

Слово «*сыбаға*» широко используется в речи казахского народа:

- «*Сыбаға сыбайласқа, ырым ыңғайласқа*» (часть друзьям и приятелям, остальное окружающим соседям);
- «*Сыбаға сақтау*» (сохранить в качестве сыбаги);
- «*Қонақ болып сыбағасын жеу*» (быть в гостях и угощаться, как положено);
- «*Сыбаға әкету*» (унести сыбаға домой уважаемому человеку, если он не был в гостях);
- «*Үлкеннің сыбағасы жамбас, жастікі жілік*» (тазовая кость для угощения старших, бедренная кость для молодых).
- «*Сыбағасын алу*» (получить свою долю; получить по заслугам);
- «*Сыбағасын беру*» (отдать долю; наказать).

Особое значение в ментальности казахского народа имеет фразеологизм «әлі сыбаға» (благодарительность). У казахов есть хороший обычай не оставлять в беде семьи покойных, проявлять постоянную заботу о них. Одиноким вдовам, которые остались без кормильцев и обездоленным людям казахи отдавали часть урожая, скот, рыбаки преподносили долю улова. Каждый считал своим долгом в рамках благодарительности проявлять заботу о нуждающихся. Все это является свидетельством гумманности казахского народа.

В заключение следует отметить что, анализ речевого поведения этноса, в конкретном случае казахского народа, показывает, что именно в языке сконцентрировано мировидение любой нации, опосредованное множеством экстралингвистических факторов. Культурные ценности народов, специфика их быта, бесспорно, играют важную роль в формировании языкового сознания и отражаются в лексических единицах данного языка.

Язык определяет принадлежность его носителей к определенному обществу и является способом идентификации культуры человека. Среди компонентов культуры выраженной национально-специфической окраской язык занимает доминирующее место. В этой связи, изучение словарного фонда любого языка должно тесно переплетаться с изучением исторического прошлого нации и его культурных традиций.

Список литературы

В. Гумбольдт. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М., 1994. с.37-46.

1. Н.В. Уфимцева. Этнический характер, образ себя и языковое сознание русских/Н.В. Уфимцева//Языковое сознание: формирование и функционирование. Сборник статей – М.,2003. изд-е 2-е, 256 с.

2. В.Ю. Апресян. Образ человека по данным языка: попытка системного описания//Вопросы Языкознания, 1995. №1, с. 57–59. 2. Ю.Д. Апресян Языковая картина мира и системная лексикография. – М.: Языки славянских культур, 2006.

3. Ю.Д. Апресян. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания, 1995. №1, с.39 -45.

4. А. Вежицкая. Русские культурные скрипты и их отражение в языке // Рус. яз. в науч. освещении, 2002. № 2, с. 6–34.

5. В.В. Воробьев. Лингвокультурологическая парадигма личности / В.В. Воробьев. М.: Рос. ун-т дружбы народов, 1996. 170 с.

6. О.Г. Прохвачева. Образ «приватного» пространства в языковой картине мира (на материале русской и английской фразеологии) // Языковая личность: Культурные концепты. – Волгоград; Архангельск, 1996. с. 41–48.

7. Ж.К. Каракузова, Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: Евразия, 1993. – 79 с.

8. С.К. Сансызбаева. Метафоры-фреквенталии в сфере «животное-человек» – Автореферат кандидатской диссертации. – Алматы, 2001.

10. Ш.К. Жаркынбекова. Цвет-сознание-менталитет. Реконструкция цветовой картины мира в казахской и русской лингвокультурах. Монография. – Астана: Мастер ПО, 2011. 357 с.

11. Н.Ж. Шаханова. Символика традиционной казахской культуры. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. –232 с.

12. Қазақ тілінің сөздігі /под ред. Т. Жанузакова. – Алматы: Дайк-пресс, 1999. 766 с.

13.Кенжеахметұлы С. Быт и культура казахского народа. – Алматы кітап, 2006

14. А.Т. Онолбаева. Стратификация невербального общения в социокультурном контексте: дисс....докт. филол. наук: 10.02.19. – Кокшетау, 2010. – 258 с.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы МҮ Шаймарданова Аяулым

МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ МҰРАСЫ: ЖАҢҒЫРУ МЕН ТАБЫС КІЛТІ

Елбасы Н.Назарбаев Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру мақаласында: «...Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтас-тыратын ұлт жадының тұғырнамасы. Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын [1] деген болатын. Олай болса жаңғыру жолында әрбір қазақстандық азамат бақуатты, табысты болуды қалайды. Табысты болудың кілті неде? Қазақ әдебиетінде жалпы гуманитарлық ғылымдар аясында қазақы дәстүрдегі табыстың, бақыттың қандай да бір формуласы бар ма? Қазіргі таңда күншығыс елдері мен үнді елінің әр түрлі медитациялары, тренингтер, семинарлар, бизнес-кәсіпкерлікті үйретуші коучерлер тым-тым көбейіп кетті.

Кітап нарығында сұранысқа ие кітаптар Р.Кийосаки, Д.Карнеги, С.Кови «Семь навыков высокоэффективных людей», Стив Джобс, Наполеон Хилл «Думай и Богатей», Робин Шарма бұл біразы ғана, ал күн санап шығып әлеуетті болудың кілтін тауып, жаһанға жар салып жатқандары қаншама. Кәсіпкерлікті ұршықша иіріп, атақ пен даңқ шыңын бағындырған, идеялары өркениет дамуының бөлшегіне айналған жандардың еңбектері мен жүріп өткен жолдарын, өмірлік тәжірибелерін оқып шыққаннан зиян бола қоймас, алайда қазақ халқы да өз ұрпағына бақ, сәттілік, символдары мен жолдарын ауыз-әдебиеті үлгілері, нақыл сөздер, ырым-тыйымдар арқылы және әулие-әнбие, ғұламалар, данышпан, хакімдер арқылы аманаттап кеткенін естен шығармау ләзім. Әулие демекші, әулие деген кім? Шәкәрім қажы: Терең ой, түзу тәжірибесі бар адам ғайыптан хабар береді. Әулие дегені сол болса керек, – дейді. Бұл тұрғыдан Ясауи, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп кемелдікке жеткен жандар. Неге Мәшһүрді әулие дейміз? «Мәшһүр-Жүсіптің білмейтіні жоқ екен» деп тамсанып отырған ұлы Өбдірахманға Абай: «Шәкәрім мен Мәшһүр-Жүсіп – құрдас. Екеуі де дін жолында жүрген жандар. Мен де ақынмын, Мәшһүр де ақын. Дегенмен ол ақын болғанмен, құдайға жақын. Сондықтан да Мәшһүр адамзаттың әулиесі ғой» [5,241] десе керек. Иә, әулиелік қазаққа әлімсақтан мәлім құбылыс. Ескі дүние, бағзы заманда Сақ даласында Заратуштра, Анарыс (Анахарсис) деген әулие адамдар өмір сүрген деседі. Қызылорда, Атырау облыстарында жүздеген қасиетті әулиелер қорымы сақталып, бүгінгі күнге жетіп отыр. Тәңіріге қатысты ұғымдардан ат тонымызды ала қашқан кеңес заманында «әулие» сөзіне берілген түсініктер «діни ұғым», «діни мистик» дегеннен аса алмады. Әйтеуір, әулие көрегендігі бар сәуегей кісі, адам тағдырына ықпал жасай алатын қасиетті, киелі жан екенін біліп өстік [4,600]. Әулиелік – Ұлы Жаратушыға деген шексіз сенім. Парсы тілінде «әулие» сөзі «Құдайдың досы» деген мағынаны береді екен. Шәкәрім:

Жүрегі таза адамдар,
Зұлымдықтан амандар,
Қиянатсыз надандар-

Әулиеден кем емес! – яғни, әулиеліктің шарты үшеу: жүрегі таза, зұлымдықтан аман, қиянатсыз әділ адам болуы керек деп нақтылап береді.

Ахмет Ясауи Шәкәрім оңашалықты қалап, бірі жер асты қылуатке түсіп, бірі Саятқорадан пана тапты. «...Мәшһүр Жүсіпті әулие дегенмен, оның әулиелерден өзгешелігі барлығын айтқан жөн. Мәшһүрдің әулиелігі – оның қайраткерлігінде. Мәшһүр Жүсіп өзге әулиелердей адам болмысынан қашып, таудағы тас үңгірлерді мекендеп, тақуалық ғұмыр кешкенді мақсат тұтқан жоқ, ол керісінше қауым ішінде болуды мақсат етті, себебі ол қоғам қайраткері еді. Ол қоғамның күрделі мәселелерінен қашып немесе отбасылық өмірді тәркі қылған жоқ, ол адамдар ішінде адам болып өмір сүруді өзінің көзқарасының алтын қазығына айналдырған ізгі мақсаттағы ойшыл» [3, 268] белгілі философ Ғ.Есімнің ерекше пікірі де ойландырады.

Мәшһүр Жүсіп: «Он төрт тоймас бар. Жер жұтуға тоймайды, от отынға тоймайды. Кісі ойға тоймайды., бөрі қойға тоймайды. Құлақ естуге тоймайды, көз қарауға тоймайды. Өмір жасауға тоймайды. Бай малға тоймайды. Ғалым ғылымға тоймайды. Жер суға тоймайды. Қатын ерге тоймайды. Өлік дұғаға тоймайды. Бала нанға тоймайды. Тірі іске тоймайды», – деп он төрт түрлі тоймасты түгендеп береді. Соңғы тірі іске тоймайды дегенде Мәшһүр бойында жаны бар адамның барлығы еңбек қылып, іс жасап қимыл қозғалыста болуын анықтап отыр. Жалпы Мәшһүрдің сыны тірі мен өлі арасында өлшенген. Мәселен «Нәпсінді атқа мінгізбе» аталатын елу алты жолдан тұратын ұзақ өлеңінде:

Ғылым біл, жұмыс істе, – оған серік,

Жарлыға – мал, бұл ғылым – байға көрік!

Ғылым, білім, өнерсіз, қадірсізді,

Өлік біл, оны жан деп білме тірік! – деп ғылым-білімді яғни интеллектуалды ой әңбегін бірінші орынға қойып, оған ниеттенбеген жанды тіпті тірілер қатарына қосқысы жоқ. Сонымен аузың аққа жарып ел қатарына қосылмақтық Мәшһүр баба үшін ғылым-білімнен басталса, екіншіден оған бөгет болатын әрине, жалқаулық екенін жасырмайды. «Мұсылманшылық шындығы» еңбегінде: «...Ақымақтықтан жалқаулық көп жаман. Жалқаулықтан – жас болып, кәрі кісі сықылды кеп-харекеттен бос қалмақтан дейді екен. Бұрынғылар: «Кедейлік үш ағайынды болады! – деген. Үлкені – кежірлік, ортаншысы – еріншектік, кенжесі – ұйқы!»-деген. Осы айтылған үшеуі жалқау кісінде бір туысқан бауырдан жуық боп, бас қосады. Кежірліктің тамыры желкеде

болады. Кежір кісінің желкесінен тартып, қаңтарып қойған қырық қаңтарыуы болады. Бірі жіберсе де, бірі жібермей, ішетұғын астан, алатұғын олжадан құр қалдырады. Жалқаулықтың тамыры жерге отырарлық дүнбенің алақан аясындай айналасында болады. Орнынан қозғалып тұрғысы келмейді, найқалып отыра береді. Ұйқының тамыры шынтақта болады. Ұйқышы болатұғын қу шынтағын жерге тіреп жата береді. Тілалғыш, елгезек болып үйрен. Кежірліктен құтыласың, тіпті дәнеме қылмасаң да, жаяу аяңдап, олай-былай жүріп үйрен, жалқаулықтан құтыласың! Дүние – ақыреттің бірі болмаса, бірінің уайымын ойлап: «қалай қыламын, қайтіп есебін табамын?!, – деген ойға түс. Ұйқышылықтан құтыласың. Ақын атаған үшеудің екеуі бізге жақсы таныс, ал кежірлік деген не? Әйгілі Қазыбек би Әнет бабаға дау жанжалдың, ұрыс төбелестің адамды ардан күстіртіп, қиянат зұлымдық қылдыратын адамдардың бастарын бір жерге сыйдырмайтын не және олар қайдан шығады дегенде Әнет баба мысалға келтіретін арабтың хакім яғни қазақша әкім деген сөзді екі рет айтқанда а к м – а к м деген алты ауыз сөздегі екі к-ның біреуі осы кежірлік болатын. «Екінші «к» кежір-қисық. Кежірлік – адамның қасиетсіз мінезінің бірі. Кежір-қисық адам өзі білмейді, біреудің таза ақыл кеңесін алмайды. Өз дегенімді істеймін деп таласады, жағаласады, тыным таппайды, басқаға тыным таптырмайды» [2,143] – деп анықтама береді.

Назарды жоғарыдағы кеп-харекет деген сөзге аударғым келіп отыр. Себебі ойшыл бұл жерде жай ғана әрекет деп отырған жоқ, харекетті ныспылайды. Қазақстан ұлттық арнасында көпшілік қауымға жақсы таныс Б.Құранбектің «Харекет» бағдарламасы да еске оралады. «Харекет» сөзінің толық мағынасын ғалым Омар Жәлел былай тарқатады: «...Біз күнделікті синоним ретінде қолданып жүрген әрекет, харекет – екеуіде арабшадан енген сөздер. Десе де, Абай, Мәшһүр Жүсіп, шәкәрім шығармашылығында бұл екі сөздің парқы ажыратылады. Екі сөздің мағыналық тұтастығы болғанмен, мәндік айырмасы бар екенін көреміз. Бұл ажырату, термин жасау жұмысы бірінші рет қазақ әдебиетінде Абайдың «Сабырсыз, арсыз, еріншек» деп басталатын өлеңінде беріледі:

Қу тілменен құтыртып,
Кетер бір күн отыртып,

Қызмет қылған кісісін
Құрытуға таяйды,
Қылып жүрген өнері:
Харекеті – әрекет,
Өзі оңбаған антұрған
Кімге ойлайды берекет?

Абай қулық, сұмдық жолына жұмсалған адамның іс-қимылын әрекет, ал ізгілі жолына жұмсалған тіршілік жолындағы күресті харекет деп атайды. Орысшаға аударар болсақ үш ғұлама ақынның әрекет деп жүргендері действие, ал харекеті –деятельность [6,74].

Бұдан әрі ғұлама: Қазақта бір мақал бар: «Жігіт өсекке ілінбей, есепке ілінбейді!»-деген және бір сөз бар: «Батып кінә қылуға жарамаған жаман қорқып, тәуба қылуға да жарамайды!» – деген. Бұл жерде жақсы ісіңмен жұрт көзіне түспек туралы айтып отыр. «Басы бұлбұл, аяғы дүлдүл болса да, жұрт (иұрт) қолына алып көтермей (көтармай) адам дәнемеге жарамайды. Дұрыс түсіну керек Мәшһүр мақтан үшін мал жиып, атың шықпаса жер өрте деген мақсатта айтпаған. Бұл жерде қайратсыздық туралы айтып отыр. Істі бастарда дауаламайтын жүрексіздер мен топқа түскенде ынжықтық танытатындар жайлы айтса керек. Мұның соның ақын тағы мына өлең жолдарымен түйіндейді:

Қайрат қыл, жалқаулықтың жібін үзіп,
Көрген жан түңілмесін күдер үзіп.
Бойыңа жалқаулықтың үйір қылсаң,
Жүрерсің көрінгенге көзің сүзіп.

Мәшһүр көрінгенге көз сүзу, кедей болу жігіт адамға сын екінін жеткізеді. Өлендерінде әрбір дені сау, он екі мүшесі аман ер азаматтың нәпқасын тауып, кәсібін дөңгелентіп бакуатты өмір сүргенін қалайды. Былайша айтқанда қазіргі заман талабы бизнес, кәсіпті де айналып өтпейді. Мысалы:

Базарға келіп едің ат терлетіп,
Бос жүрсің әр нәрсені тамаша етіп,
Сен бүйтіп далбаса боп босқа жүрсең,
Жұрт тарқап, сауда бігіп, қалар кетіп.

Байқасақ өлеңдегі базар сөзі қазіргі нарықтық экономиканы да жұмбақтай тұспалдап тұр. Қазіргідей бәсекеге толы еңбек нарығы бос жүруді көтермейді. Абайдың есектің артын жусанда мал тап деген аманатын Мәшһүр Жүсіп:

Бөк ұстасаң қолыңа жұғып қалмас,
Сыйлы қылар басыңды іске тырмыс.
Жігіттікте іс қылсаң жаннан кешіп,
Төр алдында отырып жерсің жамбас.

Немесе:

Жігіттікте жаннан кеш те, іс қыл:
Өлсең, өлесің.
Өлмесең, кісі боласың десе, енді бірде:
Жоқ болып, жарлы болсаң,
Жан бір күдері
Қанша кинасаң, қинауыңа шыдай береді.

Үзілмейді. Бұл жерде күдері дегеніміз – әбден иі қанған тері. «Қанағат туралы жұмбақ өлең» соңындағы оқиғаны қорытындылай келе ақын:

Есті адам – қанағатты,
Қанағатты адам тиянақты.
Тиянақты адам көнтерілі,
Көнтерілі адам қайғысыз.

Қайғысыз адам бақытты. Ендеше есті адам бақытты болады. Тағы да көнтері деген ұлттық дүниетанымға негізделген төзімді, шыдамды мағынасындағы ұғымға кездесеміз.

Ғалым Дихан Қамзабекұлы: «...Ағартушылық кезеңнің бар мақсат-мүддесін бойына жинақтайтын әдебиеттің формасы білім-ғылыммен шектелмейді» дегенін есте ұстасақ Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзімен сырласа отырып, оқырманын толғанысқа шақыра отырып, діни құндылықтарды насихаттай отырып, адамның өзін-өзі тәрбиелеу арқылы табысқа жетуге болатынын дәріптейді.

Халық ауыз әдебиеті мен фольклор үлгілерін жеткізуші, Шығыстың рухани қазынасын меңгерген, орыс және батыс Еуропа мәдениетіне оң қараған Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің мұрасы – мәдени құбылыс. Оған қай тұстан қарасаң да бейне бір өміртану

оқулығы сияқты. Сондықтан да Мәшһүр шығармалары – адам баласының ұлтына қарамастан өмірдің жаңа көкжиегін көруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Егемен Қазақстан. – 2017. 26 сәуір
2. Құдайбердіұлы Ш, Үзілмеген үміт. – Алматы: Дәуір, 2008. – 664 б.
3. Есім Ф. Тұлғалар-қаламгерлер. – Астана: Фолиант, 2012. – 424б.
4. Пазылов Ә., Әпеков Р, Мәшһүр Жүсіп кесенесі. – Қостанай: «Коснатойполиграфия», 2013. – 16б.
5. Қосаева Н.Қ., Күзембаева В. Ұлы тұлғалар: Сөз өнерінің зергері. – Алматы: 2008. – 308 б.
6. Жәлелұлы О, Харекет: Монография. Зерттеу мақалалар. – Астана: Профи медиа, 2016. – 512 б.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
PhD докторант
Шегебаев Айбек**

ТҰРМЫС-САЛТ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Өзге халықтар сияқты, қазақ халқының да бағзы замандардан осы күнге дейін келіп жеткен тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, еңбек-кәсібі, салты бар. Бұлардың бәрі адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өміріне, экономикалық жағдайларына байланысты туып қалыптасқан және сол негізде дамып отырған. Халқымыздың көптеген ғасырлар бойына тұрмысы, еңбегі, кәсібі, әдет-ғұрпы, салты тұрасында неше түрлі өлеңдер шығарған. Бұл өлеңдер «тұрмыс-салт жырлары, өлеңдері» деп аталынды [1, 14]. Тұрмыс-салт жырларының зерттелуі А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқышынан» бастау алады. Қазақ фольклорын «Сауықтама» және «Сарындама» деп екі үлкен топқа бөліп, «Сарындама» бөлімін «Салт сөзі», «Ғұрып сөзі», «Қалып сөзі» деп үшке бөледі. «Ғұрып сөзі» деген бөлімге той бастар, жар-жар, беташар, некекияр, жоктау, жарапазан, бата сияқты жанрлық түрлерді топтайды. Ғалымның: «Ғұрып сөзі деп ғұрып сарынымен, яғни, ғұрып бойынша істелетін істерге байлаулы сөздер айтылады» [2, 251]. А. Байтұрсыновтан кейін тұрмыс-салт жырлары туралы жазған авторлардың бірі М. Әуезов. М.Әуезов «Әдебиет тарихында» қазақ фольклорын алты салаға жіктей отырып, оның алғашқысына «Сыршылдық салт өлеңдері» деген атау береді. Ғалым «салт» сөзі «ғұрып» сөзінің орнына жүрген. «Сыршылдық салт өлеңдерін» М.Әуезов:

- 1) Жалпақ елдің салтымен байланысқан шер өлеңдері.
- 2) Дін салты мен ұғымынан туған өлеңдер.
- 3) Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдері, - деп үшке бөледі [3, 22].

Тұрмыс-салт жырларына байланысты өзіндік зерттеу жасаған ғалымдардың ішінде С.Сейфуллин де бар. Отбасылық ғұрып жырларын «Салт өлең-

жырлары» деп атап, оны «Той бастар», «Жар-жар», «Сыңсыма», «Жұбату мен үгіт», «Бет ашар», «Айт келін», «Бесік жыры», «Қоштасу мен өсиет өлеңдер», «Естірту, көңіл айту, жоқтау» деп жіліктейді. Ғалым «салт өлең-жырларының» жанрлық сипатына ұзақ тоқталмайды, оның ішкі жанрлық түрлерін сипаттай келе кітаптағы «тойбастарға» берілген сипаттамада тың мағлұматтар береді. Кітапта «Сыңсымаға» шағын сипаттама беріп, үйлену салт жырларының қатарына «Жұбату мен үгіт» деген жаңа жанр қосылады. Бұл бұрынғы еңбектерде сыңсудың жалғасы ретінде қарастырылатын, өйткені ол қыздың сыңсуына жауап ретінде айтылады. Ал беташарға байланысты бөлімде ғалым «беташар мен айт келін» терминдерін қатар қолданып, екеуінен де мысал келтіреді. Ғалым «бесік жырын» үйлену салт жырларынан кейін қарастырады. Бесік жырында қазақ дәстүрлі қоғамының бала тәрбиелеудегі идеалы көрінетіндігін айтып, мысал ретінде өзіндік үлгілерін келтіреді. Ғалым «естіртуді, жұбатып көңіл айтуды кейде домбыраның күйімен де айтқан. Өлікке дауыс қылуды, зарлаған үнді шаң қобызбен де айтқан» дей келе салт өлең-жырларын: той бастар, жар-жар, сыңсыма, жұбату мен үгіт, беташар, айт келін, бесік жыры, қоштасу мен өсиет жырлары, естірту, көңіл айту, жоқтау [4,139] деп жіктегендігіне көз жеткіземіз.

«Тұрмыс-салт жырлары» туралы 1948 жылы басылып шыққан Қазақ әдебиеті тарихының бір тарауын жазған Б. Кенжебаев [5], 1960 жылғы «Қазақ әдебиеті тарихының» «Үй ішілік салт өлеңдері» [6] бөлімін жазған М.С.Сильченко еңбектерінен кездестіруге болады. Фольклортану ғылымына қомақты үлес қосқан ғалым М. Ғабдуллиннің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» деп аталатын оқулығында кездестіруге болады. Ол өз кезегінде, тұрмыс-салт жырларын зерттей келе, оны үлкен екі топқа бөледі: 1) Төрт түлік мал, еңбек, кәсіп жайындағы шығармалар; 2) Әдет-ғұрыпқа байланысты туған шығармалар [7, 14]. Тұрмыс-салт жырларын жүйелі түрде зерттеп, алғаш монография арнаған ғалым Б.Уақатов болды. Ғалымның «Қазақтың халық өлеңдері» атты іргелі еңбегі өзіне дейінгі зерттеулердің қорытындысы тәрізді белесті ғылыми зерттеу болды. Ол халық өлеңдерін саралай келіп, оларды: «Еңбек кәсіппен байланысты туған өлеңдер», «Халықтың ескілікті наным-сенімімен туған өлеңдер», «Әдет-ғұрыппен байланысты туған өлеңдер», «Лирикалық өлеңдер»[8, 151] -деп төртке бөледі. Бұлардың ішіндегі «Әдет-ғұрыпқа байланысты туған өлеңдер» деп аталатын тарау түгел отбасылық ғұрып фольклорына арналған.

Ғалым тұңғыш рет туу-ер жету-өлу цикліне қатысты фольклорлық шығармаларды тұтас топтастырып, тереңірек қарастырады. Бұрын, тек бесік жыры ғана ауызға ілініп келген бала тәрбиесіне қатысты жырлар жеке топталып, талдау жасалады. «Қазақта балаларға арналған өлеңдердің екі түрі бар. Бірі-балалардың атынан шығарылып, бірақ соны балалардың өзі орындайтын өлеңдер тобы» – дей отырып, біраз өлеңдерге талдау жасайды, олардың өзіне тән ерекшеліктері мен тәрбиелік маңызына тоқталады. Бұл – балалар өлеңдерінің отбасылық ғұрып фольклорының жанрлық түрі ретінде алғаш саралануы болатын. Балалар фольклорын бұлайша екі топқа жіктеу-фольклортану ғылымында бұрыннан қалыптасқан үрдіс. Бірақ Б.Уақатов қазақ балалар өлеңдерін ішкі жанрлық түрлерге жіктеуге ұмтылмайды, тек

өлеңдердің атын келтіріп, олардың балалар табиғатына сай сипаттарын баяндайды. Дегенмен, осының өзі отбасылық ғұрып фольклорының құрамын сараптаудағы ілгері жылжыған тың қадам болды.

«Үйлену салт өлеңдерінің» жанрлық табиғатын ашуда да еңбекте тың ойлар жоқ емес. Ғалым бұрын-соңды жинақталған этнографиялық, фольклорлық материалдарды тоғыстыра қарастырып, ғұрыптық фольклорға тән ерекшеліктер үдесінен шығады. Оның ішкі жанрлық түрлерін «Той бастар», «Той тарқар», «Жар-жар», «Сынсу», «Беташар» – деп анықтайды. Олардың орындалу ретін, мазмұн-мәнін ғана емес өлең өрнектерін де жан-жақты талдайды.

Өлікті жөнелтуге байланысты шығармаларды «Мұң-шер өлеңдер» – деп атауы М.Әуезовтің «Шер» өлеңдері» дегені терминімен мағыналас. Ғалым бұл топқа жинақталған шығармаларды «Естірту, көңіл айту», «Жоктау», «Қоштасу» – деп жіктейді. Бұл тұста естірту мен көңіл айтуды бір топқа жатқызу екеуінің іркес-тіркес орындалатындығына, кейде естіртудің соңының көңіл айтуға ұласып кететіндігіне қарағандықтан болу керек. Әрине, қазаны естіртуге келген адамдардың естірте отырып, соңынан басу, тоқтау, жұбату айтатыны белгілі. Бірақ қаза артынан арнайы келіп, көңіл айту салты да бар. Мұны автор да ескертеді. Сондықтан, бұл екеуін бөле-жара қарастырған жөн еді. Сол сияқты, кітапта «Қоштасуды» жеке жанрлық түр ретінде қарастырып, алғаш рет көлемді сипаттама береді [9, 36].

Аталмыш зерттеудің бұрынғы еңбектерден оқ бойы озықтығы, оның халық өлеңдерін монографиялық тұрғыдан тереңдей зерттеп, ғалымның сол кезеңде жинақталған материалдарды молынан пайдалана отырып кең типологиялық салыстыруға барып, келелі ой қорыта алғандығы. Әлем халықтарының халық әдебиетіндегі тектес құбылыстарды кенінен қамтып, әсіресе, қазақ фольклорының түркі тектес халықтар мұрасымен сабақтас, салалас екендігін нақты деректермен дәйектеп отырады. «Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы» атты еңбегінде қазақтың халық өлеңдерін түріктердің арғы ата-бабалары ғұндардың дәуірінен бастап дамыған деп ой айтады.

Ш.Ыбраев «Сәбиге арналған салт өлеңдері» деп атаса, оның құрамын бесік жыры, уату өлеңдері, ырымы өлеңдермен (бесікке бөлеу, ал білек, тұсау кесу, майлап сылау) толықтыруды жөн санайды [10, 17-21]

Ал Б.Абылқасымов болса, оны «Бала өсіру ғұрпының фольклоры» деп атағанды жөн көреді [11,150]. Бұл мәселені біршама тереңдей зерттей келіп, К.Матыжан бұл сипаттағы жырларды «Әлпештеу поэзиясы»[12] деп атайды.

Яғни қазіргі қазақ фольклортану ғылымында «тұрмыс-салт жырлары» деген ұғым отбасы фольклорының аясында біртұтастықта қарастырылып, К.Матыжанов оны ғалым тұрғыдан былайша саралайды:

1.Әлпештеу фольклоры: бесік жыры, сәбилік салт жырлары, Мәпелеу жырлары, уату-алдарқату жырлары.

2.Үйлену фольклоры: той бастар, жар-жар, сынсу, аушадияр, беташар, неке кияр.

3. Азалау фольклоры: арыздасу, естірту, көңіл айту, жоқтау. Зерттеуші қазақ әлпештеу поэзиясының ішкі жанрлық сарасын былайша жіктеп, бесік жыры, сәбилік ғұрып жырлары, мәпелеу жырлары (пестушки), уату-алдарқату жырлары (потешки) оның әрқайсының шығу тегі, даму жолын қарастырған.

Жоғарыда келтірілген зерттеулер тізбегінен байқағанымыз, тұрмыс-салт жырлары ғалымдар назарын өзіне тартып, қай кезеңде болмасын өзіндік маңызға ие болғанына көз жеткіземіз. Ғылым дамуының ерекшелігіне байланысты түрліше қарастырылғанына да жоғарыдағы жіктелімдерге қарап ой түйуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ғабдуллин М., Ысқақов Б. Халық ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары, Алматы, 1989.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы, Алматы, 1991.
4. Сейфуллин С. Шығармалар. 6-том. Қазақ әдебиеті, Алматы, 1964.
5. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том, Фольклор, Алматы, 1948.
6. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. Бірінші кітап, Алматы, 1960.
7. Ғабдуллин М. Халық ауыз әдебиеті. -Алматы: Мектеп, 1984.
8. Уақатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым. 1974.
9. Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 1960. 1-т.
10. Ыбыраев Ш. Қазақ фольклористикасы: кеше, бүгін, ертең // Әлем. Альманах. – Алматы, 1991.
11. Абылқасымов Б.Ш.Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. – Алматы, 1993.
12. Матыжанов К. Қазақтың отбасы фольклоры. – Алматы, 1997.

МАЗМҰНЫ

1-СЕКЦИЯ.

3.ҚАБДОЛОВ – ҰСТАЗ, ҒАЛЫМ, ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ

Әбдиманұлы Ө. Рухани жаңғыруды ұлықтаған ұстаз	3
Сейітжанұлы З. Тұнық ойдың тұнбасы	11
Кәрібозұлы Б. «Қазақтың Қабдоловының» туғанына 90 жыл.....	17
Тілепов Ж. Қарымды қаламгер З. Қабдоловтың шығармашылық әлемі.....	30
Ахметова К. Ұстазын пір тұтқан шәкірт	38
Әбілхақ М. Смағұлов Ж., Академик З. Қабдолов ұлттық әдебиеттануындағы ғылыми мектептер хақында	41
Болатова Г., Болатова Г. Әуезовтану және З. Қабдолов	48
Әбдіқұлова Р., Мекебаева Л., Оспанова А. М. Әуезов шешендік мектебінің түлегі	55
Қалқабаева С. Зейнолла Қабдоловтың ғылыми-әдеби шығармашылығы	61
Қамарова Н. Сөз өнеріндегі өшпес із	65
Мұқашева М. Айналасына нұр шашып жүретін	76
Бірәлі Г., Киелі Әуезов аудиториясы және Зейнолла Қабдолов рухы.	78
Дәрібайұлы С. Ой тұмар.....	85
Шортанбаев Ш. Зейнолла Қабдоловтың тұлға шығармашылығын оқытудағы өзіндік ұстанымдары	89
Ақтанова А.С. Жазушының бас кітабы.....	97
Қайып А. Азамат болу – міндетің !	101
Мәмбетов Ж. Тәлімгер (Академик Зейнолла Қабдолов туралы).....	107

2-СЕКЦИЯ.

ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бисенғали З. «Сөз өнері» және әдеби стиль	113
Мүтиев З. Академик Зейнолла Қабдолов және қазақ өлеңінің теориялық мәселелері	122
Жаксылықов А., Алпысбаева Т. Архетип пути в повести Ануара Алимжанова «Дорога людей»	132
Мауленов А. Т. Әбдіков шығармаларындағы мифологиялық дуализм мәселелері	139
Солтанаева Е.М. XX ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ-орыс әдеби байланыстарының кейбір формалары.....	154

III – СЕКЦИЯ

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕРІ

Бижанова А. Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы ақындық екпін	166
Хуатбекұлы Е., Баязитов Б.Б. Идеологияға дискурстық талдау	169
Шоинжанова М.Т. М.Х. Дулатидің «Тарих-и-рашиди» еңбегінің қазақ әдебиетіндегі орны	172

Досанова Н. Ақын және құстар әлемі.....	179
Құмарбекұлы Т. А.Бабиұлының «Бүркіт» поэмасы хақында	190
Тұрыскелді І.М. Бауыржан Момышұлы шығармаларының жанрлық ерекшелігі.....	194
Жусупова А.У. Речевое поведение казахов как отражение этнокультурной идентичности	200
Шаймарданова А. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасы: жаңғыру мен табыс кілті.....	209
Шегебаев А. Тұрмыс-салт жырларының зерттелуі.....	215

Ғылыми басылым

**Көрнекті қоғам қайраткері,
академик-жазушы, ұстаз-ғалым
Зейнолла Қабдоловтың 90 жылдығына арналған
«ҚАБДОЛОВ ОҚУЛАРЫ» атты
X халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ИБ № 11936

Басуға 26.04.2018 жылы қол қойылды. Формат 60x84 ¹/₁₆.

Көлемі 13,9 б. т. Тапсырыс № 2124. Таралымы 50 дана.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.